Şevket Pamuk
Osmanlı-Türkiye
İktisadî Tarihi
1500-1914
iletişim

PROF. DR. ŞEVKET PAMUK Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü ve Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir. Robert Lisesi'ni ve Yale Üniversitesi'ni bitirdi. İktisat dalındaki doktorasını Kaliforniya-Berkeley Üniversitesi'nden aldı. Türkiye'de ve yurtdışında pek çok üniversitede öğretim üyeliği yaptı. Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi üzerine çeşitli dillerde pek çok makalesi ve kitabı vardır. Osmanlı ekonomisi üzerine yazdığı ilk kitap olan *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (1984) İngiltere'de de yayımlandı. Daha sonra tamamladığı *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (1999) başlıklı kitabı Türkiye'de, ABD'de ve İngiltere'de ödüller kazandı. Bu kitap Arapça'ya da çevrilerek Lübnan'da yayımlandı (2004). Prof. Dr. Süleyman Özmucur ile birlikte hazırladıkları "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ücretler, 1489-1914" başlıklı çalışma ABD İktisat Tarihçileri Derneği'nin 2002 yılı En İyi Makale Ödülü'nü kazandı. Pamuk 1999 yılından bu yana Dünya İktisat Tarihi Derneği'nin Yönetim Kurulu üyesidir. 2003-2005 dönemi için Avrupa İktisat Tarihçileri Derneği'nin başkanlığına seçilmiştir.

100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914 adıyla
Gerçek Yayınevi, 1999 (5 baskı)
K Kitaplığı, 2003 (1 baskı)

İletişim Yayınları 1110 • Araştırma-İnceleme Dizisi 189
ISBN-13: 978-975-05-0355-9
© 2005 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1-11. Baskı 2005-2017, İstanbul
12. Baskı 2019, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Levni, *Surname*, "Esnaf alayı: İbrişimciler, demirciler, gemiciler, seraserciler, saraçlar"
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622 Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ŞEVKET PAMUK

Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914

iletişim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ 9

1 Tarih ve Tarihçilik 11

2 Kuruluş Dönemi 17

İKİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYILDA TOPLUM, EKONOMİ VE DEVLET 29

3 Toplum, Ekonomi ve Maliye 31

4 Anadolu'da Tarım 37

5 Tarımın Vergilendirilmesi 41

6 Kent Ekonomisinde Loncalar 56

7 İç ve Dış Ticaret 66

8 Kredi, Finans ve Servetler 75

9 Devlet ve Ekonomi 86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DIŞ DİNAMİKLER VE OSMANLI EKONOMİSİ 97

10 Avrupa'da Kapitalizme Doğru 99

11 Dünya Ekonomisi İçinde Doğu Akdeniz Havzası 108

12 Osmanlıda Para ve Fiyatlar 113

13 Bunalımın Ekonomi ve Toplum Üzerindeki Etkileri 122

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
17. VE 18. YÜZYILLAR: İKTİSADÎ GERİLEME Mİ? 131
14 Avrupa'da İktisadî Durgunluk 133
15 Osmanlıda Değişen Güç Dengeleri 140
16 Vergi Toplamada Büyük Koalisyon 146
17 Tarım ve Zanaatlar 153
18 Avrupa ile Ticaret 162
19 Savaşlar, Malî Bunalım ve Enflasyon 168
20 Ekonomide Uzun Dönemli Eğilimler 178
BEŞİNCİ BÖLÜM
KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA DÜNYA EKONOMİSİNE AÇILIŞ 189
21 Sanayi Devrimi ve Sonrası 191
22 Osmanlıda Reform ve Merkezîleşme 198
23 Ekonominin Dışa Açılışı 204
24 Pazara Yönelen Tarım 213
25 Zanaatlar ve Sanayi 224
26 Malî Sorunlar ve Dış Borçlanma 228
27 Diğer Yabancı Sermaye Yatırımları 234
28 Bağımlılık ve Büyüme 238

ÖNSÖZ

Daha önce 100 Soruda Dizisi *çerçevesinde altı baskısı yapılan bu kitabın temel amacı, 16. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemin Osmanlı iktisadî tarihini, özellikle de bugün Türkiye'yi oluşturan alanların iktisadî tarihini, genişçe bir okuyucu kitlesine ulaşabilecek bir dil kullanarak incelemek ve yorumlamaktır. Bu nedenle, teknik terimler kullanmaktan mümkün olduğu ölçüde kaçındım. Ancak, umarım, kolay anlaşılabilir bir üslupla yazma çabası, anlamaya ve yorumlamaya çalıştığım tarihsel süreçleri basitleştirmeme yol açmamıştır. Bu konulara ilgi duyan okuyucuların yanı sıra, kendilerini profesyonel tarihçi ya da iktisat tarihçisi olarak görenlerin de bu kitapta yeni ve özgün boyutlar bulacaklarına inanıyorum.*

Osmanlı tarihi son zamanlara kadar devletçi bir bakış açısıyla yazıldı ve yorumlandı. Bunun bir nedeni eldeki belgelerin neredeyse tümünün devlet için çalışanlar tarafından hazırlanmış olması, buna karşılık toplumu oluşturan kesimlerin geriye belge olarak pek bir şey bırakmamış olmaları. Devletçi bakış açısının egemenliğini günümüze kadar sürdürebilmesinin daha da önemli bir diğer nedeni ise devletle toplumu özdeşleştiren ideolojinin yalnızca Osmanlı döneminde değil Cumhuriyet Türkiye'sinde de ağırlığını koruması.

Bu bakış açısının tarih yazıcılığına egemen olmasının iki önemli ve olumsuz sonucu oldu. Birincisi, devletle toplum arasındaki farklar yeterince vurgulanmadı, toplum sık sık devletle özdeşleştirildi. Aynı eğilim iktisadî tarih çalışmalarında kendisini devletin gelir gider dengelerini yansıtan maliye ile esas olarak topluma ait bir alan olan ekonominin birbirine karıştırılması biçiminde gösterdi. Elinizdeki kitapta maliye ile ekonomi arasındaki farkları

vurgulamaya, kapsadıkları farklı alanların sınırlarını açıkça çizmeye özen gösterdim.

Devletçi bakış açısının egemenliğini sürdürmesinin bir diğer sonucu ise Osmanlı tarihinin devlet katından yazılması oldu. Osmanlı toplumu çelişkisiz, kaynaşmış bir bütün olarak yorumlandı; üretimi gerçekleştirenlerin tarihine yeterince ilgi gösterilmedi. Bu kitapta, eldeki malzemenin elverdiği ölçüde, köylülerin, lonca çalışanlarının, göçerlerin tarihini ele almaya çalıştım. Çeşitli toplumsal kesimler arasındaki çelişkileri ön plana çıkarmayı amaçladım. Osmanlı toplumunun da bir sınıf toplumu olduğu değerlendirmesi kitabın çıkış noktalarından birini oluşturuyor.

Bugün Osmanlı ekonomisinin tarihini yeterince bildiğimiz söylenemez. Eldeki malzemede yer yer önemli boşluklar var. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllar, iktisadî tarih açısından karanlık çağlar olma özelliklerini henüz yitirmediler. Biraz da bu nedenle, Türkiye'nin iktisadî tarihini incelemeyi amaçlayan kitaplar şimdiye kadar ya sınırlı bir dönemi ele aldılar ya da klasik dönem olarak adlandırılan 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisini ve belli başlı kurumlarını incelemekle yetindiler. Bir başka deyişle, Osmanlı Türkiye iktisadî tarihi üzerine şimdiye kadar yazılan kitapların pek çoğu belirli bir dönemin fotoğrafını vermektedir.

Elinizdeki kitapta bunun ötesine geçmeye çalıştım. Birinci Bölüm'de kuruluş döneminin belli başlı iktisadî sorunlarına değindikten sonra, İkinci Bölüm'de tarımdan, zanaatlara, ticaretten finansa kadar 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin yapılarını inceliyor, ayrıntılı bir fotoğrafını çekiyorum. Kitabın Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümlerinde ise bu fotoğrafa zaman boyutunu katarak 16. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemin, deyim yerindeyse, bir filmini inceliyor ve yorumluyorum.

Bu kadar geniş bir dönemi yorumlamaya girişmek kolay olmadı. Pek çok konuda diğer tarihçilerin yazdıklarından yararlandım. Onların daha farklı bakış açılarıyla sundukları malzemeyi, kendi kurduğum kuramsal çerçeve ve bütünlük içinde yorumlamaya çalıştım. Her konunun sonuna yerleştirdiğim Kaynakça bölümlerinde, bir yandan daha ayrıntılı okuma yapmak isteyenlere yol göstermeye çalışırken, öte yandan da çalışmalarından yararlandığım pek çok tarihçiye olan borcumu belirtmek istedim.

Kitabın daha önceki baskıları için olduğu gibi, bu baskısı için de, son yıllardaki çalışmalardan yararlanarak kimi konular ekledim, Kaynakça bölümlerini de gözden geçirerek yeniledim. Kitabın baskıya hazırlanması aşamasındaki yardımları için İletişim Yayınları'ndan Kerem Ünüvar'a teşekkür ederim.

ŞEVKET PAMUK
Ağustos 2005

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Esnaf Alayı: Bakırcılar, mücevherciler, terziler ve ipek dokumacıları.
Levni, *Surname*.

1

Tarih ve Tarihçilik

Tarih yazıcılığının tarihine göz attığımızda bu soruya verilen yanıtın önemli bir değişme geçirmekte olduğunu görüyoruz. İçinde bulunduğumuz yüzyıla kadar tarih yazıcılığına egemen olan anlayış, olayları zaman dizinsel biçimde betimlemek ve bu olaylardan belirli dersler çıkarmak olarak özetlenebilir. Ortaçağ ve öncesindeki toplumlarda tarih, hükümdarların ve devlet adamlarının yaptıklarının öyküsü olarak anlaşılıyordu. Tarihçiler olaylara yöneticiler ve devlet açısından bakarlar, yazdıklarıyla devlet adamlarına yol göstermeye çalışırlardı. Daha sonraları, Avrupa'da ulusal devletlerin kurulmaya başladığı dönemde ise tarihçiler, zaman dizinsel olarak sıraladıkları olaylardan kendi ulus devletlerinin varlığını ve bütünlüğünü savunan yorumlar çıkardılar. Böylece tarih ulusalcılık ideolojisinin temellendirilmesinde ve yayılışında önemli rol oynadı. Bu ideolojinin temel araçlarından biri durumuna geldi.

Bu tür eğilimler günümüzde de varlıklarını sürdürüyorlar hiç şüphesiz. Ancak şimdiye kadar olayları zaman dizinsel olarak betimlemekle yetinen tarih, bugün olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini bulup çıkarmaya, gelişmeleri ve değişmeleri bu neden-sonuç çerçevesi içinde açıklamaya yönelmiştir. Günümüzün tarihçileri artık "ne oldu" sorusuna değil, "niçin oldu" sorusuna yanıt arıyorlar. Geçmişteki olayların nedenlerini anlamaya çalışanların önemli bir amacı da bugünün toplumlarındaki neden-sonuç ilişkilerini, gelişmenin doğrultusunu anlayabilmek ve bugünün toplumları için çözümlemeler geliştirmek. Bu eğilimlerin de etkisiyle çağımızda tarih giderek bir toplumsal bilim niteliği kazanmaktadır. Nitekim, 20. yüzyılın

önde gelen tarihçilerinden, Avrupa feodalizmi üzerine çalışmalarıyla tanınan Marc Bloch, tarihi her şeyden önce değişimin bilimi olarak gördüğünü söylüyor. Bir diğer tarihçi, yaşamının büyük bir bölümünü Sovyet Devrimi'nin tarihini yazmaya ayıran ve *Tarih Nedir?* başlıklı kitabıyla da tanınan E.H. Carr'a göreyse tarih nedenlerin incelenmesi demektir.

Öyleyse Osmanlı tarihi denilince ne gibi meseleler incelenecek, hangi sorular sorulacak? Kuruluş döneminden bir örnek arayalım kendimize. Geleneksel tarihçilere bakacak olursak, bu erken dönemin tarihi hangi padişahın hangi savaşta hangi toprakları elde ettiğini belirlemek veya gelişmelerin milliyetçi açıdan yorumlanması demektir. Ama tarihi bir toplumsal bilim olarak kabul ediyorsak, bu tür bir yaklaşım yeterli olamaz. Bir toplumsal bilim olarak tarih için kuruluş döneminin en önemli meselesi hangi toplumsal, iktisadî ve demografik nedenlerle ufak bir beyliğin bu kadar hızlı bir biçimde genişleyebildiğini açıklamak olmalı. Böyle bir sorunun yanıtı da çeşitli toplumsal bilimlerin yöntemlerinden ve tahlil araçlarından yararlanılarak verilecek hiç şüphesiz.

Son yüzyıl içinde tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın yanı sıra tarihçilerin ilgilendikleri konular da değişmiş, ağırlık siyasal ya da dinsel olaylardan toplumsal ve iktisadî gelişmelere kaymıştır. Bugün artık devlet adamları ya da hükümdarların öyküleri değil, yığınların tarihi yazılmaktadır. Bu eğilimle birlikte tarihçilerin ilgi alanları da giderek zenginleşmektedir. Bir yandan uzun dönemli iktisadî ve toplumsal gelişmelerin yavaş değişen maddi temellerini ele alıyor tarihçiler. Böylece iktisadî tarih ve toplumsal tarihin yanı sıra tarım tarihi, teknoloji tarihi, aletlerin tarihi gibi yeni alanlar ortaya çıkıyor. Öte yandan bu maddi temeller üzerinde yükselen toplumsal kurumlar, düşünce ve kültür akımları da farklı birer araştırma konusu oluşturmaya başlıyor.

Ancak bu gelişmeler tarihin birbirlerinden yüksek duvarlarla ayrılmış, dar uzmanlık alanlarına bölündüğü anlamına gelmemeli. Tersine, yeni yeni oluşan ilgi alanları birbirleriyle yakından ilişkili. Çağdaş tarih anlayışına egemen olan eğilim de toplumları bir bütün olarak incelemek. Yeni ilgi alanlarının ortaya çıkışı bu eğilimi engelleyen değil güçlendiren bir gelişme olarak görülüyor bugün. Toplumları bir bütün olarak inceleme eğilimindeki tarihçiler de bir veya iki toplumsal bilim dalının yöntemleriyle yetinmiyorlar artık. Yalnızca siyaset bilimi, iktisat veya siyasal iktisadın değil, sosyoloji, demografi, antropoloji, psikoloji gibi toplumsal bilimlerin de yöntemlerini benimsiyor, onların tahlil araçlarından da yararlanıyorlar.

Tarihçilikte kuram

Bir an için kendinizi bir tarihçinin yerine koyun. Diyelim ki 16. yüzyılın sonlarında Anadolu'da köylülerin topraklarını niçin terk ettikleri sorusuna yanıt arıyorsunuz. Osmanlı Devleti'nin merkezî kayıtlarının saklandığı İstanbul'daki Başvekâlet Arşivi'nde binlerce belge sizi bekliyor. Ancak bu belge yığını içindeki irili ufaklı sayısız olgunun tarihsel gerçekliği gözlerinizin önüne serivereceğini düşünmek biraz fazla iyimserlik olur.

Burada diğer toplumsal bilimciler gibi tarihçi de iki temel sorunla veya tehlikeyle karşı karşıyadır. Birinci sorun şu: yüzyıllar önce bu belgeleri hazırlayanların toplumda belirli bir yerleri vardı; olaylara kendi açılarından bakmışlar, hatta belki de bu belgeleri kendi çıkarlarını korumak amacıyla hazırlamışlardı. Eğer tarihçi bu belgelere ve onları hazırlayanlara karşı eleştirel bir tavır almazsa, tarihi geçmişin bakış açısıyla, daha da kötüsü geçmişteki belirli bir kesimin veya sınıfın bakış açısıyla yazmak ve yorumlamak durumuna düşecektir.

İkinci olarak tarihçi, 16. yüzyılın sonlarında Anadolu köylülerinin topraklarını niçin terk ettikleri sorusunu yanıtlayabilmek için arşivlerdeki binlerce belgeyi, bu belgelerdeki sayısız olguyu değerlendirmek zorundadır. Önce olgular arasında önem sırasına göre bir ayrıştırma yapmak gerekir. Daha sonra da olgular arasındaki neden-sonuç ilişkileri yeniden kurulacaktır. Ancak tarihçinin incelediği gelişmelere ilişkin olarak bir kuramı, bir başka deyişle soyut kavramlar kullanarak inşa edilmiş basit bir açıklaması yoksa, önündeki onbinlerce olgu onun için bir anlam ifade etmeyecektir. Bu sayısız olgudan hangilerinin daha önemli olduğunu ve birbirlerine hangi nedensellik ilişkileri içinde bağlandıklarını kavrayamayacaktır.

Böyle bir kuram ise gözlenebilir olgulardan hareketle değil daha soyut olarak geliştirilmiş temel kavramlarla inşa edilebilir. Örneğin köylülerin niçin topraklarını terk ettikleri sorusuna yanıt arayan tarihçi, her şeyden önce köylülerin davranışlarına, örneğin hangi koşullarda niçin göç edebileceklerine ilişkin bir kuramsal çerçeveyle işe başlamak zorundadır. Daha sonra, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ikinci yarısındaki malî bunalımını ve bu bunalıma çözüm arayışı içinde köylüler üzerindeki vergi yükünü artırışını dikkate almak gerekecektir. Böylece 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu köylülerinin topraklarını niçin terk edebilecekleri konusunda ortaya bir kuram çıkacaktır. Belgelerdeki onbinlerce olgu da ancak bu kuramın sağladığı bakış açısı sayesinde anlam kazanabilir.

Kısacası, yalnızca gözlemlerden, arşiv belgelerindeki olgulardan yola çıkarak tarih yazmak mümkün değildir. Olayları neden-sonuç ilişkileri için-

de yeniden kurmak ancak bir kuram sayesinde, bir kuramın sağladığı bakış açısıyla mümkün olabilir. Geçmişin olaylarını yorumlayabilmek için tarih her zaman bir genel kuram gerektirir. Arşivlere girmeden önce geliştirilmiş bir kuram olmadan, belgelerdeki olgu yığınını yorumlamak mümkün değildir. Önceden geliştirilmiş bir kuram sayesinde belgelere egemen olan bakış açısına karşı eleştirel bir tavır takınabilmek de mümkün olacaktır. 20. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Fernand Braudel bu gerekliliği "Eğer kuram yoksa tarih de yoktur" diyerek özetliyor.

Ama Braudel çok önemli bir başka noktaya, tarihçileri ve toplumsal bilimcileri bekleyen bir diğer tehlikeye de işaret ediyor: Tarihçi elindeki malzemeye kuramın sağladığı bakış açısıyla yaklaşmalıdır ama kuramları her yer ve her toplum için geçerli açıklamalar olarak görmemelidir. Bir tarihçi hiçbir zaman kuramlara kendini kaptırmamalı, onların tutsağı olmamalıdır. Soyut kuramlar, tarihçinin somut toplumların zenginliklerini, özgüllüklerini görmesini de engellememeli diyerek uyarıyor tarihçileri Fernand Braudel.

Bütün bunlar bize tarihin belgelerdeki gerçeklerin ortaya dökülmesi olamayacağını, geçmişin olaylarına bugünün bakış açısıyla yaklaşmanın kaçınılmaz olduğunu söylüyor. Tarihçinin bakış açısı ise belirli toplumsal ve sınıfsal birikimlerle biçimlenmekte, toplumsal değişme ile birlikte bu bakış açısı da değişmektedir. Aslında bu ilişki iki yönlüdür. Geçmişi bugünün bakış açısıyla yorumluyoruz. Öte yandan, geçmişe ilişkin olarak getirdiğimiz yorumlar bugüne ışık tutuyor. Bugünün toplumlarını daha iyi anlamamızı, bugünün toplumlarına ilişkin çözümlemeler geliştirmemizi sağlıyor. Böylece tarih ve tarihçilik bugünün toplumu ve onun bakış açılarıyla dünün toplumu arasındaki karşılıklı etkileşim süreci içinde gelişiyor, değişiyor.

Bu ilişki iki yönlüdür. Geçmişe bugünün bakış açısıyla yaklaşıyoruz ve yorumluyoruz. Ama tarihle ilgilenmemizin nedeni yalnızca geçmişi anlamak değil. Tarih aynı zamanda ileriye dönük bir bilim. Geçmişe ilişkin olarak yaptığımız açıklamalar, getirdiğimiz yorumlar bugüne de ışık tutuyor. Geçmiş toplumları anladığımız ölçüde bugünün toplumlarını da anlamak ve değiştirebilmek mümkün olacak.

İktisadî tarih

İktisadî tarih, toplumları bir bütün olarak inceleyen tarih anlayışı içinde toplumların maddi temellerini ve bu temellerin gelişmesini hem insanın doğayla ilişkisi açısından, hem de insanın insanla ilişkisi açısından incele-

yen bir alan oluşturur. Bir başka deyişle iktisadî tarih, ekonomileri hem teknik hem de toplumsal boyutlarıyla ele alır. Toplumların iktisadî yaşantısını incelerken ve olaylar arasında nedensellik ilişkileri kurarken iktisadî tarih, esas olarak ekonomilerin iç dinamiklerini, üretim, bölüşüm ve birikim gibi temel sorunlarını incelemek için geliştirilen siyasal iktisat kuramından ve bu kuramın çözümleme araçlarından yararlanır.

İktisadî tarihin ilgi alanının sınırlarını çizerken karşımıza iki tehlike çıkıyor. Birincisi, iktisadî tarihi dar bir biçimde tanımlanmış ekonominin çözümlemesiyle sınırlamak ve iktisadî tarihi bu dar alana hapsetmektir. Halbuki iktisadî gelişmelerin diğer toplumsal ve siyasal yapılar üzerinde etkili olduğunu biliyoruz. Örneğin sınıfsal yapı, devlet, mülkiyet ilişkileri, hukuk gibi kurumların yapısı ve niteliği ekonominin gelişmişlik düzeyiyle yakından ilişkilidir. Ayrıca, ekonomi ile diğer yapılar arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin tek yönlü olduğu da söylenemez. Tarihin akışı içinde ekonomik gelişmeler toplumsal ve siyasal gelişmeleri etkilediği gibi, toplumsal, siyasal ve ideolojik yapılar da ekonomi üzerinde etkili hatta belirleyici olabilirler. Dolayısıyla iktisadî gelişmelerin nedenlerini çözümlerken ekonomi dışı etkenleri de dikkate almak gerekecektir.

İkinci bir tehlike de iktisadî tarihi siyasal iktisat kuramına indirgeme, iktisadî tarihin çözümleme araçlarını da siyasal iktisadın çözümleme araçlarıyla sınırlama eğilimidir. Tarihte varolmuş somut toplumlar ekonomilerinin yanı sıra toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel ve dinsel yapılarıyla da çok büyük zenginlik ve çeşitlilik gösterirler. Buna karşılık siyasal iktisadın ekonomilerin iç dinamiklerini çözümlemek amacıyla geliştirilmiş olan soyut araçları bu zenginliği yeterince kavrayamazlar. Başka bir deyişle, siyasal iktisadın çözümleme araçları esas olarak somut tarihsel toplumlardaki iktisadî yapıların temel dinamiklerinin, ortak boyutlarının kavranmasında yararlı olacaklardır. Ancak somut tarihsel toplumların özgül boyutlarını da saptamak ve yorumlamak ve böylece toplumları ortak ve farklı boyutlarıyla karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirebilmek için, siyasal iktisadın dar çerçevesini aşmak gerekir. Bu amaçla da iktisadî tarihe çok yönlü olarak yaklaşmak, sosyoloji, antropoloji, demografi gibi toplumsal bilimlerin ve gerektiğinde örneğin coğrafya gibi yakın bilim dallarının tahlil araçlarını kullanmak gerekli oluyor.

İktisadî tarihin bir özelliği de kullandığı zaman kavramında ortaya çıkıyor. Yüzyıllar boyunca tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın etkisinde tarihçilerin hükümdarların ve devlet adamlarının öyküleriyle ilgilendiklerini belirtmiştik. Tarih, kısa dönemli siyasal olayların tarihiydi bu anlayışa göre. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise, Marksizmin ve Fransa'da gelişen Anna-

les tarih okulunun etkisiyle tarihin ilgi alanı iktisadî ve toplumsal gelişmelere kaydıkça, farklı bir zaman kavramı da gelişmeye başladı. Siyasal olayların kısa dönemli niteliğine karşılık iktisadî ve toplumsal gelişmelerin daha yavaş olgunlaşmaları, daha uzun zaman kesitlerinde biçimlenmeleri, daha farklı zaman kavramlarının geliştirilmesini zorunlu kıldı. Beş veya on yıllık zaman dilimleri yerine, bir yüzyılı hatta daha uzun bir süreyi bir bütün olarak ele alan "uzun dönem" kavramı da işte bu nedenlerle geliştirildi.

Bu zaman kavramını değişik bağlamlarda kullanmak mümkün. Örneğin 16. yüzyıl boyunca batısı ve doğusu ile Akdeniz havzası uzun dönemli bir iktisadî genişleme süreci yaşadı. Bu uzun yüzyıl boyunca nüfus ve üretim artma eğilimi gösterirken, meta üretimi de yaygınlaştı. Bugün tarihçiler 16. yüzyılda Akdeniz havzasındaki toplumsal gelişmeleri ve siyasal olayları işte bu iktisadî temel üzerinde, bu uzun dönemli iktisadî eğilim temeli üzerinde yorumluyorlar. Öte yandan 17. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre de Avrupa toplumları açısından bir başka uzun dönem oluşturuyor. Bu dönemde Avrupa'ya ve özellikle de Orta ve Güney Avrupa toplumlarına bir iktisadî durgunluk egemen olmuştur. Akdeniz havzası göreli önemini yitirmekte, dünya ekonomisinin ağırlığı Akdeniz havzasından Atlantik Okyanusu'na kaymaktadır. Ve nihayet Avrupa'da kapitalizme geçiş süreci yaşanmaktadır. 17. yüzyılın toplumsal ve siyasal gelişmelerini de işte bu uzun dönemli iktisadî eğilimlerle birlikte değerlendirmek gerekecektir.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

E.H. Carr. *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Öztürk, İstanbul, 1980.

Huricihan İslamoğlu, Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, sayı 1, 1975.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

2

Kuruluş Dönemi

400 çadırlık bir aşiret?

Kuruluş döneminin muhafazakâr-milliyetçi bir yorumuna göre, İslâm'ı yaymak ve yüceltmek, bu uğurda Müslüman olmayanlarla savaşa girişmek, Osmanlı toplumunun ve bu toplumdaki bireylerin en önemli esin kaynağını oluşturuyordu. İşte gazâ geleneği adı verilen bu kutsal savaş geleneği sayesinde Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde Bizans ile Anadolu Selçuklu devletleri arasında sıkışmış olan bir uç beyliği hızla genişlemiş, 400 çadırlık aşiretten cihangirane bir devlet çıkabilmişti.

Bu yorumun yeterli olduğu söylenemez. Çünkü, daha önce de değindiğimiz gibi, konuya çok daha geniş bir çerçevede yaklaşmak, her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ve hızla gelişmesine olanak sağlayan maddi koşulları, toplumsal, iktisadî ve demografik etkenleri incelemek gerekir. Bu maddi koşullar ise her biri yüzyıllara yayılan üç temel unsurun, üç temel sürecin bir arada yorumlanmasıyla ve ancak o sayede anlaşılabilecektir.

a) Orta Asya'dan çıkarak İran yoluyla 11. yüzyılın sonlarından itibaren dalga dalga Anadolu'ya ulaşan ve sayıları milyonları bulan Türkmenler'in göçleri ve bu göçler sonucunda Anadolu'da oluşmaya başlayan toplumsal, iktisadî ve siyasal yapılar;

b) Anadolu Selçuklu Devleti'nin çözülmeye başlamasından sonraki dönemde Türk beyliklerinin ve özellikle Osmanlı Beyliği'nin Bizans toplumu ile karşılıklı etkileşimi, bu birlikteliğin iktisadî ve toplumsal sonuçları;

c) Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a doğru yayılırken izlediği politikalar, bu politikaların iktisadî, toplumsal ve demografik boyutları.

İşte bu nedenlerle Osmanlı Devleti'ni yalnızca göçebe veya Müslüman Türkler'in kurduğu bir imparatorluk olarak değil, Türkler'in Anadolu'da ve hatta Balkanlar'da varolan Bizans ve diğer yapılarla karşılıklı etkileşimi sonucunda biçimlenen ve gelişen bir imparatorluk olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

Anadolu'ya göçler

İran'daki Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesi altındaki Türkmen aşiretleri özellikle Malazgirt Savaşı'ndan sonra (1071) dalga dalga Anadolu'ya girmeye başladılar. Bu göçler Haçlı Seferleri'yle bölünen 12. yüzyılda da devam etti. 13. yüzyılın başları ise Türkmen göçlerinin oluşturduğu bu yeni nüfus zemini üzerinde kurulan Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktisadî, toplumsal ve kültürel bakımlardan en canlı dönemidir. Ancak bu canlılık uzun sürmedi. 13. yüzyılın ortalarından itibaren bütün Batı Asya ve Anadolu çok yoğun ve şiddetli bir Moğol istilasına uğradı. Yüzyıla yakın bir süreyle doğudan dalga dalga gelen Moğol orduları Anadolu'yu yakıp yıktılar. Anadolu Selçukluları bu darbeden sonra eski gücünü bir daha toparlayamadı.

Bu dönemde de Moğollar'ın önünden kaçan Türkmen aşiretleri Anadolu'ya gelmeye devam ettiler. Hatta Batı Anadolu'ya doğru uzanarak Bizans toprakları üzerinde yeni bir baskı unsuru oluşturdular. İki yüzyılı aşan bir süre aralıklı olarak devam eden bu nüfus hareketleri Anadolu'nun etnik bileşiminde önemli değişiklikler yarattı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol istilası altında çözülüşünden sonra kurulan Türk beylikleri de Anadolu'da oluşmaya başlayan yeni demografik yapıyı yansıtmaktaydı.

12., 13. ve 14. yüzyıllar Anadolu'da büyük istilalar ve sarsıntılar dönemidir. İktisadî ve toplumsal yaşam da bu olağanüstü koşullardan güçlü bir biçimde etkilenmiştir. Kırsal alanlarda göçebe nüfusun ağırlığı giderek artarken, göçerler ile yerleşik tarımla uğraşan Hıristiyan nüfus arasındaki gerginlikler yoğunlaşmaktaydı. Bu gelişmelere koşut olarak göçebe nüfusun siyasal etkinliği de artıyordu. 13. yüzyılın ilk yarısında Babailer ayaklanması sırasında görüldüğü gibi, Türkmen aşiretleri birlikte harekete geçtiklerinde merkezî devleti kolaylıkla sarsabiliyorlardı.

Bu dönemin iktisadî gelişmeleri arasında en önemlilerinden biri Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans'tan fethedilen topraklarda devlet mülkiyetine dayanan ikta sistemini kurmaya başlamasıdır. İkta düzeninde devlet toprakları, vergi ödeme ve askerî yükümlülükler karşılığında özel kişilere,

özellikle de askerî komutanlara devredilmekteydi. Bu toprakların denetim hakkı babadan oğula geçebiliyor, ancak devlet de mülkiyet haklarını yitirmemek için çaba gösteriyordu. Böylece Bizans döneminde devlet ile yerel unsurlar arasında ortaya çıkan gerginlikler, çelişkiler ikta düzeni altında da varlıklarını sürdürüyorlardı. Kitabın İkinci Bölüm'ünde inceleyeceğimiz Osmanlı toprak düzeninin kimi unsurlarını bu dönemin uygulamalarında görmek mümkündür. Öte yandan, Moğol istilalarının kırsal hayat ve yerleşik tarım üzerindeki etkileri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır.

Bizans ile Selçuklu Devleti arasındaki mücadele ve savaşlar, uzun mesafeli transit ticaretinin 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan Akdeniz'e kaymasına ve Arap denetimine geçmesine neden olmuştu. Anadolu Selçukluları ise kara ve deniz ticareti üzerindeki denetimin ne kadar önemli olduğunu biliyorlardı. Anadolu Selçuklu Devleti, hem İç Anadolu'da kervansaray yapımına ağırlık vererek, hem de Karadeniz ve Akdeniz'de yeni limanlar kurarak iç ticaretin ve transit ticaretinin gelişmesine destek oldu. Böylece bir yandan kentler canlanırken bir yandan da devlet hazinesine gelir sağlanıyordu. Anadolu Selçukluları döneminde kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlarda da belirgin bir canlılık görülüyor. 13. ve 14. yüzyıllarda kentlerin gelişmeye devam etmesi, Moğol istilasına karşın ticaret ve zanaatların canlılıklarını yitirmediklerini düşündürüyor bize.

Osmanlı-Bizans etkileşimi

Osmanlı Devleti'nin maddî temelleri Türk-İslâm kökenli unsurlar ve yapılarla sınırlı değildir. Anadolu'nun kuzeybatı ucunda Bizans'a en yakın konumuyla Osmanlı Beyliği, kuruluşundan sonraki yüzelli yıllık dönemi Bizans'la iç içe yaşamıştır. Bizans'ın zayıflığı ve terk edilmişliği Osmanlılar'ın hızlı genişlemesinde önemli bir etken olmuştur. Bu nedenle Osmanlılar'ın batıya doğru hızla büyümeleri bir rastlantı olarak görülemez.

Uzun dönemli bir bakış açısıyla incelendiğinde, Bizans toplumsal yapıları ile Batı Avrupa'daki feodal yapılar arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Bizans'ta siyasal egemenlik parçalanmamış, parsellenmemiş, aksine, tek merkezde birikmiştir. Özel ellerdeki birikimlerin devlet tarafından sınırlandırılması ve müsadere edilebilmesi, devletin yönetici kadrolarının toplumun diğer kesimleri karşısındaki göreli özerkliği ve tarımsal üreticiler arasında fazla farklılaşma bulunmaması, Bizans toplumuna damgasını vuran diğer özelliklerdir. Ayrıca, Bizans kentlerinin Ortaçağ Avrupa'sına kıyasla daha gelişmiş olduğu, Selçuklu Devleti gibi Bizans Devleti'nin de ticaretten sağlanan gelire önemli ölçüde dayandığı görülüyor.

Bu merkeziyetçi yapılar ve eğilimler ile merkezkaç eğilimler arasındaki uzun dönemli gelgit, Bizans tarihinin bir diğer özelliğini oluşturur. Nitekim 11. yüzyıldan itibaren merkezî devletin zayıflamasıyla birlikte büyük toprak sahipleri göreli olarak güçlenmeye başlamışlar, köylüler de daha bağımlı duruma gelmişlerdi.

Erken dönem Osmanlı tarihinin yorumlanmasında ana çizgileriyle belirtilen bu tablonun önemli bir yeri vardır. İşte bu nedenle, Osmanlı iktisadî tarihinin ilk yüzyılını göçebe-otlakçılığın yaygın olduğu ancak göçerlerin toprağa yerleşmeye başladığı yapılar ile merkezî devletin göreli gücünün zayıflamış olduğu bir diğer toplum arasındaki ilişkiler, gerginlikler ve karşılıklı etkileşim çerçevesinde ele almak gerekiyor. Marmara havzasının kırsal alanlarında ve kentlerinde biçimlenen bu maddî koşullar, yavaş yavaş güçlenmekte olan Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve iktisadî zeminini oluşturuyordu.

Osmanlı kurumları üzerindeki Bizans etkilerini de yine aynı karşılıklı etkileşim çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla Osmanlı tarihini daha iyi anlayabilmek ve yorumlayabilmek için, Bizans toplumunu ve tarihini daha iyi anlamak gerekiyor. Oysa Batı'daki Hıristiyan ve milliyetçi tarih yazıcılığına tepki içinde gelişen Türkiye'deki milliyetçi tarihçilik, özellikle Fuad Köprülü ve sonrasında, Bizans'ın Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerini toptan redde yöneldi, bugün de Osmanlı Devleti'nin yalnızca Türk-İslâm geleneğinin bir devamı olduğunu kanıtlama gayreti içindedir. Örneğin Bizans toplumundaki toprak düzeninin temel birimi olan pronoianın Osmanlı tımar düzeni üzerindeki etkileri şimdiye kadar yeterince incelenmemiştir. Zengin ve verimli araştırmalara konu olabilecek bu karşılaştırmalı tarih alanı bugün hem Hıristiyan Batı'nın, hem de Müslüman Orta Doğu'nun milliyetçi tarihçilerine terk edilmiş, onların kısır bir mücadele alanı haline gelmiştir.

Balkanlar'a yayılış

14. yüzyılın ikinci yarısında ve 15. yüzyılın ilk yarısında hem Bizans Devleti, hem de Balkanlar'daki küçük prenslikler oldukça güçsüz durumdaydılar. Bu bölgelerdeki siyasal parçalanma Osmanlı Devleti'nin genişlemesini kolaylaştırmaktaydı. Yayılmanın erken aşamalarında Balkanlar'daki küçük feodal beyler kendi aralarındaki çatışmalarda Osmanlı Devleti'ni sık sık yardıma çağırıyorlardı. Daha sonraki dönemlerde ise bu feodal beylerin toparlayabildiği ordular, hem sipahilere hem de Avrupa'nın ilk sürekli ordusu olan yeniçerilere dayanan Osmanlılar karşısında çok zayıf kaldılar.

Bu elverişli koşullara karşın, Yıldırım Bayezid'in saltanatı dışındaki dönemlerde Osmanlı Devleti fethedilen Balkan topraklarında yavaş bir yayılma politikası izledi. İlk aşamada fethedilen topraklarda varolan mülkiyet ve üretim ilişkilerine dokunulmadı. Yerel feodal beyleri yıllık vergiye bağlamakla yetinildi. Ancak zaman içinde bu topraklarda devlet mülkiyeti yerleştirilmeye başladı. Fethedilen topraklar tımar adı verilen birimlere bölünerek askerî yükümlülük karşılığında sipahilere dağıtıldı. Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde, örneğin 14. yüzyılda Hıristiyanlara da pek çok tımar verilmiştir. Bu uygulamalar sonucunda Balkanlar'da Osmanlı düzeni yerleşmeye başlıyor, önceden varolan feodal düzene kıyasla daha merkezî bir düzen kurulmuş oluyordu.

Osmanlı yöneticileri uzun dönemli bir yayılma politikası açısından fethedilen topraklarda yalnızca kurumsal ve idarî değişikliklerle yetinmenin yeterli olmayacağının bilincindeydiler. Bu nedenle fethedilen topraklara gönüllü göç veya zorunlu sürgün yoluyla nüfus yerleştirme politikası benimsenmiş ve yaygın olarak uygulanmıştır.

Bir iskân veya yeni topraklara yerleştirme yöntemi olarak sürgünler oldukça erken başladı. Bu konuda eldeki en eski kayıtlar 14. yüzyıl ortalarından, Orhan dönemindendir. Bu belgelerde kimi zaman bir göçebe aşiretin, kimi zaman da devlete karşı ayaklanan bir köyün veya kasabanın tüm halkının sürgüne yollandığı görülmektedir. Örneğin 1410'lu yıllarda Batı Anadolu'da başlayarak Rumeli'ye de yayılan Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin önderliğindeki ayaklanmaya katılanların bir bölümü kılıçtan geçirilmiş, diğerleri ise Arnavutluk'taki tımarlara gönderilmiştir.

Rumeli'ye göç eden bir diğer unsur da tarikat mensupları şeyhler ve dervişlerdi. Osmanlı Devleti dervişlere ve diğer yoksul göçmenlere toprak ve vergi bağışıklığı sağlayarak onların zaviyeler çevresinde örgütlenmelerini ve yeni köyler kurmalarını özendiriyordu. Bu nüfus hareketleri sayesinde yeni topraklar ekime açılıyor, tarımsal üretim artıyordu. Daha da önemlisi, fethedilen ülkelerde yeni bir toprak düzeni kuruluyor ve böylece Osmanlı egemenliği güçleniyordu.

Sürgün yoluyla Balkanlar'a gönderilen nüfusa gönüllü olarak göç edenler ve din değiştiren yerli nüfus eklendiğinde, ortaya büyük miktarlar çıkmaktadır. Örneğin 1930'larda başlattığı araştırmalarla Osmanlı dönemi iktisadî tarih çalışmalarının yolunu açan Ömer Lütfi Barkan, merkezî devletin yaptırdığı sayımların kaydedildiği tahrir defterlerini kullanarak ayrıntılı nüfus haritaları hazırlamıştır. Bu haritalar incelendiğinde 16. yüzyıl ortalarında Balkanlar nüfusunun yaklaşık dörtte birinin Müslüman olduğu görülmektedir. Ancak, Anadolu'dan Rumeli'ye doğru nüfus hareketleri 15. yüzyılın

ortalarına doğru yavaşlamış, bu tarihten sonra yalnızca sınır boylarına ve askerî merkezlere yollanan sürgünlerle sınırlı kalmıştır.

Sürgün politikası yalnız Rumeli yönünde uygulanmamıştır. Osmanlı arşivlerinde devlete karşı direnen Hıristiyan Balkan köylülerinin Anadolu'ya göçe zorlandığına ilişkin kayıtlara da rastlanmaktadır. Örneğin 15. yüzyılda Arnavutluk'taki bir köyün tüm halkı Trabzon yöresine sürgün yollanmıştır. Daha sonraki dönemlerin belgeleri arasında da ilginç örnekler görülmektedir. Örneğin 1572 tarihli bir fermanda kimi Anadolu vilayetlerindeki her 10 aileden birinin o sırada yeni fethedilmiş olan Kıbrıs'ta iskânı öngörülmekteydi. Bu uygulamanın ilk aşamasında topraksız veya az topraklı köylülerle göçerler, daha sonra da hükümlüler ve tefeciler Kıbrıs'a gönderilerek tarımsal üreticiler olarak yerleştirildiler.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar'ın güçlenmelerinin ve Balkanlar'a doğru yayılabilmelerinin bir diğer önemli nedeni de Batı Asya'dan gelen ve Anadolu'dan geçen uzun mesafeli ticaretin canlanmasını sağlamaları ve bu ticareti denetleyebilmeleridir. Uzun mesafeli ticaret sayesinde loncaların üretimi ve ekonomi canlanıyor, devlet de malî gelir sağlıyordu. Osmanlı Devleti'nin özendirici politikalarının da desteğiyle, Bursa bu transit ticaretinin önemli merkezlerinden biri durumuna gelmişti. 15. yüzyıl Bursa mahkeme sicillerinde Şam'dan, Halep'ten Bursa'ya baharat, boya maddeleri ve çeşitli tekstil ürünleri getiren pek çok Arap, Avrupalı ve Türk tüccarın kayıtlarına rastlanıyor.

Kuruluş döneminde temel toplumsal çelişki

Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'nun kuzeybatısında ve Rumeli'de sürekli olarak genişlemesi ordunun temel vurucu gücünü oluşturan sipahilerin siyasal ve askerî ağırlığının artmasına yol açtı. Artık Anadolu'nun yerlisi sayılabilecek Türkmen ailelerine dayanan bu yeni toplumsal kesim, fethedilen topraklarda yeni tımarlar elde ediyordu. Zaman içinde yeni fetihlerle bu topraklar genişlerken, tımarlar da babadan oğula geçmeye başladı. Böylece iktisadî olarak da güçlenen Türkmen aileleri sınır boylarında merkezî devlete karşı önemli bir siyasal odak oluşturdular. Merkezî devlet üzerinde etkili oldular. Bu aileler arasından sadrazamlar bile çıkmaya başladı.

Osmanlı toplumsal kuruluşunu feodalleştirme eğilimi taşıyan bu yerel aristokrasiye karşı Osmanlı padişahları merkezî devletin gücünü artırmaya çalıştılar. Bu amaçla bir dizi önlem aldılar. Bunların en önemlisi 14. yüzyılın ikinci yarısında, I. Murat döneminde, sürekli maaşlı bir kapıkulu merkez ordusunun kurulması, 15. yüzyılın ilk yarısında, II. Murat döneminde

de, bu orduya devşirme yoluyla Hıristiyan çocuklarının alınmasıdır. Toplumsal kökenlerinden koparılmış insanlardan oluşan bir merkez ordusuyla yerel aristokrasinin askerî ve siyasal gücünün sınırlanması amaçlanıyordu.

İkinci olarak, merkezî devlet yerel güçlere karşı giriştiği mücadelede sürgün yöntemine başvurdu. 15. yüzyıl boyunca Anadolu'da merkezî devletle sürtüşme içinde bulunan yerel aileler kökenlerinden koparılarak Rumeli'deki tımarlara gönderildiler. Aynı biçimde Rumeli'de sorun yaratan yerel beylerin de Anadolu'ya sürgün yollandıkları görülmektedir.

Üçüncü olarak, merkezî devlet ele geçirilen yeni topraklarda oluşturulan tımarları yerel ailelere değil devşirme askerlere dağıtmaya özen gösterdi. Böylece bu toprakların babadan oğula geçerek özel mülke dönüşmesi engellenmeye çalışıldı. Devşirme kapıkulları ise cazip tımarlara kavuşabilmek için umutlarını merkezî devletin güçlenmesine ve askerî başarılarına bağlamışlardı. Fetihler sürdükçe kapıkulları merkezî devletten yana tavır aldılar. Yerel beylerin giderek özerkleşmesi olasılığına karşı, merkezî devlete sadık bir denge unsuru oluşturdular.

Bu mücadele hukuk alanına da yansımaktaydı. Merkezî devlet fethettiği topraklarda kendi mülkiyetini kurmak amacıyla devletin İslâm hukukundan farklı olarak kendi kanunlarını koyabileceği ilkesine dayanan örfi hukuku uyguluyor, kendi kanunlarını koyuyordu. Buna karşılık Anadolu'da, Osmanlı Devleti'nin genişlemesinden önce Türkler'in elinde olan yörelerdeki yerel unsurlar, özel mülkiyete olanak sağlayan İslâm hukukundan destek alıyor, merkezî devlete karşı direniyorlardı. Şeriatın özel mülk sahiplerine sağladığı bir olanak da vakıf kurumuydu. Bu sayede özel mülklerin denetimi aynı aile içinde bir kuşaktan diğerine aktarılıyordu.

Taşrada özel toprak mülkiyetini kurmaya çalışan yerel aileler ile merkezî devlet arasındaki gerginlik ve çelişkiler 15. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumsal kuruluşuna damgasını vurmaya devam etti. II. Mehmed'in saltanat yılları bu mücadelede önemli bir dönüm noktası oluşturur. İstanbul'un fethiyle güçlenen merkeziyetçi eğilim, Anadolu'nun yerel ailelerinden birinden gelen ve taşradaki güçleri temsil eden Çandarlı Halil Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesiyle önemli bir başarı kazandı. Nitekim II. Mehmed'in 28 yıllık saltanatının geri kalan bölümündeki tüm sadrazamlar, Karamanlı Mehmed Paşa dışında, devşirmeler arasından seçildi. Yine II. Mehmed döneminde devlet yönetimi çok daha güçlü bir biçimde sadrazam ve padişahın elinde toplandı. II. Mehmed, örfi hukuk çerçevesinde kanun ya da yasaknameler düzenleyen ilk padişah olarak da bilinmektedir. Bu merkeziyetçi uygulamaların en önemlilerinden biri de, taşrada özel mülklere veya vakıflara dönüştürülmüş pek çok toprağın müsadere edilerek devlet mülkiye-

tine geçirilmesi olmuştur. Bir vakanüvise inanacak olursak, bu dönemde 20.000'e yakın işletme müsadere yoluyla devlet denetimine alınarak tımarlara bölündü ve sipahilere dağıtıldı.

Vakıf sahipleri, yerel Müslüman aileler ve ulema bu uygulamalara karşı çıktılar. Nitekim bu güçlerin desteğiyle tahta çıkan II. Bayezid, babasının müsadere ettiği özel toprakları ve vakıfları sahiplerine geri vermeye başladı. İşte bu nedenle, II. Bayezid dönemi merkeziyetçi eğilimlerin durakladığı, daha doğrusu gerilediği bir dönemdir. Ama geçici olarak. Çünkü II. Bayezid'den sonra merkezden yana güçler tekrar ağır basmış ve Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemi sayılan 16. yüzyılda merkezî devletin gücü doruğuna ulaşmıştır.

Osmanlının uzun ömürlülüğü

Osmanlı tarihçiliği son otuz yılda hiç şüphesiz bir hayli mesafe aldı. Ancak yanıtı henüz verilmemiş ya da yeterli bir biçimde verilmemiş birçok soru karşımızda duruyor. Bunlardan birisi de Osmanlı Devleti'nin Avrasya'da, ticaret yollarının kavşağı bir coğrafyada varlığını nasıl altı yüzyıl sürdürebildiği. Avrupa'da pek çok devletin varlıklarını bu kadar uzun süreli koruyamadıklarını biliyoruz. Doğuda ise 16. yüzyılda Osmanlılarla birlikte genişleme ve refah dönemi yaşayan iki devlet, İran'daki Safeviler ve Hindistan yarımadasının kuzeyindeki Hint-Türk Devleti 17. ve 18. yüzyıllarda malî ve askerî sorunların baskısı altında kaldılar, göçebe aşiretlerin istilalarına dayanamayarak yıkıldılar. Oysa 17. yüzyılda benzeri baskılarla karşı karşıya kalan Osmanlılar 18. yüzyılın sonlarında başlayan yoğun savaşlara karşın toparlanarak ve merkezî yönetimin gücünü artırarak 19. yüzyıla ulaşabildiler. Osmanlı iktisadî tarihini incelemeye girişmeden önce, Osmanlı Devleti'nin varlığını altı yüzyıl koruyabilmesinin nedenleri üzerinde düşünmekte, hiç olmazsa bu yönde ipuçları geliştirmeye çalışmakta büyük yarar görüyoruz.

Son döneme kadar Osmanlı tarihçiliği 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin bir gerileme sürecine girdiğini kabul etmişti. Ancak son otuz yılda Osmanlı tarihçilerinin bir bölümü 16. yüzyıldan sonraki dönemi "kesintisiz bir gerileme" bakış açısıyla yorumlamak yerine, bu yüzyıllarda Avrasya kıtasında ortaya çıkan değişiklikler karşısında toplumun ve devletin kendini yeniden örgütleyebilme yeteneğini öne çıkarıyorlar. Sadece 19. yüzyılda değil, Tanzimat öncesi dönemde de merkezî bürokrasinin hem içeride hem de dışarıda ortaya çıkan tehdit ve tehlikelere karşı esneklik, pragmatizm ve müzakere geleneği ile çözüm aradığı, kendisine karşı

ayaklanan kesimleri oluşturduğu koalisyonların içine çekebildiği vurgulanıyor. Örneğin Karen Barkey 17. yüzyılda Celali isyanları ile doruğuna ulaşan siyasi bunalım sırasında, Osmanlıların esnek davranarak ve müzakere becerilerini kullanarak merkeze karşı ayaklanan pek çok kişi ve kesimi yanlarına çekmeyi başardıklarına işaret ediyor.

Burada esneklik ve pragmatizm ile uygulanan politikalarda ve kurumsal değişikliklerde her zaman sıkı kurallara, âdet ve geleneklere, dine, geçmişteki davranış kalıplarına ve düşmanlıklara bağlı kalmadan hareket edebilme özelliklerini kastediyoruz. Osmanlılar en erken dönemlerinden başlayarak bu özellikleri sergilediler, sergilemek zorunda kaldılar. 14. ve 15. yüzyıllarda önce Kuzeybatı Anadolu'da ve daha sonraları Balkanlar'da Müslüman ve Hıristiyanların, Türkçe ve Rumca konuşanların sık sık iç içe yaşadığı bir coğrafyada Osmanlıların başarılı olabilmelerinin ardında, değişen koşullara uyum sağlayabilmeleri, çok çeşitli kaynaklardan yetenek "devşirebilmeleri", çok yönlü çağrılar yapabilmeleri yatar. Böylece Osmanlılar sadece gaza yolunda Hıristiyanlara karşı savaşmak isteyenleri değil, servet, güç veya iktidar peşinde mücadele vermeye hazır Hıristiyan ve Müslümanları da kendi yanlarına çekebilmişlerdir. Osmanlılar ateşli silahları komşularına kıyasla çok daha erken ve etkin biçimde benimsediler. Osmanlılar ayrıca fetih ve yayılma sürecinde, başkalarından öğrenme ve başkalarının kurumlarını ödünç alma konusunda rahat davranabildiler, kendi egemenliklerini tam olarak kuramadıkları yerlerde, yerel seçkinlerle pazarlık ederek onların desteğini alabildiler. Bir başka deyişle, son yıllardaki kimi çalışmaların da vurguladığı gibi, kuruluş döneminde Osmanlılar dinî kuralları izlemekten çok, esnek ve pragmatik davranış biçimleri sergilediler.

Kısacası esneklik, pragmatizm ve müzakereci eğilimleri sayesinde Osmanlıların başarılı oldukları, Avrupa ve Asya'da pek çok devletin varlığını koruyamadığı bir dönemde kendilerini 19. yüzyıla, modern döneme taşıyabildikleri söylenebilir. Ancak son kertede, esneklik ve pragmatizmin geleneksel bir düzeni koruyabilmek ve sürdürebilmek yolunda kullanıldığını da unutmamak gerekir. Osmanlı toplumu ve Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl öncesinde kapitalizme giden kurumsal değişiklikleri gerçekleştirdiğini söylemiyoruz. Osmanlı toplumu ve Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat hareketinden çok daha öncelerden itibaren kimi alanlarda, özellikle de varolan düzenin daha iyi çalışabilmesi yönündeki değişiklikleri gerçekleştirebilmesi sayesinde, imparatorluğun çok daha uzun bir süre yaşaması mümkün olmuştur. Ancak kimi kurumlar değişirken geleneksel Osmanlı düzeninin en önemli unsurları olan toprakta devlet mülkiyeti, loncalar, özel ellerde ser-

maye birikimi önündeki engeller gibi kurumlar 19. yüzyıla kadar varlıklarını değişmeden sürdürebildiler.

Osmanlıların esneklik ve pragmatizmine, müzakere etme ve uzlaşma eğilimlerine pek çok konuda örnek vermek mümkündür. Önemli bir örneği, klasik dönem Osmanlı toplumunun hiç şüphesiz iktisadî ve malî kurumu olan tımarı ele alalım. Kitabın bir sonraki bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz gibi, tımar düzeni, para kullanımının sınırlı kaldığı bir ortamda, devlet mülkiyeti altındaki topraklarda köylü üreticilerden toplanan vergi gelirlerinin sipahi ağırlıklı bir orduya dönüştürülmesini sağlıyordu. Bugün Osmanlı Devleti ve uygarlığıyla sıkı sıkıya özdeşleştirilen bu kurumu, Osmanlılar fethedilen tüm topraklarda yerleştirmeye çalışmadılar. Doğu Anadolu, Bağdad, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve kuzeybatı Afrika gibi daha uzak ve merkezden oldukça esnek biçimde yönetilen bölgelerde, Osmanlılar vergi toplamaya önem vermekle birlikte, varolan toprak düzenlerine ancak sınırlı biçimlerde müdahale ettiler.

Aynı şeyler bu vilayetler için hazırlanan kanunnameler hakkında da söylenebilir. Osmanlıların fethedilen vilayetlerde yaptıkları kurumsal düzenlemeler üzerine önemli bilgiler sağlayan bu metinler, özellikle uzak vilayetlerde Osmanlıların kendi kurum ve uygulamalarını toptan yerleştirmek yerine, varolan kurum ve uygulamaların pek çoğunu kabul ettiklerini açık biçimde gösteriyor.

Böylece, 16. yüzyıldan itibaren sadece tımarda veya malî konularda değil, pek çok yönetsel konuda imparatorluk içinde ortaya farklı kurumsal yapılar ve uygulamalar ile farklı bölgeler çıkmıştır. Merkeze en yakın ve merkezden en sıkı denetlenebilen bölgelerdeki kurumlar İstanbul bölgesindeki kurumlara çok yakındı. Ancak başkentten coğrafi ve yönetimsel anlamda uzaklaştıkça, kurumlar ve idarî uygulamalar değişmekte, bu değişiklikler merkez ile yerel yapılar ve güçler arasındaki değişen dengeleri yansıtmaktaydı. Örneğin imparatorluk ve devlet için büyük önem taşıyan Mısır'da tımar yerleştirilmemiştir. Mısır'da toprak düzeni ve malî uygulamalar Nil vadisi ve deltadaki sulu tarımın gereksinimleri ile yerel toplumsal yapılara bağlı olarak biçimlenmiştir. Daha da uzaktaki sınır vilayetlerinde ise Osmanlılar kendi kurumlarını yerleştirmek yerine çoğunluğuyla yerel kurum ve uygulamaları sürdürmeyi tercih ettiler.

Merkezden uzak vilayetlerde kurumsal değişimin daha sınırlı tutulmasının bir önemli nedeni, iktisadî, toplumsal ve nihayet siyasal çalkalanmalara neden olmamaktı. Ayrıca, merkezî devletin köktenci değişiklikleri yapmaya yetecek malî ve siyasi gücünün olup olmadığı da belli değildi veya pek çok durumda olmadığı kabul ediliyordu. Geniş imparatorlukta Osmanlıların

güçlerinin sınırlarını çoğunlukla gerçekçi biçimde değerlendirdikleri ve varolan malî, askerî ve siyasal güçlerini ve kaynaklarını hesaplı biçimde harcadıkları söylenebilir.

Bir dönemleme

Bu kitapta Osmanlı iktisadî tarihini dört ayrı dönemde inceleyeceğiz. Osmanlı Beyliği'nin kuruluşundan 15. yüzyılın son çeyreğine kadar süren ilk dönemin temel özelliği, iki ayrı toplumsal eğilim ya da yapı arasındaki egemenlik mücadelesidir. Yerel aristokrasinin temsil ettiği feodal eğilimler ile devşirme devlet memurlarının temsil ettiği merkeziyetçi eğilim arasındaki mücadele 15. yüzyıl sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürdü. Bu iki eğilim arasındaki dengeler II. Mehmed'in izlediği politikalardan, aldığı önlemlerden sonra hem devlet hem de ekonomi düzeyinde ikinciler lehine dönmeye başladı.

15. yüzyılın son çeyreğinden 16. yüzyıl sonlarına kadar geçen süre ise Osmanlı iktisadî tarihinin ikinci dönemini oluşturuyor. Pek çok tarihçinin klasik dönem adını verdiği bu yüzyılda, toprakta devlet mülkiyetine ve kentlerin, loncaların, ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan vergisel üretim tarzının gücü doruğuna ulaşmıştır. Osmanlı toplumuna egemen merkeziyetçi yapıların tüm unsurları ve kendini yeniden üretme biçimleri, en açık ve berrak olarak bu ikinci dönemde gözlemlenebilir.

16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisi enflasyon, dış ticaret, savaş teknolojisinde değişiklikler gibi bir dizi gelişmenin etkisi altında kaldı. Bu gelişmeler toplumsal kuruluşun iç çelişkilerini harekete geçirerek merkezî devletin ve merkeziyetçi eğilimlerin zayıflamasına yol açtı. İşte bu nedenlerle 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar süren üçüncü dönemde merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetimi daha sınırlı kaldı. Ancak, taşradaki güçler de egemenliği ellerine geçirerek daha farklı bir yapı kuramadılar. Varolan üretim ilişkileri çerçevesinde artığa ortak olmakla yetindiler.

19. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yüzyıllık süre ise Osmanlı ekonomisinin tarihindeki dördüncü ve son dönemi oluşturur. Bu döneme damgasını vuran temel süreç, dünya ekonomisine açılış sürecidir. Ancak, kapitalizmin giderek artan ağırlığı, daha önceki merkeziyetçi yapıların silinip ortadan kalkmasına yol açmamış, bu yapılar uzun bir süre kapitalizmle birlikte yaşayabilmişlerdir. Kapitalizmin varolan yapılarla ilişkileri ise yeni çelişkiler ve çıkar birlikleri yaratmış, ekonomi, devlet, hukuk ve ideoloji alanlarında pek çok dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. Basım, Ankara, 1972 (Fransızca ilk basım: Paris, 1935).

Cemal Kafadar, *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, 1995.

Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman Stafe*, SUNY Press, 2003.

Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 11, 1954, s. 9-50.

Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats, The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, 1994. [*Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay. 1999.]

Şevket Pamuk, "Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü", *Toplumsal Tarih*, sayı 134, Şubat 2005.

İKİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYILDA TOPLUM, EKONOMİ VE DEVLET

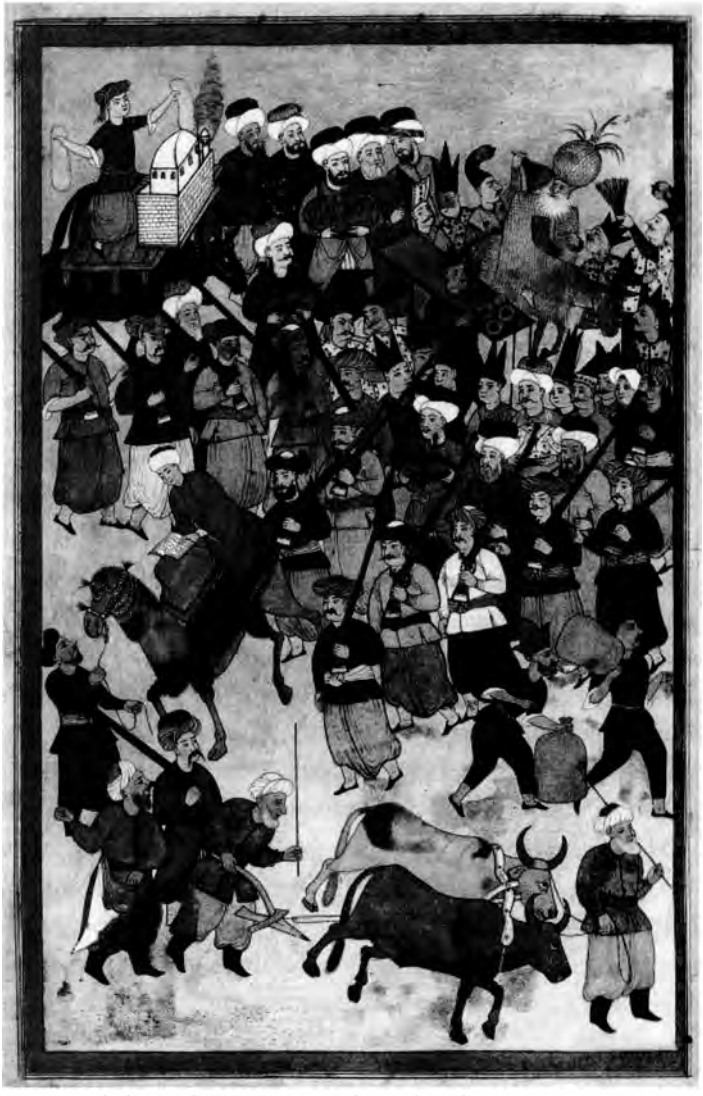

Esnaf Alayı: Çiftçiler, değirmenciler ve fırıncılar. Levni, *Surname*.

3

Toplum, Ekonomi ve Maliye

"Klasik dönem"

Osmanlı tarihçileri arasında klasik dönem olarak da adlandırılan 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemidir. Coğrafi sınırlarını genişletmeyi sürdüren Osmanlı Devleti, bu yüzyılda yalnızca Avrupa'nın değil tüm Eski Dünya'nın en büyük ve en güçlü imparatorluklarından biri durumuna geldi. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde imparatorluğun sınırları kuzeyde Kırım Hanlığı'nı, batıda Macaristan ve Sırbistan'ı, güneyde ise Kuzey Afrika kıyılarıyla Mısır ve Nil vadisini içine almaktaydı. İki yüzyılı aşan bir hızlı yayılma sürecinden sonra Osmanlı Devleti artık kuzeyde Rusya, batıda Habsburg İmparatorluğu, doğuda da Safevi Devleti ile komşu duruma gelmişti. Ancak ulaşılan bu sınırlar ve edinilen bu güçlü komşular, hızlı yayılma sürecinin de artık sona erdiğini haber veriyordu.

Üç kıtaya yayılmış olan bir imparatorluk gücünü hangi maddi temellerden alıyordu? Ekonomisi nasıl işlemekteydi? Toprakta nasıl bir düzen egemendi? Tarım dışı üretim faaliyetleri hangi koşullarda gerçekleşiyordu? İç ve dış ticaretin önemi neydi? Devlet bu iktisadî faaliyetlere ne ölçüde ve hangi amaçlarla müdahale ediyordu? Nihayet, iktisadî ve siyasal yapılara koşut olarak, ortaya hangi toplumsal sınıflar çıkmıştı? Kitabın İkinci Bölümü'nde işte bu sorulara yanıtlar arayacağız.

Osmanlı ekonomisini ayrıntılı olarak incelemeye 16. yüzyıldaki yapılarla başlamamızın önemli bir nedeni daha var. Daha önce de belirtildiği gibi, merkezî devletin taşradaki unsurlar karşısındaki gücü 16. yüzyılda doruğu-

na ulaşmıştı. Bir başka deyişle, 16. yüzyılda Osmanlı toplumsal kuruluşu 19. yüzyıl öncesindeki en merkeziyetçi dönemini yaşamıştır. Dolayısıyla, kuruluş döneminden başlayarak ağırlığını duyuran ve 16. yüzyıl ile sonrasında Osmanlı toplumuna egemen olan yapılar, kendi mantığı, iktisadî kurumları, dinamikleri ve iç çelişkileriyle birlikte en açık ve berrak biçimde 16. yüzyıl incelenerek anlaşılabilir. Ayrıca, daha sonraki, örneğin 17. ve 18. yüzyıllardaki, dönüşümleri anlayabilmek için de 16. yüzyıldaki yapıları ayrıntılı olarak ele almak gerekiyor.

Bu bölümde iktisadî yapıların ve devlet-ekonomi ilişkilerinin 16. yüzyıl ortalarındaki bir fotoğrafını çekerek bu fotoğrafı yorumlayacağız. Siyasal yapıların iktisadî yapılarla birlikte ele alınması bize temel toplumsal sınıfları belirleme olanağını da sağlayacak. Böylece yalnızca 16. yüzyılda değil, 17. ve 18. yüzyıllarda da Osmanlı toplumuna egemen olan yapıların temel dinamiklerini incelemek ve tartışmak mümkün olacak.

Buna karşılık, Osmanlı ekonomisinin 16. yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşümleri, etkisi altına girdiği iç ve dış dinamikleri bu bölümde ele almıyoruz. Yukarıda başlattığımız benzetmeyi sürdürecek olursak, 16. yüzyılın iktisadî tarihine ilişkin filmin incelenmesini ve yorumlanmasını kitabın Üçüncü Bölümü'ne bırakıyoruz.

Toplumsal yapı

İktisadî yapıları ve devlet-ekonomi ilişkilerini ayrıntılı olarak ele almadan önce, 16. yüzyıl Osmanlı toplumundaki temel sınıf ve tabakaların bir özel haritasını çıkarmakta yarar var. Bu amaçla her şeyden önce artığı yaratanlarla artığa el koyanları, vergi verenlerle vergi toplayanları birbirlerinden ayırmak gerekecek.

Her Sanayi Devrimi öncesi toplumda olduğu gibi, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda da ekonomi esas olarak tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Nüfusun yaklaşık olarak yüzde 90'ı kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Bu kırsal nüfusun büyük bir bölümü devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşıyordu. İşledikleri toprak miktarı ve sağladıkları gelir açısından bu köylü üreticiler arasında önemli farklılaşmalar görülmüyordu. Kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir bölümü de aşiretler halinde göçebe olarak yaşıyor ve daha çok hayvancılıkla uğraşıyordu. Hem yerleşik tarımla uğraşan, hem de göçebe olarak yaşayan kırsal nüfus, tükettikleri giyim eşyaları ve basit üretim araçları gibi tarım dışı malların önemli bir bölümünü kendileri üretiyordu.

Toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 10 kadar bir bölümü ise kentlerde

oturuyor ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşıyordu. Esnaf loncaları içinde çıraktan kalfaya, kalfadan da yoksul ve zengin lonca ustalarına kadar belirli bir hiyerarşi oluşmuş, ortaya toplumsal ve iktisadî farklılıklar çıkmıştı. Doğrudan üretimle uğraşan bu kesimlere ek olarak büyüklü küçüklü tüccarlar ve tefeciler kentlerdeki iktisadî faaliyetlerle uğraşan nüfusun diğer unsurlarını oluşturuyorlardı.

Bu özet tablo Osmanlı ekonomisinde üretimi gerçekleştirenlerin tümünü kapsamaktadır. Ancak reaya olarak adlandırılan ve vergi veren bu kesimlerin yanı sıra, Osmanlı toplumunda devleti temsil eden ve yaratılan artığın bir bölümüne devlet adına el koyan bir sınıf daha var. Askerî olarak adlandırılan bu sınıfı dikkate almadan Osmanlı toplumunun yapısını anlayabilmek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinden itibaren, merkezî devletin hangi toplumsal kesimlerin eline geçeceği büyük mücadelelere konu olmuştu. 14. ve 15. yüzyıllarda taşradaki toprağa dayalı unsurlar, merkezi devletin gücünü sınırlamak ve merkezî yönetim içinde ağırlık sahibi olmak için çaba gösterdiler. Bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, bir yandan merkezî devletin toplum ve ekonomi üzerindeki denetimi artarken, öte yandan da devletin kadroları tümüyle olmasa da büyük çoğunluğuyla, devşirme sisteminden gelen ve devlet olmadan varolmayacak, çıkarlarını devletin çıkarlarıyla özdeşleştiren kapıkulları tarafından doldurulmaya başlandı.

Toplumun etnik kökenleri farklı bir bölümünü, diğer kesimlerinden soyutlayarak belli görevler için yetiştirmek olarak özetlenebilecek olan devşirme sistemi ve daha genel olarak kulluk, Osmanlılar'a özgü bir yöntem değildi. Daha önceleri Orta Doğu'daki diğer devletler de, örneğin Memluklar'da görüldüğü gibi, bu yönteme başvurarak bir yöneticiler sınıfı oluşturmuştu. Osmanlılar'ın uyguladığı biçimiyle devşirme sisteminde Hıristiyan çocuklar, yaklaşık olarak her kırk haneden bir çocuk hesabıyla, küçük yaşta köylerinden alınıyor ve Müslüman âdet ve geleneklerine göre yetiştirilmek üzere Türk köylü ailelerinin yanına veriliyorlardı. Böylece Müslüman köylü aileleri de ek emek sağlamış oluyorlardı.

Devşirmeler belirli bir yaşa gelince yeteneklerine göre askerî veya sivil hizmetlere ayrılıyorlardı. Askerî hizmetlere ayrılanlar gerekli eğitimi gördükten sonra yeniçeri ordusuna katılıyorlar ve yeteneklerine göre askerî hiyerarşi içinde ordu komutanlığına kadar yükselebiliyorlardı.

Sivil hizmetler için ayrılan devşirmeler de, yine yeteneklerine ve diğer koşullara bağlı olarak, merkez yönetiminde veya taşrada çeşitli bürokratik görevlere geliyorlardı. Zaman içinde çeşitli süzgeçlerden geçerek hiyerarşi-

nin basamaklarını tırmanabilenler, merkezde vezirliğe, taşrada da sancak beyliklerine, eyalet valiliklerine ve büyük bölgelerin en üst yöneticileri olarak beylerbeyliklerine kadar yükseliyorlardı. Belirli sınırlar içinde, sivil ve askerî hiyerarşilerin birinden diğerine geçilebiliyordu. Hem savaşlarda yararlık gösteren kullar, örneğin yeniçeriler, hem de reaya kökenli askerler devlet mülkiyetindeki tarımsal toprakları yönetmek üzere tımarlara sipahi olarak atanabiliyorlardı. Taşra yöneticiliğinde en alt basamaklardan birini oluşturan sipahilik, diğer devlet görevlerinin pek çoğunun tersine, babadan oğula geçebiliyordu.

Küçük yaşlarda ailelerinin yanından alınmış olmalarına karşın, devşirmelerin toplumsal kökenlerinden tümüyle koptuklarını söylemek mümkün değildir. Kendi çıkarlarını devletin çıkarlarıyla özdeşleştirmekle birlikte, devşirmelerin pek çoğu doğup büyüdükleri Hıristiyan yöreyle olan ilişkilerini yaşamları boyunca sürdürüyordu. Sefer sırasında kendi köyüne uğrayabilmek, yakınlarını ziyaret edebilmek için ordunun yolunu değiştiren devşirme kökenli vezirlere rastlanıyordu. 16. yüzyılın ilk yarısı belki de devşirme sisteminin en güçlü olduğu dönemdir. Ancak bu dönemde bile, askerî ve sivil devlet hiyerarşilerinin tümüyle devşirmelerden oluştuğu söylenemez. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise devşirme sisteminin önemi azalmaya başlamış, Türk ve Müslüman kökenlilerin devlet görevlileri içindeki ağırlığı artmıştır.

Yönetici ya da askerî sınıf içindeki üçüncü hiyerarşiyi ise ulema ya da İslâm ilimleri uzmanları olarak din, eğitim ve yargı işlerine bakanlar oluşturuyordu. Ulema, devşirmeler arasından değil, eğitim gördükleri medreselerin bulunduğu kentlerdeki Müslüman nüfus arasından, esas olarak da İstanbul ile Batı ve Orta Anadolu'daki Türkler arasından çıkıyordu. Medreselerde daha sınırlı eğitim gören pek çok ulema, imam, hatip veya müezzin olarak çalışıyordu. Ulema hiyerarşisinin daha üst basamaklarında ise, müftüler ve büyüklü küçüklü yönetim birimlerine atanan kadılar bulunuyordu. İstanbul, Bursa ve Edirne kadılıklarının özel konumu vardı. Kadılar hem merkezî devletin koyduğu örfi kanunları, hem de şeriatı bilen ve yorumlayan kişiler olarak bölgelerindeki yargı işlerini yönetiyorlardı. Ayrıca, merkezî devletin kendi birimlerindeki en üst sivil yöneticisi olarak bir belediye başkanı gibi çalışıyorlardı. Merkezî devletin toplum ve ekonomiyi denetim altında tutma çabalarında kadıların önemli bir yeri vardı. Kadıların bir bölümü ise medreselerde ders vermek üzere müderris olarak kalıyor, ancak daha sonraları sivil bürokrasi içinde yöneticilik görevlerine geçebiliyorlardı. Ulema hiyerarşisinin en üstünde din işlerinden sorumlu şeyhülislam ile yargı işlerinin tümünden sorumlu olan Anadolu ve Rumeli kazaskerleri vardı.

Maliye ve ekonomi ayırımı

Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen ve Cumhuriyet Türkiye'sinde de tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın en büyük yanılgılarından biri toplumu devletle, Osmanlı toplumunun tarihini de Osmanlı Devleti'nin tarihiyle özdeşleştirmek olmuştur. Bu anlayışın kökenleri, devletten maaş alan ve olaylara yalnızca devlet açısından bakan saray tarihçilerine kadar gitmektedir. Osmanlı tarihi yalnızca Osmanlı Devleti'nin tarihi olarak kabul edilince, merkezî devletin gücünün arttığı dönemleri genişleme ve yükselme, merkezî devletin zayıfladığı dönemleri ise durgunluk ve gerileme dönemleri olarak nitelendirmek kaçınılmaz oluyor.

İktisadî tarih çalışmalarında, bu devlet ağırlıklı bakış açısı kendisini maliye ile ekonominin birbirine karıştırılması biçiminde gösteriyor. Böylece Osmanlı ekonomisinin tarihi maliyenin tarihine indirgenmekte, maliyenin güçlü olduğu zaman ekonominin genel bir canlanma içinde olduğu, maliyenin bunalıma girdiği zaman da ekonominin durgunluğa ve gerilemeye sürüklendiği varsayılmaktadır.

İşte bu nedenle, Osmanlı ekonomisinin tarihini incelemeye girişmeden önce maliye ile ekonomi arasında önemli bir ayırımın altını çizmek gerekiyor. Maliye, devletin gelir ve giderleriyle bunlar arasındaki dengeleri yansıtan ve devlete ait bir alandır. Maliyenin güçlü olması, devlet gelirlerinin giderleri karşılaması anlamına gelmektedir. Malî bunalım denilince de devlet gelirlerinin giderlerin gerisinde kalması, bütçenin açık vermesi kastediliyor.

Ekonomi ise üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetlerin yer aldığı ve esas olarak topluma ait bir alandır. Osmanlı örneğinde olduğu gibi, devlet de bu alana girebilir ve ekonomiye müdahale edebilir. Ancak devletin tüm çabalarına karşın, ekonomi kendi yasalarına göre işlemektedir. Örneğin devletin tüm çabalarına karşın, tarımsal üreticiler veya loncalar üzerindeki denetimi belirli sınırlar içinde kalacaktır. Aynı biçimde, devlet tüccarların faaliyetlerini her zaman dilediği gibi denetleyemeyecektir.

Ekonomi ile maliye arasında sıkı ilişkiler vardır. Örneğin, ekonominin canlandığı, üretimin arttığı dönemlerde devletin daha kolay gelir toplaması, maliyenin daha güçlü olması beklenir. Öte yandan, ekonominin daraldığı, tarımın, zanaatların ve ticaretin gerilediği dönemlerde devlet maliyesinin de bunalıma sürüklenmesi daha kolay olacaktır.

Ancak ekonomi ile maliyenin her zaman aynı doğrultuda dalgalanmalar göstereceğini varsaymak hatalı olur. Ekonomi maliye dışında çok geniş bir alanı kapsadığına göre, özellikle devletin siyasal gücünün ve dolayısıyla

ekonomi üzerindeki denetiminin azaldığı dönemlerde maliye ile ekonominin farklı görüntüler vermeleri mümkündür. Örneğin, siyasal gücünün azalması nedeniyle merkezî devletin vergi gelirleri azalabilir. Bu gelirler taşradaki güçlü unsurların elinde kalabilir. Bir başka dönemde ise savaş tekniklerindeki değişiklikler nedeniyle ordunun beslenmesi ve donanımı gittikçe daha büyük masraflar gerektirebilir. Bu nedenle de devletin gelirleri giderlerinin gerisinde kalabilir, malî bunalım derinleşebilir. Oysa aynı dönemde ekonomi genel bir genişleme eğilimi içinde olabilir, tarım ve zanaatlarda üretim artış gösterebilir. Her iki durumda da maliyenin durumuna bakarak ekonomi durumu hakkında yargılara varmak hatalı olacaktır. En doğru yaklaşım, maliye ve ekonominin kapsadıkları alanları dikkatle tanımlamak ve mümkünse, her birini ve birbirleriyle karşılıklı etkileşimlerini ayrı ayrı incelemektir.

Şimdi 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisini incelemeye geçebiliriz. İncelememize her kapitalizm öncesi toplumda olduğu gibi üretimin büyük bir kısmının gerçekleştirildiği, el konulan artığın büyük bir kısmının yaratıldığı tarım kesimiyle başlayacağız. Tarımsal üretimin hangi koşullarda ve kimler tarafından gerçekleştirildiğini tartıştıktan sonra topraktaki mülkiyet ilişkilerinin ve tarımsal artığa el koyma biçimlerinin bir haritasını çıkaracağız. Oradan kentlere yönelerek tarım dışı üretim faaliyetlerinin örgütlenme biçimlerini ve bu kesimdeki üretim ilişkilerini ele alacağız. Daha sonra da iç ve dış ticaretin işlevi ve önemi üzerinde durulacak. Osmanlı örneğini incelerken bütün bunları devlet-ekonomi ilişkileriyle birlikte ele almak gerekecek.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Çağlar Keyder, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi, 1881-1914", *Toplum ve Bilim*, sayı 8, 1979.

4

Anadolu'da Tarım

Temel özellikler

Emek ve toprak dengeleriyle başlayalım. 16. yüzyılda Anadolu ve İstanbul yöresinin nüfusu hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ancak bu alanın nüfusunun 16. yüzyıl boyunca hızlı sayılabilecek bir artıştan sonra 5-6 milyondan 8-9 milyona kadar yükseldiği tahmin edilmektedir. Yine yuvarlak bir tahminle, bu nüfusun yüzde 90'a yakın bir bölümünün kırsal alanlarda yaşadığı söylenebilir. Kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir bölümü de göçebe olarak yaşıyordu, yerleşik tarımla uğraşmıyordu. Aktardığımız tahminler önemli hata payları içerse de, 16. yüzyılda tarımla uğraşan nüfusun o dönemdeki ekilebilir toprakların miktarıyla karşılaştırıldığında sınırlı kaldığını söyleyebiliriz.

Tarımla uğraşan nüfusun miktarı ekilen toprakların miktarını da belirlemekteydi. Ayrıca, ulaştırma teknolojisinin yetersiz kalması nedeniyle, özellikle iç bölgelerde uzak mesafe pazarları için tarımsal üretim yapılamıyordu. İç bölgelerde hububat taşımacılığı develerle yapılıyor ve oldukça pahalıya mal oluyordu. 16. yüzyılda nüfusu yarım milyonu aşarak tekrar Akdeniz havzasının en büyük kentlerinden biri durumuna gelen ve Anadolu'daki diğer kentlerin tümünü gölgede bırakan İstanbul, hububat gereksiniminin büyük bir bölümünü deniz yoluyla Balkanlar'dan ve Ege kıyılarından sağlamaktaydı. Bu durumda, İç Anadolu'nun bugün hububat tarımına çok elverişli geniş ve iç pazarı besleyen topraklarının ancak sınırlı ölçülerde üretime açıldığını, bu bölgede yaşayan kırsal nüfusun ken-

di tüketimleri ile bir miktar da yerel pazarlar için üretim yapıldığını söyleyebiliriz.

Bir yandan tarımla uğraşan nüfusun sınırlı kalması ve ekilebilir toprakların varlığı, öte yandan da aşağıda ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, devletin topraktaki mülkiyet biçimlerine müdahalesi Anadolu'da büyük işletmelerin yaygınlaşmasını engellemiş ve küçük üreticiliği güçlendirmiştir. 16. yüzyılda Anadolu'da tarımsal üretime açılmış toprakların çok büyük bir bölümü, esas olarak hane emeğini kullanan küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından ekiliyordu.

Kullanılan toprakların yüzde 90'a yakın bir bölümünde kuru tarım yapılır ve hububat ekilirdi. Hububat üretiminde yüzyıllardır geçerli olan ve esas olarak hane emeğiyle bir çift öküzün çektiği karasabana dayanan üretim teknolojisi kullanılıyordu. Buğday ve arpa Anadolu tarımının en önemli ürünleriydi. Buğdayda verimlilik toprağın niteliğine göre büyük farklılıklar göstermekle birlikte, ortalama olarak bire beş ya da bire altı, hektar başına da 700-800 kilo ürün alındığı tahmin edilebilir. Hububatın ve bir miktar baklagillerin yanı sıra pamuk gibi hammaddeler de hem kırsal nüfusun kendi tüketimleri için hem de kentlerdeki loncaların gereksinimleri için ekilmekteydi. Uzun mesafeli ulaşım olanakları olan kıyı bölgelerinde ve kentlerin çevresinde meyve ve sebze üretiminin, bağların ve bahçelerin önemi artıyordu.

Günümüzün sanayileşmiş toplumlarıyla karşılaştırıldığında, tarıma dayalı kapitalizm öncesi toplumlarda pazar ekonomisi ve pazar için üretim çok daha sınırlı kalmaktaydı. Bu toplumlarda kırlarla kentler arasındaki işbölümü henüz gelişmemiş, kırlar henüz tarımsal mallar üretiminde tümüyle uzmanlaşmamışlardı. Hem Avrupa'da hem de dünyanın diğer yörelerinde, köylüler tükettikleri gıda maddelerinin, giyim eşyalarının ve kullandıkları basit üretim araçlarının, tarımsal aletlerin büyük bir bölümünü kendileri üretmekteydiler. Örneğin 19. yüzyıla kadar, dünyanın hemen her köşesinde kırsal nüfus kendi ipliğini kendi eğirmekte, giydiği kumaşı yine kendisi dokumaktaydı. Pazar için üretimin sınırlı kaldığı bu koşullarda para kullanımı da yaygınlaşmamıştı.

Ancak, Osmanlı toplumunu bugünün toplumlarıyla değil de o dönemin toplumlarıyla, örneğin Avrupa toplumlarıyla karşılaştıracak olursak, bir başka deyişle kapitalizm öncesi toplumların ölçütlerini kullanacak olursak, 16. yüzyıl Osmanlı köylerinin kapalı, kendi kendilerine yeterli birimler oluşturduğunu söylemek mümkün değildir. 16. yüzyılda Osmanlı kırlarıyla kentleri arasında önemli bağlar kurulmuştu. Köylüler üretimlerinin bir bölümünü pazara getirerek satıyorlardı. Devlete ödedikleri vergilerin bir bölü-

mü para olarak toplandığı için, satın alma gücü yüksek olmasa da, pazardan herhangi bir mal almak eğiliminde olmasa da, köylü haneleri ürünün belirli bir bölümünü pazara indirip satmak zorundaydı.

Ayrıca, kentlerin çevresindeki köyler kent ekonomisiyle bir hayli bütünleşmişlerdi. İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat ve Amasya gibi kentlerin çevresindeki köyler meyve ve sebze ile et, süt gibi hayvancılık ürünlerinde uzmanlaşıyorlardı. Bu köylerde yaşayanlar tüketim gereksinimlerini de büyük ölçüde kent pazarlarından sağlıyorlardı.

16. yüzyıl öncesinde ve sonrasında, Anadolu'daki kırsal nüfusun önemli bir bölümünün Kürt ve Türkmen aşiretlerinden oluştuğunu unutmamak gerekiyor. Bu aşiretlerin büyük bir bölümü de göçebe olarak yaşamakta ve geçimini yerleşik tarımdan değil, hayvancılık ve benzeri faaliyetlerden sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kendi sayımlarına göre, 16. yüzyılda göçerler Anadolu nüfusunun yaklaşık beşte birini oluşturuyordu.

Yalnızca yerleşik tarımla uğraşan kırsal nüfus değil, göçebe olarak yaşayan nüfus da Anadolu'nun pek çok köşesinde düzenli olarak kurulan yerel pazarları kullanmaktaydı. Nitekim yerel pazarların sık sık kurulduğu yerlerden biri de göçerlerin yazlık yaylalarıydı. Bu pazarlara gelen tüccarlar bir yandan reayanın ve sipahinin getirdiği hububat ve diğer tarımsal malları kentlerde satmak üzere toplarken, öte yandan da kentlerdeki zanaatların ürettiği mamul malları satışa sürmekteydiler. Osmanlı ülkesinden tarımsal ürünler ithal etmek isteyen Avrupalı tüccarlar da bu pazarların içinde daha büyük olanlara gelerek mal topluyorlardı. Öte yandan, maaşlarını para olarak alan devlet memurları da yerel pazarlara gelerek gereksinimlerini karşılıyorlardı. Son yıllarda Osmanlı toplumsal ve iktisadî tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Suraiya Faroqhi'nin araştırmaları, yerel pazar ve panayırların hem Anadolu'da hem de Balkanlar'da çok yaygın olduğunu, hem kırsal alanlarla kentler arasındaki yerel ticaretin hem de uzun mesafeli ticaretin önemli bir bölümünün büyüklü küçüklü bu pazarlar aracılığıyla gerçekleştiğini ortaya koyuyor.

Temel birim

Osmanlı döneminde Anadolu tarımının temel birimi köylü ailesi ya da hanesine dayalı işletmelerdir. Devlete ait olan ve mirî olarak adlandırılan topraklar, işlenmeleri ve belirli vergilerin ödenmesi yükümlülüğü karşılığında köylü hanelerine bırakılıyordu. Böylece devlet, kendi mülkiyetindeki toprakların kullanım hakkını babadan oğula geçer biçimde köylülere bırakmış veya kiralamış oluyordu. Bu toprakların ya da çiftliklerin kullanım hakkı bir belge ile köylü hanesine verilirdi.

Hane çiftlikleri genellikle bir çift öküz tarafından işlenebilecek büyüklükteydiler. Örneğin 1487 tarihli Hüdavendigâr (Bursa) Livası kanunnamesinde bir çift şöyle tanımlanmaktaydı: "Zira has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıf-ul-hal yerden yüz dönüm ve edna yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur." Kuru tarım yapılan yerlerde her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldığını varsayarsak, ortalama bir köylü hanesinin bir çift öküz ile yılda 40 ya da 50 dönüm toprak ektiğini söyleyebiliriz. 16. yüzyılda Anadolu'daki sayıları bir milyonu aşan bu küçük işletmeler Osmanlı tarımının temelini oluşturuyordu. Nüfusun yaklaşık yüzde 90'ının kırsal alanlarda yaşadığını, toplam nüfusun belki de dörtte üçünün yerleşik tarımla uğraştığını hatırlarsak, bu hane çiftliklerinin Osmanlı ekonomisi içindeki önemi de daha iyi ortaya çıkar.

Tarımsal üretimi gerçekleştiren köylüler daha önceki tarımsal üreticilerin soyundan gelenlerle, toprağa yerleşen göçebelerden ve askerî veya yönetici sınıftan gelip de çeşitli nedenlerle toprağı işlemek zorunda kalanlardan oluşuyordu. Osmanlı hukuku tarımsal üreticileri reaya sınıfına dahil olarak kabul ediyordu. Kanunlarda reayanın sınıfsal konumu "raiyyet oğlu raiyyettir" biçiminde tanımlanıyordu. Reayanın askerî sınıfa geçişi ancak istisnai durumlarda mümkün oluyordu. Raiyyetin çoğulu olan reayanın sözcük anlamı, güdülen, yönetilen kimselerdir. Yalnızca Osmanlı tarımının değil aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin de en küçük ama en temel birimini oluşturan hane işletmelerine de raiyyet çiftliği adı verilmekteydi.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Halil İnalcık, "Devlet, Toprak ve Köylü", Halil İnalcık ve Donald Quataert (editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, cilt 1, *1300-1600*, çev. Halil Berktay, Eren Yayınları, İstanbul, 2004 içinde.

Suraiya Faroqhi, "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca 1500-1878)", *New Perspectives on Turkey*, Tarih Vakfı Yayınları, no. 1, 1987.

Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı* içinde.

5

Tarımın Vergilendirilmesi

Tımar düzeni

Yerleşik tarıma dayalı tüm toplumlarda egemen kesimler aynı temel soruya yanıt arıyorlardı. Tarımsal üretimin bir bölümü üreticilerden nasıl çekip alınacak, bir başka deyişle tarımsal artığa nasıl el konacak ve bu artığın bir bölümüyle de bir ordu nasıl kurulacak, nasıl beslenecektir? Kapitalizm öncesi toplumlarda para kullanımının çok sınırlı kalması nedeniyle, toprak kirası veya vergi biçimindeki artığın tarımsal üreticilerden nakit olarak toplanması çok zordu. Öte yandan, bu toplumlarda teknolojik olanakların da sınırlı kalması nedeniyle, artığın ürün olarak toplanması, pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve sonra da maaş olarak askerlere dağıtılması da aynı derecede güçtü. İşte bu koşullarda her toplum, her egemen sınıf kendi yapıları ve tarihsel özellikleri çerçevesinde bu meseleye bir çözüm getirmeye çalışmıştır.

Tımar düzeni bu soruya Osmanlı toplumunun özgül koşullarında verilen yanıtı oluşturuyor. Ancak tımar düzeninin tümüyle Osmanlı toplumu tarafından geliştirildiği söylenemez. Tımar düzeninin tarihsel kökenlerini batı Asya'da ve özellikle İran'daki toprak rejimlerinde, Selçuklular'ın ikta sisteminde ve Bizans'ın pronoiasında aramak gerekir.

Osmanlı Devleti'nin ilk yayılma dönemlerinden başlayarak toprağın denetiminin devlet ile özel kesimler arasında sürekli bir mücadele kaynağı olduğuna değinmiştik. Özellikle Rumeli'de fethedilen topraklarda devlet mülkiyetinin kurulması daha kolay olmuş, buna karşılık Anadolu'da özel

mülkiyet daha uzun bir süre direnebilmişti. Tımar düzeni ancak bu mücadelenin merkezî devlet lehine gelişmesi sayesinde yaygınlaşabildi.

16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tımar düzeni imparatorluğun çok büyük bir bölümünde yürürlükteydi. Buna karşılık Osmanlı merkez yönetiminin tam anlamıyla yerleşemediği Mısır, Bağdad ve Basra gibi eyaletlerle Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinde, merkezî devletle yerel olarak güçlü unsurlar arasındaki siyasal dengeler ortaya farklı mülkiyet biçimleri ve toprak düzenleri çıkarabiliyordu.

Tımar sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerde devlet, örneğin bu toprakların fethedilmesinden sonra vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahrir defterlerine kaydederdi. Yalnızca tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenirdi. Daha sonra da bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre dirlik adı verilen irili ufaklı birimlere ayrılırlardı. En fazla gelir sağlayan dirliklere has, orta boydakilere zeamet ve sayıca ezici çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere de tımar adı verilirdi. Has ve zeametlerin gelirleri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek devlet memurlarına ayrılırdı. Tımarlar ise bir beratla birlikte sipahilere dağıtılırdı.

Sipahilerden ve büyük dirlik sahiplerinden beklenen, her şeyden önce, dirliklerindeki üretime yönelik veya ticarî faaliyetlerin düzenli bir biçimde yapılmasını sağlamak ve tahrir defterlerine işlenen vergi gelirlerini toplamaktı. Ayrıca dirlik sahipleri bu gelirlerin bir bölümünü kendi geçimleri için ayırdıktan sonra hem savaş sırasında orduya sipahi olarak katılmak, hem de dirliğin büyüklüğüne göre öngörülen sayıda cebelü adı verilen silahlı ve zırhlı askerin orduya katılmasını sağlamakla yükümlüydüler.

16. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ordusunun temel vurucu gücünü işte bu atlı sipahi ordusu oluşturuyordu. 1527-28 yılının devlet bütçesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kırk bine yakın büyüklü küçüklü tımar bulunmaktaydı. Bir savaş durumunda bu tımarlardaki sipahiler ve cebelü askerleri 70-80 bin kişilik bir ordu oluşturuyordu. Oysa aynı yıllarda devletten sürekli maaş alan kapıkulu merkez ordusunun büyüklüğü 30-35 bini aşmıyordu. 16. yüzyıl boyunca imparatorluğa katılan yeni topraklarla birlikte tımarlı sipahi ordusu giderek büyüdü. Yüzyılın sonlarına doğru 100 binin üzerine çıktı, hatta kimi abartılı tahminlere göre 200 bine yaklaştı. Bu yuvarlak sayılar tımar düzeninin klasik dönem Osmanlı ordusu için vazgeçilmez önemini çarpıcı bir biçimde yansıtıyor.

Emeğin denetimi

Tımar rejimini yalnızca orduya asker sağlayan bir yöntem olarak görmemek gerekir. Tımar düzeni aynı zamanda tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlıyordu. Tımarın en önemli özelliklerinden biri de küçük aile işletmelerine dayanan bir toprak düzeni olmasıdır. Özel mülkiyet ve büyük işletmelere dayanan yapılarla karşılaştırıldığında, küçük aile işletmelerine dayanan bir tarımsal yapı merkezî devletin vergi toplayabilmesini kolaylaştırıyordu. Küçük işletmelere dayanan bir yapı aynı zamanda merkezî devlete karşı siyasal alternatiflerin oluşmasını da güçleştiriyor, örneğin toprağa bağlı bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engelliyordu. İşte bu malî ve siyasal nedenlerle, Osmanlı devleti tımar düzenini gücünün yettiği ölçüde yaygınlaştırmaya ve korumaya çalışmıştır.

Mülkiyeti devlete ait olan ve mirî olarak adlandırılan topraklarda kurulan tımarlar veya daha büyük dirlikler bir veya birden fazla köyden oluşurdu. Tımarların toprakları, sipahiye ufak bir hassa çiftliği bırakıldıktan sonra, aile çiftliklerine bölünürdü.

Tarımsal üretiminin gerçekleştirilmesi, buna bağlı olarak belirli vergilerin toplanması ve bir sipahi ordusunun oluşturulması merkezî devletin sürdürmeye çalıştığı toplumsal düzenin en can alıcı meselelerini oluşturuyordu. Merkezî devlet reaya çiftliklerini kendi malî temeli olarak kabul ediyor ve bunların parçalanmasını önlemeye çalışıyordu. Örneğin 1525 tarihli Sofya kanunnamesinde "çiftlik ... bozulması katiyyen caiz değildir" denilmekteydi. Bu durumda reaya çiftliklerinin yalnızca Osmanlı tarımının değil aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin ve devlet maliyesinin temelini oluşturduğunu söylersek abartmış olmayız.

16. yüzyıl ortalarına kadar işlenebilir toprakların göreli bolluğu, buna karşılık tarımsal nüfusun sınırlı kalışı, devletin emeğe verdiği önemi artırmıştı. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimi gerçekleştirmesini sağlamak, merkezî devlet açısından büyük önem taşıyordu. Dirliklerini canlandırmaya çalışan sipahilerin reaya hanelerini kendi tımarlarına çekebilmek için birbirleriyle rekabete giriştikleri bile görülüyordu. Bu koşullarda devlet reayanın toprağını bırakıp göç etmesini, örneğin kente giderek bir loncaya girmesini veya bir başka tımara geçmesini önlemek amacıyla çift bozma resmi adı altında bir vergi koymuştu. Bu vergiyi ödemeden topraklarını terk eden reaya on yıl içinde yakalanırsa, tımarlarına geri yollanırdı. Ancak, bu vergiyi ödeyebilen reayanın topraklarından ayrılması mümkündü.

Çift bozma resminin gerçek yükünü saptayabilmek için basit bir hesap yapalım. Örneğin II. Mehmed döneminde çift bozma resmi olarak 50 akçe

alınıyordu. Aynı dönemin fiyatlarını incelediğimizde, bu bedelin yaklaşık 200-300 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşit olduğunu görüyoruz. Bu durumda çift bozma resminin, ödenmesi olanaksız bir miktar olmadığı, ancak yılda 40-50 dönüm toprak işleyen bir reaya hanesinin çeşitli vergiler ve tohumluk payından sonra kendi tüketimine ayırabileceği yıllık buğdayın önemli bir bölümünü alıp götüreceği söylenebilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında genel fiyat düzeyinin ve özellikle tarımsal malların fiyatlarının artmasıyla birlikte, çift bozma resmi de yükselmiş, 300 akçeye kadar çıkmıştır.

16. yüzyılın ortalarından sonra nüfus artışları nedeniyle, emek tarımsal üretimde bir darboğaz oluşturmaktan çıkacak, emek darlığı nedeniyle ekilemeyen topraklar azalacaktır. Bu yeni koşullar karşısında devletin çiftini bırakan reayaya ilişkin uygulamaları da gevşemiş, yerel kadılar toprağını terk eden köylüleri yakalayarak geri göndermekten vazgeçmişlerdir. Bu konuyu kitabın Üçüncü Bölüm'ünde ele alacağız.

Reayanın ödediği vergiler

Tarımsal artığın üreticilerden çekilip alınma biçimleri kapitalizm öncesi toplumların en can alıcı özelliklerinden birini oluşturur. Osmanlı toplumunun temel özelliklerini belirleyebilmek ve Osmanlı toplumunu diğer kapitalizm öncesi toplumlarla birlikte karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirebilmek için devletin ve çeşitli toplumsal kesimlerin tarımsal üretimi gerçekleştiren reayadan taleplerini ayrıntılı olarak incelemek gerekiyor.

Reayanın esas olarak toprağı işlemekle ve kendisinden istendiğinde cebelü askeri olarak orduya katılmakla yükümlü olduğunu belirtmiştik. Bunlara ek olarak, reayanın sipahiye ve merkezî devlete ödemekle yükümlü olduğu vergiler üç kümede toplanabilir.

a) Sipahi tarafından toplanan, toprağa ve haneye bağlı vergiler ve yükümlülükler:

Toprağın reaya tarafından kullanımında devlet tarafından kabul edilen temel birim "çift"ti. Bir çift öküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı olan köylü hanelerinden alınan vergiye de çift resmi denirdi. Çift resmi üründen alınan bir vergi değil, kullanılan toprağın miktarına göre nakit olarak toplanan bir vergiydi, bir anlamda da bir basit toprak kirasıydı. İmparatorluğun pek çok bölgesinde, özellikle de daha önceden feodal üretim ilişkilerinin yaygın olduğu Rumeli'de çift resmi, devlet mülkiyetindeki toprağın kullanım hakkı karşılığında reayanın sipahiye sunmakla yükümlü olduğu emek hizmetlerinin bir bölümüyle, döğen hizmeti, boyunduruk res-

mi, ot, odun gibi yükümlülüklerin paraya çevrilmiş biçimi olarak ortaya çıkmıştı. Çift resminin miktarı da imparatorluğun bir bölgesinden diğerine farklılıklar göstermekteydi. Örneğin 16. yüzyılın ilk yarısında çift resmi Rumeli'de yılda 22 akçe, Anadolu'da 33 akçe, Suriye'de 40 akçe ve Doğu Anadolu'da 50 akçe olarak alınmaktaydı. O dönemin fiyatlarıyla bu miktar 100-150 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşit oluyordu. Yılda 40-50 dönüm toprak işleyen bir köylü hanesinin yaklaşık olarak 3-4 ton buğday ürettiğini varsayarsak, çift resminin fazla küçümsenecek bir vergi olmadığı, ancak reayanın üzerindeki en ağır yükü öşür gibi üretim üzerinden alınan vergilerin oluşturduğu ortaya çıkıyor.

Köylü hanesinin toprağı nim(yarım) çift kadarsa, yarım çift resmi öderdi. Raiyyetin işlediği topraklar daha da azsa veya hiç toprağı yoksa, kendisine bennak denilir ve toprağın miktarından bağımsız olarak sabit bir resim öderdi. Öte yandan gayrimüslim reaya da ispence adı altında çift resminden veya bennak resminden farkı olmayan bir vergi ödemekteydi. Sipahiye ödenen ispenceye ek olarak, gayrimüslim reaya cizye adlı bir başka vergiyi de doğrudan devlete öderdi. Bunun karşılığında ise askerî yükümlülüklerden muaf tutulurdu. Bütün bu uygulamalar, çift resmini, bir toprak vergisi olduğu kadar, kırsal alanlardaki her yükümlünün veya her raiyyetin ödediği bir hane vergisi olarak yorumlamanın daha doğru olacağını gösteriyor.

b) Üretim üzerinden alınan vergiler:

Reayanın ödediği vergiler içinde en önemlisi ve reaya için en büyük yükü oluşturanı ürünün belirli bir oranı olarak sipahi tarafından toplanan öşürdü. Öşürün oranı devletin farklı bölgelerdeki gücüne, fetih öncesinde varolan vergilerin oranına ve toprağın verimine göre onda birle beşte bir arasında değişmekteydi. Sulanan topraklarda bu oranın dörtte bire kadar çıktığı görülürdü. Öşür, yalnızca hububata değil, tüm toprak ürünlerine, bağlara, bahçelere ve kovanlara da uygulanırdı. Hasat zamanında reaya, öşürü ya sipahinin ambarına yıkar ya da sipahi isterse pazar yerine kadar taşırdı. Bu yükümlülük reaya için bir günlük angarya oluşturuyordu. Reayanın öşürü bir günden daha fazla uzaklığa taşımak zorunda olmadığı kanunnamelerde belirtilmişti. Bunlara ek olarak, beslenilen hayvanlar için reaya koyun resmi adı altında bir başka vergi öderdi. Koyun resmi nakit olarak ve doğrudan devlete ödenirdi. Hayvanlardan alınan bu vergiler daha sonraları ağnam adı altında toplandı.

c) Angarya **(zorunlu emek hizmetleri):**

Reaya ve reaya çiftliği hem ekonominin ve hem de devlet maliyesinin temelini oluşturmaktaydı. Bu nedenle devlet, sipahinin keyfî davranışlarını

ve reayayı aşırı derecede sömürmesini engellemeye çalışmış, reayanın sipahiye olan emek yükümlülüklerinin üst sınırlarını da koyduğu kanunnamelerde belirtmişti. Ayrıca, sipahinin hassa çiftliğinin fazla büyük olmaması ve devletin müdahaleleri nedeniyle genişleyememesi, angarya uygulamasının bir diğer sınırını çizmekteydi. Bu nedenlerle, örneğin Avrupa feodalizminde görüldüğü gibi, reayanın düzenli bir biçimde hassa çiftliğinde çalışmasına merkezî devletin güçlü olduğu 16. yüzyılda rastlanmamaktaydı.

Reaya, yılda bir gün, öşürü sipahinin gösterdiği yere taşımakla yükümlüydü. Ayrıca, sipahinin evinin değil ama ahırının yapımını da reaya üstlenirdi. Eğer sipahi örneğin bir komşu köyde oturuyorsa, köyü ziyarete geldiğinde sipahiyi üç güne kadar ağırlamak yine reayaya düşüyordu. Bunlara ek olarak, fetihten önce angarya türü feodal yükümlülüklerin yaygın olduğu Balkanlar'da, örneğin Macaristan'da, köylünün sipahiye ot, arpa, saman sağlamak gibi ek yükümlülükleri de vardı. Nitekim 16. yüzyılın sonlarında tımar sisteminin çözülmeye başlamasından sonra, Balkanlar'da angarya uygulamasına daha yaygın olarak rastlanmaktadır ve bu uygulamalar 19. yüzyıla kadar sınırlı boyutlarda da olsa sürmüştür. Buna karşılık Anadolu'da angarya hem 16. yüzyılda, hem de tımar düzeninin çözülmesinden sonra istisnai bir uygulama olarak kalmıştır.

Ancak, devletin koyduğu kanunlarla yine devletin koyduğu ve sipahilerin keyfi davranışlarını yasaklayan adaletnamelerin hükümlerine bakarak Osmanlı ülkesinin hak ve adalet diyarı olduğu sonucuna varmamak gerekir. İyimser bir yorumla, kanun ve adaletnamelerin merkezî devletin güçlü olduğu dönem ve mekânlarda, merkezî devletin niyetlerini ve düzen anlayışını yansıttığı söylenebilir. Merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde reaya üzerindeki baskıların arttığını, sipahilerin keyfi davranışlarının yaygınlaştığını biliyoruz. Bu nedenle, daha önceden konulan kanunlara uyulmasını sağlamak üzere merkezî devletin ayrıca adaletnameler çıkarmasını, bu tür keyfi davranışlara ne kadar sık rastlandığının bir göstergesi olarak da yorumlamak daha doğru olacaktır.

d) Devletin topladığı olağanüstü vergiler:

Buraya kadar ele aldığımız vergiler reayanın yıldan yıla ödemekle yükümlü olduğu olağan vergilerdir. Cizye ve koyun resmi dışında bu vergilerin hiçbiri merkezî devlet hazinesine ulaşmazdı. Katkıları dolaylı olarak, sefer zamanında asker olarak belirirdi. Bu olağan vergilerin yanı sıra devletin avarız-ı divaniyye veya avarız adı altında doğrudan topladığı olağanüstü vergiler vardı. Önceleri bu vergiler savaş dönemlerinde uygulanır ve özellikle sınır boylarına doğru yürüyüşe geçen ordunun iaşesini sağlamayı

amaçlardı. Avarız köylü hanelerinden ayrı ayrı toplanmaz, örneğin bir köyün tümünden belirli miktarda gıda maddeleri, ordu için gerekli malzeme veya nakit talep edilirdi. Her olağanüstü durumda devlet reayanın karşısına farklı taleplerle çıkardı.

16. yüzyılın ikinci yarısında ordunun ve savaşların merkezî hazine üzerindeki parasal yükü artmaya başlayınca, avarız nakit olarak ve daha sık toplanmaya, olağanüstü niteliğini yitirmeye başladı. Diğer vergilerden farklı olarak avarızın miktarı kanunlarla saptanmadığı için, merkezî devlet her başı sıkıştığında daha ağır taleplerle reayanın kapısını çalmaya başladı. Böylece olağan koşullarda sipahinin topladığı gelirler merkezî devlet hazinesine kaymaya, sipahiler yoksullaşmaya başladı.

Bütün bunlar tımarların idarî ve malî bakımlardan merkezî devletten bağımsız birimler oluşturamadıklarını gösteriyor. İdarî açıdan bakıldığında, sipahilerin uygulamaları devlet tarafından denetleniyordu. Bu denetimler sırasında da birçok devlet memuru tımara girip çıkmaktaydı. Kısacası, merkezî devlet bir yandan reayayı vergilendirirken, öte yandan da sipahinin üretici köylüyü sömürü derecesinin üst sınırlarını çizmeye çalışıyordu. Çünkü bir üretim birimi olarak reaya çiftliği yalnızca ekonominin değil devletin maliyesinin de uzun dönemli temelini oluşturuyordu.

Öte yandan, cizye, koyun resmi ve avarız gibi vergileri devlet kendi tahsildarı aracılığıyla toplamaktaydı. Bu nedenle, sipahinin tımarı malî açıdan da bağımsız olarak kabul edilemez. Yargı açısından ise sipahinin hiçbir yetkisi yoktu. Batı Avrupa feodalizmindeki uygulamaların tersine, tımar sınırları içindeki tüm yargı işlemlerine sipahi değil, merkezî devletin atadığı kadılar bakmaktaydı. Merkezî devlet çıkardığı adaletnamelerle kadıların ve vekillerinin keyfî davranışlarını da denetlemeye ve sınırlamaya çalışırdı. Sonuç olarak, feodal toplumların en önemli özelliklerinden biri olan egemenliğin parçalanması durumunun Osmanlı toplumunda geçerli olmadığı görülüyor.

Tımarlı sipahi

Tımarların devlet adına yönetimi, bir beratla birlikte sipahilere bırakılmıştı. Berat sahibi veya ehl-i berat Osmanlı hukukuna göre askeri sınıftan, bir başka deyişle yönetici sınıftan kabul edilen sipahiler, askerî sınıfın diğer üyeleriyle birlikte her türlü vergiden muaf tutulurdu. Sipahilerin devlet tarafından belirlenen temel görevi askerlikti. Sipahiler çağrıldıklarında ya tek başlarına ya da belirli sayıda askerle birlikte sefere katılırlardı. Hem kendi geçimini sağlamak hem de bu askerî yükümlülükleri yerine getirebilmek

için, sipahi kendisine verilen tımardaki reaya üreticilerden devlet adına vergi toplardı. Bu vergilerin miktar ve biçimleri devlet tarafından belirleniyordu. Merkezî devlet çıkardığı kanunnameler ve adaletnamelerle bu vergi toplama sürecini denetlemeye, sipahilerin ve diğer dirlik sahiplerinin reayayı aşırı derecede sömürmesini engellemeye çalışırdı. Topladığı vergilerin yanı sıra savaşta elde edilen ganimetler ve talandan alınan pay da sipahiye kalırdı.

Bunlara ek olarak, sipahinin kendi geçimini sağlamak amacıyla işleyebileceği veya kiraya verebileceği kılıç yeri ya da hassa çiftlik adı verilen ve genellikle bir çift öküz tarafından işlenebilecek büyüklükte bir toprağı vardı. Tımarın tüm topraklarıyla karşılaştırıldığında hassa çiftliği oldukça sınırlı boyutlarda kalmaktaydı. Sipahinin reaya topraklarını eline geçirerek hassa çiftliğini genişletmesi, büyük işletmelere dönüştürmesi de devletçe engelleniyordu. Bu konuda örneğin Fatih kanunnamesinde "süvari, çiftliğinden ziyade yer tutmaya, raiyyet yerin raiyyete vere" denilmektedir.

Tımarlı sipahilerin merkezî devlet karşısındaki özerklik derecesi neydi? Bir başka deyişle, sipahiler ne ölçüde birer devlet memuru, ne ölçüde de yerel bir toprak aristokrasisi oluşturuyorlardı? Hem Osmanlı toplumunun temel dinamiklerinin anlaşılması açısından, hem de Osmanlı örneğinin karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirilebilmesi ve örneğin Avrupa feodalizmiyle karşılaştırılabilmesi açısından bu soru büyük önem taşıyor. Kuruluş yıllarından başlayarak merkezî devlet de bu meseleye büyük önem vermiş, yerel olarak güçlü bir tımarlı sipahi sınıfının ortaya çıkışını engellemek için çaba göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin hızla genişlediği dönemlerde tımar sahipleri arasında büyük hareketlilik vardı. Fethedilen topraklarda oluşturulan yeni tımarlara merkezî devlet gücünün yettiği ölçüde devşirmeler arasından atama yapar, sürgün yollar, bir sipahinin oğlunu bir başka tımarda görevlendirirdi. Yine bu erken dönemde sipahiler arasında Hıristiyanlara ve onların Müslümanlığı seçmiş oğullarına rastlanmaktaydı. Öte yandan, has ve zeametlerin yönetimi ve gelirleri devşirmelikten gelme yüksek devlet memurlarına bırakıldığı için, bu büyük dirliklerin babadan oğula geçebilmeleri ya da sahiplerinin merkezî devlete karşı bir güç oluşturmaları oldukça zordu.

Ancak 16. yüzyılda, imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşırken, bu hareketlilik de ortadan kalkmaya başladı. Varolan tımar kadroları dolup da sipahi soyundan gelme pek çok kişi açıkta kalınca, devlet tımar sahiplerinin memnuniyetsizliğini ortadan kaldırmak için bu kesimin ayrıcalıklarını ve tekelini koruyacak önlemler almaya zorlandı. Tımarların babadan oğula geçebilmesi kabul edildi. Böylece tımar sahipleri için kullanılan "sipahi oğlu

sipahi" deyimi devlet tarafından da tanınmış oluyordu. Yine de sipahilerin özerkliklerini sınırlamak amacıyla merkezî devlet belirli önlem ve uygulamaları sürekli olarak gündemde tutmuştur.

Her şeyden önce dirlik sahipleri arasında bir hiyerarşinin ortaya çıkması ve tımarların bu hiyerarşi içinde yukarıdan aşağıya doğru dağıtılması engellenmişti. Bütün tımarlar doğrudan padişah tarafından ve bir imtiyaz fermanıyla birlikte verilirdi. Tahta geçen her padişahın bu beratları yenilemesi gerekiyordu. Ayrıca bir tımar babadan oğula geçerken tımarın babanın yaşamı boyunca gösterdiği genişlemeler dikkate alınmaz, başlangıç noktasındaki büyüklüğüyle verilirdi. Merkezî devlet, böylece, tımarların kuşaktan kuşağa aile mülkü olarak genişlemesini önlemeyi amaçlıyordu.

Devletin tımarları sipahilerin elinden aldığı sık görülmezdi. Ancak askerî yükümlülüklerini yerine getirmeyen, sefere katılmayan sipahiler tımarlarını kaybedebiliyorlardı. Tımarını kaybeden sipahilere, bir süre açıkta kaldıktan sonra, bir başka tımar için başvurma yolu açıktı. Ayrıca bir sipahinin kendi tımarından vazgeçerek daha büyük bir tımara geçtiği de görülmekteydi.

Bütün bu uygulamalar, devletin sipahi ve tımarı üzerindeki sık denetim ve müdahaleleri, sipahilerin tımarlar arasındaki hareketliliği, tımarların sık sık el değiştirebilmesi, merkezî devletin gücünün doruğuna ulaştığı 16. yüzyılda, sipahilerin toprağa bağlı bir yerel aristokrasi oluşturamadıklarını gösteriyor. Merkezî devletin gücü sürdükçe, sipahiler devletin taşradaki idarî, malî ve askerî temsilcisi konumunda kaldılar. Devletten bağımsız hatta devlete karşı bir yerel güç, bir siyasal odak, bir toplumsal sınıf durumuna gelemediler. İşte bu nedenlerle 15. ve 16. yüzyıllardaki tımarlı sipahileri, ellerine geçirdikleri geniş toprakları kendileri işleyen veya başkalarına işleten toprak zenginleri veya Avrupa'daki feodal beylere benzeyen bir toplumsal sınıf olarak değil, devlet adına vergi toplayan, asker yetiştiren ve devletin denetleyebildiği görevliler olarak yorumlamak daha doğru olur.

Tımar düzeni dışında kalan topraklar

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların çoğunluğu devlet mülkiyeti altındaydı. Bu topraklar üzerinde kurulan tımar sistemi, imparatorluktaki en yaygın toprak düzenini, tarımsal artığa el koymanın en yaygın biçimini oluşturuyordu. Tımar düzeni çerçevesinde reayanın ürettiği artığa devletin vergi yoluyla el koyması da, Osmanlı toplumundaki en yaygın üretim ilişkisini oluşturuyordu.

Ancak üç kıtada çok geniş alanları kaplayan Osmanlı İmparatorluğu'nda da tımar sisteminin yanı sıra, farklı toprak mülkiyeti biçimlerine ve bunlara

bağlı olarak farklı üretim ilişkilerine rastlanıyordu. Bu mülkiyet biçimleri imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı tarihsel koşullar altında, fethettiği topraklarda örfi hukuka dayanarak egemenliğini kurmak isteyen merkezî devlet ile şeriata dayanarak varolan yapıları korumaya çalışan yerel unsurlar arasındaki mücadeleler ve dengeler sonunda ortaya çıkmıştı.

a) İkili veya çift başlı mülkiyet:

Rumeli'de Hıristiyanlardan alınan topraklarda ve diğer bölgelerde Müslümanlara ait olan, ancak özel mülkiyetin henüz yerleşmediği topraklarda, merkezî devlet kendi üstün haklarını kabul ettirerek tımar düzenini kurabilmişti. Buna karşılık, Anadolu Beylikleri döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'nin eski toprakları üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkmıştı. Osmanlı yönetimi İslâm hukukuna göre bu özel mülkiyeti kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bu toprakların kullanım hakkını üzerine alarak vergilendirmeye çalıştı. Merkezî devletle yerel unsurlar arasındaki mücadele, bu topraklar üzerinde iki ayrı mülkiyet hakkının tanınmasıyla sonuçlandı. Özel mülk sahibinin haklarına malikâne, devletin haklarına divanî, söz konusu topraklara da malikâne-divanî adı verildi.

İkili mülkiyet, tarımsal artığa iki ayrı kesimin el koyması anlamına geliyordu. Mülk sahipleri reayadan ürünün beşte biriyle onda biri arasında değişen bir oranda toprak kirası talep ediyorlardı. Buna ek olarak, reayanın devlete vermekle yükümlü olduğu tüm vergiler de sipahi tarafından toplanıyordu. Bu durumda, malikâne-divanî topraklarını işleyen üreticiler tımar topraklarını işleyenlerden daha ağır yükümlülüklerle karşı karşıya kalıyorlardı.

b) Tam özel mülkiyet:

Toprakta özel mülkiyet haklarına en çok merkezî devletin kendi yönetim biçimini tam anlamıyla kuramadığı eyaletlerde rastlanıyordu. Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerinin yaygın olarak bulunduğu sancakların bir bölümünde, Bağdad ve Basra vilayetlerinde, Mısır'da, Rodos, Kıbrıs ve Girit gibi daha geç fethedilen adalarda, devlet varolan yapıları korumayı tercih etmiş veya yerel unsurların gücü karşısında özel mülkiyeti tanıyan bir çözümü zorunlu görmüştü. Bu topraklarda devlet eyalet düzeyinde saptadığı yıllık vergileri toplamakla yetinmiştir. Böylece toprakta yaratılan artığa özel mülk sahipleri el koymaya devam edebildiler.

Toprakta özel mülkiyet daha farklı biçimlerde de ortaya çıkabiliyordu. Örneğin Balkanlar'a doğru yayılma döneminde, Müslüman nüfusun bu topraklara yerleşmesini sağlamak amacıyla devlet Anadolu'daki kimi ailele-

re ve dervişlere bu toprakları geniş bağışıklıklarla ve tam özel mülkiyet koşulları altında devretmek gereğini duydu. Devlet görevlileri bu topraklara giremiyor, hesaplarını denetleyemiyorlardı.

Mevat olarak adlandırılan boş topraklarda üretimi özendirmek için de devlet benzeri bir yönteme başvuruyordu. Bu toprakları üretime açanlara veya devrin deyimiyle şenlendirenlere İslâm hukukuna uygun olarak temlikname adlı bir belge verilir ve toprakta özel mülkiyet hakları tanınırdı. Bu mülk sahiplerinin de devlete toprak kirası ödeme yükümlülükleri yoktu.

c) Vakıflar:

Osmanlı toplumundaki özel mülk sahipleri her zaman devlet müdahalesi ve mülklerine devlet tarafından el konulması tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Devletin örfi hukuku kullanarak özel mülkiyet altındaki toprakları ve diğer üretim araçlarını müsadere etmesi olasılığına karşı, mülk sahipleri kendilerine İslâm hukukunda destek aradılar. Mirasçılarını mülklerinin gelirlerinden yararlandırabilmek amacıyla vakıflar kurmaya başladılar. Ekilen toprakların küçümsenemeyecek bir bölümü zaman içinde vakıf mülkiyetine geçti. Ancak bu toprakların denetimi devletle yerel unsurlar arasında bir mücadele konusu olarak kaldı. Vakıfların Osmanlı toplumundaki yeri ve önemine aşağıda geri döneceğiz.

d) Doğrudan devlet işletmeciliği veya mirî haslar:

Toprakta özel mülkiyetin tam zıddı bir durum, devlete ait olan ve doğrudan doğruya devlet tarafından işletilen mirî haslarda ortaya çıkıyordu. Mirî haslar, fethedilen alanlarda tımarlar oluşturulduktan sonra merkezî devlete kalan topraklarda kurulmuştu. Gelirleri doğrudan merkezî hazineye gidiyordu. Bu nedenle mirî hasların konumu, hem sipahilerin yönettiği tımarlardan, hem de gelirleri yüksek devlet memurlarına bırakılan ve tımar düzeninin bir parçası olan has ve zeametlerden çok farklıydı.

Tımar düzenine bağlı topraklarda devlet reayayı ve reaya çiftliğini yerel olarak güç kazanabilecek sipahilere veya bir yerel aristokrasiye karşı koruma amacındaydı. Reayanın yükümlülüklerini ve sipahinin yetkilerini düzenleyen kanunnameler ve adaletnameler bu amaçla hazırlanmıştı. Buna karşılık, mirî hasları merkezî devletin atadığı ve maaş verdiği memurlar yönetirdi. Bu toprakları işleyen reaya, doğrudan merkezî devletle karşı karşıya bulunur ve araya sipahi gibi askerî sınıftan bir başka kişi girmezdi. Mirî haslarda egemen olan eğilim reayanın kollanması değil, azami sömürüydü. Merkezî devlet bu işletmelerde savaş esirleri arasından seçilen ve toprağa yerleştirilen ortakçı kulları çalıştırmayı tercih ederdi. Ortakçı kullar köle-

likle reaya arasında bir ara tabaka oluşturdular ve zaman içinde reayayla kaynaştılar.

Farklı konumlardaki tarımsal üreticiler

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş topraklar üzerinde üretim yapan büyük ölçekli işletmelerin sayıları sınırlıydı. Tarımsal üretimin büyük bir bölümü bir çift öküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı işleyen reaya haneleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu tarımsal üreticilerin toplumsal konumu ve ödedikleri vergiler ise işledikleri toprağın mülkiyetine ve diğer etkenlere bağlı olarak değişiklikler gösteriyordu.

Tarımsal üreticilerin en büyük bölümü tımar düzeni çerçevesinde mirî toprakları işliyordu. Tımar düzenine bağlı üreticilerin askerî yükümlülükleriyle ödedikleri vergilere ve bunların bölgeden bölgeye gösterdiği farklılıklara yukarıda değinmiştik. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda konumları ve yükümlülükleri tımar düzenine bağlı köylülerden farklı olan üreticiler de vardı. Örneğin, savaş esirleri ve köleler arasından gelen ve devletin doğrudan işlettiği mirî hasların bir bölümünde üretimi gerçekleştiren ortakçı kulların toplumsal konumu, reaya ile kölelik arasında bir yerdeydi. Ortakçı kullar reayadan çok daha ağır sömürü koşulları ile karşı karşıyaydılar. Bu kulların soyundan gelen köylülerin daha sonraları örneğin Bursa ve Rumeli'deki özel mülk ve vakıf topraklarında yine ortakçı olarak çalıştırıldıklarını biliyoruz.

Daha genel olarak bakıldığında, toprağı işleyen üreticilerin yükümlülükleri veya toprak kirası olarak ödeyecekleri miktarlar, mülkiyetin biçimine bağlı olarak farklılıklar gösteriyordu. Örneğin, hem devlet hem de özel mülkiyete konu olan malikâne-divanî düzenine bağlı toprakları işleyen köylüler, hem devlete hem de mülk sahiplerine pay ödemek zorundaydılar. Buna karşılık, örneğin vakıf topraklarının bir bölümünde vakıf yönetiminin gücü ve denetim yetenekleri zaman içinde geriliyordu. Bu toprakları işleyen reayanın üzerindeki baskının zaman içinde hafiflediği söylenebilir.

Öte yandan, devletin gereksinimlerine bağlı olarak zaman içinde ortaya farklı reaya konumları da çıkabiliyordu. Bunlar içinde ilginç bir örnek, Halil İnalcık'ın incelediği çeltikçi reayadır. İmparatorluğun erken dönemlerinde devlet mülkiyetindeki topraklarda yapılan pirinç üretimi, esas olarak mirî haslarda ve ortakçı kullar tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu verimli topraklarda kullanılan suyun mülkiyeti de devletin elindeydi. Üretilen pirinç de esas olarak saray ve ordunun gereksinimlerini karşılıyordu.

Ancak zaman içinde, konumları kölelerinkine yaklaşan ortakçı kulların

pirinç üretiminin gerektirdiği sürekli ilgi ve yoğun çalışmayı sağlayamadıkları ortaya çıktı. Bunun üzerine, mirî haslardaki pirinç üretiminden en fazla verimi almak isteyen merkezî devlet, çeltikçi reaya adını verdiği ve yükümlülükleri açısından ortakçı kullarla reaya arasında bir yerde sayılabilecek yeni bir reaya konumu oluşturdu. Çeltikçi reayaya, reayanın ödediği vergilerin büyük bir bölümünden bağışıklık tanınmaktaydı. Buna karşılık, tımar düzeni çerçevesinde kuru toprakları işleyen reayadan yüzde on dolayında öşür talep edilirken, çeltikçi reaya pirinç üretiminin yarısını devlete teslim etmek zorunda bırakılıyordu. 16. yüzyıla gelindiğinde, imparatorluktaki pirinç üretiminin büyük bir bölümü bu yeni düzen çerçevesinde gerçekleştiriliyordu.

Reayanın bir bölümü de belirli hizmetleri yerine getirmekle görevlendirilir ve bu hizmetler karşılığında kendilerine belirli vergilerden bağışıklık sağlanırdı. Örneğin hatip, imam, müezzin gibi din görevlileriyle zaviyelerde yaşayan dervişler, avarız gibi olağanüstü vergilerle çift resmini ödemek zorunda değillerdi. Ayrıca devlet, kimi köyleri veya köylerdeki hanelerin bir bölümünü ticaret yollarının, köprülerin ve geçitlerin bakımı ve güvenliği için derbentçi olarak görevlendirirdi. Örneğin 16. yüzyıl ortalarında Anadolu ve Rumeli'de 4.000'den fazla köyde derbentçi aileleri çeşitli hizmetlerle görevlendirilmişlerdi. Bu hizmetleri sağlayan köyler ve reaya hanelerine, hem avarızdan hem de diğer reayanın ödediği vergilerin bir bölümünden bağışıklık sağlanırdı.

Toprakta devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet

Buraya kadar Osmanlı toplumundaki belli başlı mülkiyet ve işletme biçimlerini ayrı ayrı inceledik, ancak bunların her birinin genel tablo içindeki ağırlığı konusunda fazla bir şey söylemedik. Oysa bu tür bir dağılımı hiç olmazsa yaklaşık olarak ortaya koymadıkça, Osmanlı toplumunda hangi üretim ilişkilerinin egemen olduğunu saptamak mümkün olmayacak.

Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı toplumunda devlet mülkiyetiyle özel mülkiyetin göreli ağırlıkları, merkezî devlet ile yerel unsurlar arasındaki güç dengelerine bağlı olarak değişiklikler gösteriyordu. 14. ve 15. yüzyıllarda yerel ailelerin siyasal gücü daha fazlaydı; toprakta özel mülkiyet ve vakıflar daha yaygındı. Buna karşılık, merkezî devletin siyasal gücü ve toprakta devlet mülkiyetinin ağırlığı II. Mehmed döneminden itibaren artmaya başlamış ve 16. yüzyılın ortalarında doruğuna ulaşmıştı.

Bu genel eğilimleri dikkate alarak, 16. yüzyılda devlet mülkiyetiyle özel mülkiyetin göreli ağırlıkları hakkında bir tahmin yapmak mümkün mü-

dür? Elimizde bu tür bir tahmini yapmamıza olanak sağlayan önemli bir belge var: Ömer Lütfi Barkan'ın ayrıntılı olarak inceleyip yayımladığı, Hicrî 933-34 veya Miladî 1527-28 malî yılına ait devlet bütçesi.

16. yüzyılda bütçe olarak adlandırılan belgeler, bugünkülerden çok farklıydı. Ancak, pek çok bütçede olduğu gibi bu bütçede de, merkezî hazinenin mirî topraklardan ve özellikle mirî haslardan sağladığı gelirler ayrıntılı olarak belirtiliyordu. Ancak 1527-28 bütçesinin en önemli özelliği, merkezî hazineye ulaşan bu gelirlerin yanı sıra mirî topraklardan sağlanan ancak merkezî hazineye ulaşmayan gelirlerin de ayrıntılı bir dökümünü vermesidir. Büyük bürokratların maaşlarına tahsis olunan has ve zeametlerle, sipahilerin orduya asker yetiştirmek için kullandıkları gelirler bu ikinci kategoriye girmektedir. Böylece bu bütçeye bakarak merkezî devletin dolaysız ve dolaylı olarak el koyduğu tarımsal artığın miktarı hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyor.

Söz konusu bütçe devletin gelir ve giderlerinin bir dökümünü çıkarmayı amaçladığı için, özel mülk ve vakıf topraklarından mülk ve vakıf sahiplerinin sağladığı gelirler hakkında bilgi vermiyor. Ancak Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı arşivlerinden derlediği diğer bilgileri kullanarak, yine aynı tarihlerde mülk ve vakıf sahiplerinin sağladıkları gelirin miktarı hakkında bazı hesaplamalar yapmıştır. Böylece devlet mülkiyetindeki topraklardan, özel mülklerden ve vakıflardan sağlanan gelirlerin veya el konulan artığın göreli büyüklükleri hakkında ortaya yaklaşık bir tablo çıkıyor.

Tımar düzeninin kurulamadığı Mısır eyaleti dışarıda bırakıldığında, 1527-28 bütçesindeki veriler ve Barkan'ın kendi hesaplamaları toplam artığın yaklaşık yüzde 88'ine mirî topraklarda devletin, geriye kalan yüzde 12'sine ise mülk ve vakıf sahiplerinin el koyduğunu göstermektedir. Ancak, tarımsal topraklar üzerindeki devlet ve özel mülkiyetin göreli ağırlıkları hakkında tahmin yürütebilmek için, bu hesaplamalar üzerinde en az iki nedenle düzeltmeler yapmak gerekebilir.

Her şeyden önce, Barkan'ın da belirttiği gibi, mülk ve vakıf gelirlerinin ayrıntılı olarak belirlenmesinde karşılaşılan güçlükler nedeniyle, yapılan tahminler mülk ve vakıf sahiplerinin el koydukları artığı olduğundan küçük göstermektedir. Ayrıca, sipahilerin ve doğrudan devletin topladığı tımar gelirlerinin tarım dışı kesimde yaratılan gelirleri de içerdiği, buna karşılık mülk ve vakıf gelirlerinde tarım dışı kesimin payının daha sınırlı kaldığı tahmin edilebilir. İşte bu nedenlerle, tarımsal topraklar içinde mirî toprakların payını tahmin ederken, yukarıda toplam gelirler için verilen yüzde 88'lik tahmini bir miktar aşağıya çekmek gerekebilir. Bu durumda, imparatorluğun Mısır eyaleti dışında kalan alanlarında, tüm tarımsal top-

rakların yaklaşık beşte dördünün devlet mülkiyetinde, geri kalan beşte birinin de özel mülk ve vakıf toprakları olduğu yaklaşık ve kaba bir tahmin olarak öne sürülebilir.

Bu hesaplamaların ve tahminlerin belirli hata payları içerdiklerine kesin gözüyle bakabiliriz. Ancak belirli hata paylarına karşın, bu veriler çok önemli bir noktaya işaret ediyorlar; 16. yüzyıl Osmanlı toplumsal kuruluşunda toprakta devlet mülkiyetinin ve el konulan tarımsal artık içinde devlet payının büyüklüğünü, buna karşılık da özel mülklerin ve vakıfların payının sınırlı kaldığını gösteriyorlar. Bu can alıcı noktada da 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun, toprakta özel mülkiyetin yaygın ve egemen olduğu, siyasal egemenliğin ise yerel beyler arasında parçalandığı feodal toplumlardan ayrıldığı ortaya çıkıyor.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980 (Özellikle "Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", "Toprak İşçiliğinin Organizasyonu", "Çiftlik", "Tımar" ve "Malikâne-Divani Sistemi" konulu makaleler).

Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, cilt 23, 1959.

6

Kent Ekonomisinde Loncalar

Ortaçağ toplumlarında loncalar

Ortaçağ toplumlarında kentlerde yaşayan nüfusun bir bölümü de kendi tüketimlerini karşılamak için meyve, sebze ve hatta hububat üretimini sürdürüyordu. Ancak, kentli nüfusun büyük bir bölümü loncalar çevresinde örgütlenerek mamul mallar üretimi ve ticaret gibi tarım dışı faaliyetlerle uğraşıyordu. Kentlerin gelişmesiyle birlikte bu faaliyetler de yaygınlaşmış, loncalar da giderek güçlenmişlerdi. Kentlerde gerçekleştirilen mamul mallar üretiminin çoğunluğu kentli nüfusun tüketimini karşılıyor, bir bölümü ise uzun mesafeli ticarete yöneliyordu. Buna karşılık, kentlerdeki zanaatların üretiminin ancak sınırlı bir bölümü kırsal alanlarda tüketiliyordu. Çünkü kırsal nüfus kendi tüketimlerinin büyük bir bölümünü kendi üretimleriyle karşılıyordu.

Ortaçağ toplumlarının daha durağan koşulları içinde loncaları, her şeyden önce üyelerine istikrar ve güvence sağlayan, bu amaçla da piyasa ve üretim koşullarını düzenlemeye ve denetlemeye çalışan meslek örgütleri olarak değerlendirmek gerekiyor. Bunun yanı sıra loncalar, üyeleri arasında toplumsal dayanışma sağlamaya da önem verirlerdi. Örneğin, üyelerin düzenli katkılarıyla işleyen yardımlaşma sandıkları kurulurdu.

Loncalar, yerel yönetimler üzerindeki siyasal güçleri sayesinde, herhangi bir üretim veya ticaret dalında kendileri dışında faaliyet gösterilmesinin yasaklanmasını sağlamışlar, bir anlamda tekel konumuna yükselmişlerdi. Bir kentteki her üretim ve ticaret dalı ayrı bir lonca çevresinde örgütlenirdi. Kazanılan tekel konumu, lonca üyelerini lonca dışından gelebilecek reka-

bete karşı korumuş oluyordu. Ayrıca, loncalara üye olmak, bir ustanın yanına girerek uzun yıllar çıraklık yapmak, meslekteki becerilerini sınavlarda kanıtlamak gibi çok sıkı kurallara bağlanmıştı. Böylece üreticilerin sayısı sınırlı tutuluyor, talebin sınırlı kaldığı kapitalizm öncesi koşullarda, fazla üretimin yaratacağı sorunlar engelleniyordu.

Loncaların tek iktisadî amacı tekelci konumlarını sürdürmek, üyelerini lonca dışından gelecek rekabete karşı korumak değildi. Loncalar, aynı zamanda, üyelerini lonca içi rekabete karşı korumayı da amaçlıyorlardı. Lonca üyeleri arasında ortaya çıkabilecek farklılaşmanın önlenmesi ancak daha girişimci, kâr ve birikim eğilimi güçlü üyelerin engellenmesiyle mümkün olabilirdi. Her üyenin loncanın toplam iş hacmi içindeki payını sabit tutabilmek amacıyla loncalar, hammaddelerin sağlanması ve üyeler arasında dağıtımından üretim koşullarına, çalışma saatlerinden çalışacak üye sayısına, ücret düzeylerinden üretilen malların niteliğine ve satış fiyatlarına kadar pek çok konuda ayrıntılı kurallar geliştirmişlerdi.

Ortaçağ Avrupa'sı kentlerinin yaşamında loncaların çok önemli bir yeri vardı. Kent yönetimleri veya kent devletleri hem üretime ve ticarete olan katkıları, hem ödedikleri vergiler, hem de sağladıkları siyasal destek nedeniyle loncaların varlıklarını sürdürmelerinden yanaydılar. Yerel yönetimler, loncaları ve onların tekelci konumlarını güçlerinin yettiği ölçüde desteklemişler, loncaların koydukları kural ve sınırlamaları yaşatmaya ve loncaların dışında ortaya çıkabilecek üretim faaliyetlerini engellemeye çalışmışlardır.

Loncaların gelişmesi, yaygınlaşması ve çeşitlenmesi, kentlerdeki üretim faaliyetlerinin, işbölümünün ve teknolojinin gelişmesinde belirli bir aşamayı yansıtır. Ancak yüzyıllar geçtikçe, Ortaçağ'ın durağan koşullarında biçimlenen ve rekabeti sınırlamaya çalışan bu tekelci yapıların engelleyici özellikleri öne çıkmaya başladı.

Bu nedenle, Batı Avrupa'daki feodalizmden kapitalizme geçiş süreci, ancak loncaların siyasal ve iktisadî güçlerinin sınırlandığı, loncaların devre dışı bırakılabildiği yerlerde ilerleme gösterdi. Yerel yönetimlerin loncaları yeterince desteklemediği veya destekleyemediği durumlarda, önceleri ticaret sermayesi, daha sonra da sanayi sermayesi, kentlerdeki loncaların katı kurallarından kaçarak tarım dışı üretim faaliyetlerini kırsal alanlarda yeniden örgütleme yoluna gittiler. Böylece loncaların ücret düzeylerine ve üretimin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin kuralları bir kenara itildi ve sermayedarlar kırsal alanlardaki emeği, örneğin parça başına ücret gibi, çok daha esnek yöntemlerle örgütleyerek Sanayi Devrimi'ne giden yolu açtılar.

Osmanlı loncaları

Lonca ların Anadolu'daki ve Batı Asya'nın diğer bölgelerindeki kökenlerine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak Moğol istilalarından sonra, 13. ve 14. yüzyıllarda toplumsal dayanışmanın çeşitli unsurlarını taşıyan fütüvvet ahlâkının ve fütüvvet derneklerinin ahilik adı altında Anadolu loncalarında etkili olduğu, kentlerdeki loncaların fütüvvet ilkelerine göre ve aralarından seçtikleri bir ahi önderliğinde örgütlendiği biliniyor. Bu erken dönemde Anadolu'da güçlü bir merkezî otorite olmadığından, ahiler kentlerde önemli bir siyasal odak oluşturuyor, merkezî yönetimlere karşı yerel muhalefeti temsil ediyorlardı. Daha sonraları merkezî devletin güçlenmesiyle birlikte ahilik siyasal gücünü yitirmeye başladı. Ancak, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı toplumunda da birer meslek örgütü olarak loncaların ideolojisi, dinsel ve ahlâksal temellere dayanmayı sürdürdü.

Osmanlı kentlerindeki zanaat ve ticaret loncaları iktisadî yaşamın temel ekseni durumundaydılar. Kent çarşısının her köşesinde bir lonca oluşmuş, her loncada da aynı mesleğe mensup esnaf bir araya gelmişti. Kentler büyüdükçe işbölümü ve uzmanlaşma da derinleşir, lonca sayısı artış gösterirdi. Örneğin Edirne gibi orta büyüklükte bir kentte 17. yüzyılda deri işleriyle uğraşan loncalar oldukça gelişmişti. Pabuççular, paşmakçılar (terlikçiler) ve çizmeciler ayrı ayrı loncalarda örgütlenmişlerdi. Örneğin, ünlü gezgin Evliya Çelebi, 17. yüzyılda İstanbul'da izlediği bir geçit resmini her zamanki renkli üslubuyla anlatırken, loncaları teker teker saymakta ve kent nüfusundan 260.000 kişinin sayıları 1.100'ü aşan loncanın üyesi olduğunu söylemektedir. Ancak, verilen bu sayılar karşısında Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği loncaların bir bölümünü gerçek anlamda birer meslek örgütü olarak değil, kent nüfusunun devlet tarafından denetimini kolaylaştıran birer araç olarak yorumlamak daha doğru olur.

Loncalardaki temel ilişki, usta-çırak ilişkisiydi. Genç yaşta işe başlayan çırak, ustalarının gözetimi ve katı disiplini altında, zanaatın kuşaktan kuşağa aktarılan inceliklerini öğrenirdi. Bir lonca ustasının yetiştirdiği çırakları kalfalığa terfi ettirmesi, ancak lonca yönetim kurulunun onayıyla mümkün olurdu. Bu terfiler peştemal kuşanma denilen törenlerle kutlanırdı. Loncaların en önemli işlevi olan denetim de ancak bu türden yüz yüze ilişkilerle yürütülüyordu.

Loncanın temelindeki bu hiyerarşik ilişki, örgütün her düzeyine yansımıştı. Her meslek dalındaki ustalar kendi aralarından bir kişiyi lonca kurallarını uygulamak ve devletle olan ilişkileri yürütmek üzere kethüda seçerlerdi. Eğer bir grup usta bağlı oldukları loncadan ayrılarak yeni bir lonca

kurmak isterlerse, bir kethüda seçerek yerel yargı işlerinden sorumlu kadıya başvururlardı. Lonca ustalarının bir kethüdayı yeniden seçmeleri de mümkündü. Ayrıca her loncanın başında, loncanın dinsel temsilcisi konumunda ve yönetim işleriyle uğraşmayan bir şeyh bulunurdu.

Kentteki bütün kethüdaların üzerinde ise şehir kethüdası yer alırdı. Şehir kethüdası kentin diğer ileri gelenleriyle birlikte kenti ve kent çalışanlarını devlete karşı temsil ederdi. Lonca hiyerarşisinde kethüdadan sonra gelen ve loncanın içişlerini yürüten üyeye yiğitbaşı denirdi. Deneyimli lonca ustaları arasından seçilen yiğitbaşı, gerektiğinde kethüdanın görevlerini üstlenirdi. Yiğitbaşı loncaya gerekli olan hammaddeleri piyasadan sağlar, bunları ustalara dağıtır, üretilen malların loncanın kalite standartlarına uygunluğunu denetler ve bu malları diğer loncalara veya dükkânlara teslim ederdi. Bu tür işlerde yeni ustalar arasından seçilen ve ehl-i hibre adı verilen bilirkişiler yiğitbaşına yardım ederlerdi. İpekli dokumacılığı gibi uzmanlık ve kalite denetimi gerektiren üretim dallarında bilirkişilerin seçimi özel önem taşırdı. Daha büyük ve gelişmiş loncalarda ise bu görevliler loncanın fiilî yönetim kurulunu oluştururdu. Kent düzeyindeki lonca hiyerarşisinin en önemli işlevlerinden biri de devletin loncalardan talep ettiği vergi yükümlülüklerini loncalar ve lonca ustaları arasında dağıtmak ve daha sonra bu vergileri toplayarak devlet temsilcilerine teslim etmekti.

Üretimi denetleyen kurallar

Tekelci meslek örgütleri olarak loncaların temel amacı üyelerinin çıkarlarını korumaktı. Bu amaçla loncalar bir yandan kendi üretimlerini denetlemeye ve lonca içi rekabeti sınırlandırmaya, öte yandan da kendileri dışında ortaya çıkabilecek üretimi de engellemeye çalışırlardı. Kendi üretimlerini denetlemek amacıyla loncalar pek çok kural geliştirmiş ve bu arada esnaf gediklerini kurmuşlardı. Gedikler, her meslek dalında faaliyet gösteren işyeri, dükkân ve tezgâh sayılarını saptarlar, bu sayıların artmasına izin vermezlerdi. Lonca üyelerinin diledikleri gibi dükkân açma veya üretime geçme hakları yoktu. Bir usta ölünce, dükkânı oğluna veya kalfasına kalırdı. Yine lonca içi rekabeti engellemek amacıyla loncaların üretebileceği mallarla bu malların nitelikleri, hangi dükkân ve pazar yerlerinde satılabilecekleri ayrıntılı olarak belirlenmişti. Ayrıca, yeni bir kural gerektiğinde lonca üyeleri buna karar verebiliyor, durum kadıya bildirildikten sonra kural uygulanmaya başlıyordu. Ancak kuralların geçerlilik kazanabilmesi, üyelerin saptanan kurallara uymaları için, sık sık devletin lonca yönetimini desteklemesi gerekiyordu.

Osmanlı loncalarını en fazla ilgilendiren ve kaygılandıran konulardan biri de üretim için gerekli hammaddelerin uygun fiyatlarla sağlanması ve bu hammaddelerin lonca üyeleri arasında dengeli bir biçimde dağıtılmasıydı. Lonca temsilcileri hammaddeleri daha önceden belirlenen fiyatlarla satın almaya çalışırlardı. Ancak, tarımsal üretimde bir yıldan diğerine dalgalanmalar olduğunda veya hammaddeler yerli veya Avrupalı tüccarlar tarafından daha yüksek fiyatlarla imparatorluk dışına ihraç edildiğinde fiyatlar yükseliyor, lonca üyeleri işleyecek hammadde bulamaz duruma düşebiliyorlardı.

Bu durumlarda sık rastlanan bir şikâyet türü yoksul ustalardan gelirdi. Bu ustalar daha fazla üretim yapan, daha fazla tezgâh veya dükkân sahibi lonca üyelerinin piyasadaki hammaddeleri satın alarak kendilerine işleyecek mal bırakmadığından yakınırlardı. Hammadde sıkıntısının yoğunlaştığı dönemlerde loncaların birbirleriyle rekabete giriştikleri de görülüyordu. Örneğin ham deri sıkıntısı ortaya çıktığında, yukarıda sözü edilen Edirne'deki pabuççu, paşmakçı ve çizmeci loncalarının birbirleriyle rekabete girişmeleri kaçınılmazdı.

Hammadde sıkıntısı nedeniyle loncalar sık sık devletten tüccarların faaliyetlerini denetlemesini talep ederlerdi. Nitekim, darlıkların ortaya çıktığı durumlarda devletin belirli hammaddelerin ihracatını yasakladığı veya bunların ticaretinin tekelini belirli bir loncaya bıraktığı görülürdü. Ancak devletin bu çabalarının fazla etkili olduğu söylenemez. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı-İran Savaşları İran'dan ipek ithalatını güçleştirmiş ve Bursa'daki ipekli dokuma loncalarına büyük darbeler indirmişti. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise, Avrupa tüccarları ve onlarla birlikte çalışan yerli tüccarlar, daha yüksek fiyatlar vererek satın aldıkları hammaddeleri kıyı bölgelerden Batı Akdeniz havzasına doğru göndermeye başladılar. Kıyı bölgelerdeki pek çok Osmanlı loncası üretim için işleyecek hammadde bulamaz duruma geldi. Üretim gerilerken lonca üyeleri arasında işsizlik yayıldı.

İşte bu nedenlerle, loncalarda çalışanlar bir yandan hammaddelerin sağlanmasında ve ürettikleri malların uzak pazarlara ulaştırılmasında tüccarlardan yararlanırken, öte yandan da tüccarların faaliyetlerini kuşkuyla izlerlerdi. 16. ve 17. yüzyıllarda tüccarlar için kullanılan bezirgân, madrabaz gibi terimlerin, daha sonraları halk arasında aşağılayıcı anlamlar kazanmasının nedenlerinden biri de budur.

Sermaye birikimi

Esnaf loncalarının kâr amacıyla üretimi ve üyeleri arasındaki rekabeti sınırlayıcı kurallarına rağmen, 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı loncalarının bir

bölümünün içinde önemli iktisadî ve toplumsal farklılıklar ortaya çıkmıştı. Doğal olarak bu farklılıklar küçük kentlerde değil, pazar için üretim olanaklarının en geniş olduğu büyük kentlerde ve özellikle uzak pazarlar için üretim yapan loncalarda görülmekteydi.

İran'dan getirilen hammaddeyi işleyerek hem imparatorluk içindeki, hem de imparatorluk dışındaki uzun mesafe pazarları için üretim yapan Bursa ipekli dokuma loncaları bu konuda en iyi örneklerden birini oluşturuyor. 1586 yılında İran Savaşları nedeniyle hammadde sıkıntısının baş göstermesi üzerine devletin yaptığı bir araştırmaya göre Bursa'daki 483 ipekli dokuma tezgâhı 25 usta arasında paylaşılmıştı. Bu ustalar içinde birikimleri en sınırlı kalanların sahip olduğu tezgâh sayısı 1 ile 10 arasında değişiyordu. Bunun yanı sıra 50-60 tezgâh sahibi olan, bu tezgâhlarda çalışan çırak ve kalfaların ücretlerini ödeyebilecek, gerekli hammaddeleri sağlayabilecek olanaklara sahip lonca ustaları da vardı. Bu zengin ustaların sermayeleri 2500-3000 Venedik altını olarak tahmin ediliyor. Bursa'daki kadı sicillerinden 15. ve 16. yüzyıllarda ipekli dokuma dalındaki pek çok lonca ustasının servetlerinin 1000 Venedik altınını aştığı anlaşılıyor. 16. yüzyıl ortalarında bir Venedik altını 55-60 Osmanlı akçesi değerindeydi. Bir duvarcı ustasının günlük ücreti ise yaklaşık olarak 10-12 akçeydi.

Uzun mesafe pazarlarıyla kentli nüfusun yanı sıra loncalar için kâr ve birikim olanakları yaratan bir diğer unsur da saray ve özellikle orduyla donanmadan gelen talepti. Selanik'teki yünlü dokuma üretim dalı bu konudaki önemli örneklerden birini oluşturuyor. 15. yüzyıl sonlarında İspanya'daki engizisyondan kaçan Sefardik Musevileri, Selanik'te yerleşerek bu üretim dalını canlandırmışlardı. Üretilen çuha yerel talebi karşıladığı gibi, Balkanlar'a ve hatta Tuna'nın kuzeyindeki alanlara ihraç ediliyordu. Ancak üretimin en büyük bölümü yeniçeri ordusu için İstanbul'a gönderiliyordu.

15. ve 16. yüzyıllarda Selanik ve Bursa gibi uzak pazarlar için üretim yapan, kâr ve birikim olanaklarının hızla genişlediği bir kentte bir yanda loncalara bağlı olarak çalışan, loncaların sınırlayıcı kurallarını kabullenen ustalar ile öte yanda loncalara girmek isteyen veya lonca üyesi olduğu halde, loncalar dışına çıkarak daha fazla üretim yapmak, daha fazla kâr etmek isteyen sermayedarlar arasında sürtüşmelerin çıkması kaçınılmazdı. Nitekim Bursa'da ipekli dokuma pazarı genişledikçe, büyüyen pastadan pay kapmaya çalışan yeni üreticilerin, loncaların izni olmadan üretim yapanların sayılarının arttığını biliyoruz. Bunun üzerine, loncalara bağlı olan ve çıkarları sarsılan ustalar lonca kurallarının çiğnendiği savıyla merkezî devlete başvurmaya başladılar. Bu durumda merkezî devlet varolan lonca hiyerarşisinden yana tavır aldı. Loncalar dışındaki üreticilerin loncalara girmeleri veya

üretimi loncalar dışında örgütlemeleri engellendi. Böylece merkezî devlet loncaların ve lonca ustalarının tekelci konumlarını desteklemiş oluyordu.

Devlet ile ilişkiler

Merkezî yönetimle loncalar arasındaki dengeler, devletin gücüne ve yerel unsurların özerklik derecesine bağlı olarak zaman içinde ve bölgelere göre büyük farklılıklar göstermiştir. Devletin gücünün sınırlı olduğu 14. ve 15. yüzyıllarda loncalar daha özgür ve daha güçlüydüler. Osmanlı toplumunda merkeziyetçilik eğilimlerinin güçlendiği 16. yüzyılda ise, devlet bir yandan loncalar dışından gelebilecek tehdit ve rekabete karşı loncaları desteklemiş, loncaların koydukları kuralların uygulanmasına, geleneksel lonca hiyerarşisinin korunmasına büyük önem vermiş, öte yandan da loncaları daha yakından denetlemeye başlamıştır. Loncalara sağlanan devlet desteği ve loncalar üzerindeki devlet denetimi, başkent İstanbul'dan uzaklaştıkça azalıyordu. Taşra kentlerinin esnaf loncaları üzerindeki devlet denetimi çok daha sınırlı kalıyordu.

Osmanlı yönetiminin loncaları bir yandan desteklerken öte yandan da denetlemeye çalışmasının dört temel nedeni vardı. Her şeyden önce kent nüfusunun temel tüketim gereksinimlerinin sağlanması, kentlerdeki iktisadî yaşamın canlı tutulması merkezî devlet için yalnızca iktisadî açıdan değil, siyasal açıdan da büyük önem taşımaktaydı. Loncalar ise kentlerin iktisadî yaşamında çok önemli bir rol oynuyorlardı. İkinci olarak, sarayın, ordunun ve donanmanın temel gereksinimlerinin düzenli ve istikrarlı bir biçimde sağlanması devlet için büyük önem taşıyordu. Loncalar da bu işlevi yerine getirebilecek durumdaydılar. Üçüncü olarak, devlet loncalardan vergi toplamaktaydı. Kentlerdeki üretim ve ticaret faaliyetlerinin vergilendirilmesinde esnaf loncaları çok önemli bir rol oynuyorlardı. Nihayet loncalar, devletin kent nüfusunu ve kent ekonomisini denetleyebilmesi için elverişli bir araç durumundaydı. Kısacası loncalar, devletin korumaya ve sürdürmeye çalıştığı geleneksel düzenin vazgeçilmez bir parçasıydı. Merkezî devlet tarımsal kesimde tımar düzenini ve küçük köylü işletmelerini malî ve siyasal nedenlerle nasıl destekliyorsa, kentlerdeki loncaları da benzeri nedenlerle ve aynı ölçüde destekliyordu. Devletin bir yanda küçük köylü işletmelerine, öte yanda da loncalara karşı tavrında ve izlediği politikalarda büyük benzerlikler vardı.

Lonca üyeleri ise belirli konularda devletin desteğini aramakla birlikte, genel olarak devlet müdahalelerine iyi gözle bakmıyorlar, gerektiğinde direniyorlar, özerkliklerini korumaya çalışıyorlardı. Loncalar içinde Alevilik,

Bektaşilik gibi devlet dini ortodoks Sünnilikle çelişen akımların yaygın olması, devletle loncalar arasındaki gerginliği ve karşılıklı kuşkuyu artırıyordu. Loncalar arasında dinsel akımlar yaygın olmakla birlikte, lonca üyelerinin tümüyle Müslüman olduklarını düşünmek yanlış olur. İstanbul ve Anadolu loncalarında Rum ve Ermeniler'e, Balkanlar'da da Sırp, Bulgar ve diğer Hıristiyan üyelere yaygın olarak rastlanmaktaydı.

Uygulamaya bakıldığında, devletin bir yandan loncaları desteklemek üzere loncaların kendi koydukları kurallara geçerlilik kazandırmaya, öte yandan da ihtisab veya hisba adı verilen bir dizi kural ve düzenlemeyle loncaları ve böylece kent ekonomisini denetlemeye çalıştığı görülüyor. İhtisab kurallarının saptanmasında ve uygulanmasında, devlet loncalarla birlikte hareket eder, en önemli kararlar kadı tarafından lonca temsilcileriyle birlikte verilirdi. Bu düzenlemeleri devlet adına muhtesib adı verilen bir görevli yürütürdü. Muhtesib aynı zamanda loncalardan devlet adına vergi toplardı.

İhtisab uygulamaları içinde en önemlisi, üretilen malların, kalite standartlarına ve fiyatlarına ilişkin düzenlemelerdi. Bu düzenlemelere narh adı verilirdi. Narh uygulamalarıyla devlet kent halkını fiyat artışlarına ve fiyat dalgalanmalarına karşı korumayı ve böylece kentte toplumsal ve siyasal istikrar sağlamayı amaçlıyordu. Bu amaçla esnaf sık sık teftiş edilir, fiyatlar ve kullanılan ağırlıklar denetlenir, istifçi ve karaborsacılar izlenir, tedavüldeki çeşitli paraların değerleri saptanırdı. Narh uygulamaları için talep bir ölçüde de loncaların kendilerinden gelmekteydi. Çünkü bu uygulamalar sayesinde kimi ustaların aşırı kârlar elde etmeleri ve ustalar arasında büyük farklılıkların ortaya çıkması engellenmiş oluyordu. Narh uygulamaları ve daha genel olarak ihtisab düzeni, 19. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür.

Loncaları korumak amacıyla devlet hammadde piyasalarına da sık sık müdahale etmiştir. Bu müdahaleler, sarayın, ordunun veya başkent İstanbul'un gereksinimleri söz konusu olduğunda daha da yoğunlaşırdı. Örneğin, Suraiya Faroqhi'nin İstanbul'daki başbakanlık arşivlerinde bulduğu belgelerden, 16. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un ve devletin pamuklu kumaş gereksinimini karşılamak için devletin özel önlemler aldığını, Bergama çevresindeki piyasalara müdahale ederek pamuk ipliğinin dokumacılara ulaşmasını sağladığını öğreniyoruz. Bir sonraki aşamada ise merkezî devlet yerel loncalar tarafından dokunan kumaşın İstanbul'a teslimini talep etmekteydi. Çünkü aynı yörede faaliyet gösteren tüccarlar, üreticiden aldıkları ham pamuğu veya pamuk ipliğini daha yüksek fiyatlarla kent dışından gelen diğer tüccarlara veya Avrupalı tüccarlara satmak istiyorlardı.

Yine Faroqhi'nin derlediği belgelerden Kırkağaçlı iki tüccarın depolarında büyük miktarda pamuk ipliğiyle yakalandıklarını öğreniyoruz. Tüccarla-

rın depoladıkları malları Avrupalı tüccarlara satmak üzere oldukları anlaşılıyor. Bu iki tüccarın daha önce de ihracat yasağına karşın Avrupalı tüccarlara mal sattığını belirten kadı, depodaki mallara, karşılığında ödeme yapılmaksızın, el konulmasına karar veriyor. Buna karşılık aynı suçu ilk kez işleyen tüccarların ya da dönemin resmi deyimiyle madrabazların mallarını ise devlet kendi belirlediği fiyatlarla satın alıyor.

Loncalardan sanayiye geçiş?

Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, ticaret sermayesi tarım dışı üretim faaliyetlerini loncaların egemen olduğu kentlerden kırsal alanlara taşımış, buralarda yeniden örgütlemişti. Böylece loncaların rekabeti ve sermaye birikimini kısıtlayan kuralları devre dışı bırakılıyor, ticaret sermayesi kırsal alanlardaki ucuz emek depolarını kullanabiliyordu. Kırsal alanlarda özellikle kadınları çalıştırarak geliştirilen "parça başına ödeme" düzeni sayesinde üretim maliyetleri düşürülüyor, kapitalist sanayiye giden yolun önü açılıyordu.

Ancak, her Avrupa ülkesi bu süreci aynı biçimlerde yaşamamış, bu yolda aynı hızla ilerlememiştir. İngiltere ile Venedik şehir devletinin farklı deneyimleri, bize bu konuda ilginç bir karşılaştırma yapma fırsatını veriyor. 17. yüzyıl başlarına kadar Venedik'in yüksek kaliteli tekstil mamulleri tüm Avrupa pazarlarında aranmaktaydı. Ancak, Venedik loncalarının gücü, ücretleri ve birim üretim başına maliyetleri yüksek tutmaktaydı. 17. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz ticaret sermayesi, özellikle yünlü dokumacılıkta üretimi kırsal alanlarda örgütlemeye ve birim maliyetleri düşürmeye başladı. Loncaların ve onları destekleyen devletin fazla güçlü olmaması nedeniyle, ticaret sermayesi üretimi kırsal alanlara aktarabilmişti. Oysa daha önceki yüzyılların başarıları ve bu başarıların çelişkili mirasıyla yaşayan Venedik'te, sermayedarların böyle bir seçeneği yoktu. Güçlü loncaların ve onları destekleyen devletin engellemeleri nedeniyle, üretim loncalar dışına aktarılamadı. 17. yüzyılın başlarından itibaren Venedik dokumacılığı Avrupa pazarlarındaki İngiliz rekabeti karşısında direnemeyerek geriledi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletin loncalara sağladığı desteğin en önemli sonucu, loncalar dışında ortaya çıkan veya çıkabilecek biçimlerin engellenmesi, üretimin loncalar dışında güçlü bir biçimde örgütlenememesi olmuştur. Gerçi Batı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da tüccarların parça başına ödeme yöntemini kullanarak kırsal alanlardaki ucuz emek kapasitesini harekete geçirdikleri, kentlerden gelen talep için örneğin köylü kadınlara pamuk sağlayarak pamuk ipliği eğirttikleri veya

pamuk ipliği sağlayarak kumaş dokuttukları, daha sonra da üretilen malları kırsal alanlardan toplayarak kent pazarlarında sattıkları veya uzak pazarlara gönderdikleri görülmektedir. Bu düzenin örneklerine daha çok tekstil ürünlerinde ve Batı Anadolu'da, Erzurum, Erzincan ve Diyarbakır yörelerinde rastlanmaktadır.

Ancak bu konuda Osmanlı arşivlerinde şimdiye kadar rastlanan belgeler sınırlıdır. 16. yüzyıl ve sonrasında, ticaret sermayesinin örgütlediği parça başına ödeme düzeni çok cılız kalmıştır. Bugünkü bilgilerin ışığında, bir yandan loncaların gücü, öte yandan da loncaların ardındaki devlet desteği nedeniyle bu yöntemin serpilip gelişemediği söylenebilir.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşümler, 1650-1826", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 1999-2000.

7

İç ve Dış Ticaret

Ticaret ve devlet

İç ve dış ticaretin Osmanlı ekonomisinde çok önemli bir yeri vardı. İç ticaret sayesinde kırsal alanlarla kentler arasındaki mal değişimi genişliyor, işbölümü derinleşiyordu. Böylece kentlerdeki esnaf loncaları için hammadde sağlanıyor, kentlerdeki tüketicilerin, devlet yöneticilerinin, ordunun ve donanmanın gereksinimleri karşılanıyordu. Öte yandan dış ticaret sayesinde, imparatorlukta üretilmeyen pek çok mal Doğu'dan veya Batı'dan getirtilebiliyordu. Yine dış ticaret sayesinde Bursa, Selanik, Halep ve Şam gibi kentlerde dış pazarlar için üretim yapan zanaatlar canlanmış ve gelişmişti.

İlk kuruluş yıllarından itibaren devlet, iç ticaretin geliştirilmesini çok önemli bir amaç olarak görmüş, bu doğrultuda politikalar izlemişti. Başkentler Bursa, Edirne ve İstanbul'da ve diğer kentlerde, çarşıyı canlandırmak için kent merkezine bir bedesten yaptırılıyor, gerekirse başka yörelerde yaşayan tüccar ve zanaatkârlar, vergi bağışıklıkları sağlanarak, hatta sürgünlere başvurularak kente çekiliyordu. Örneğin 1475 yılında Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe kentinin alınışından sonra, bu kentte yaşamakta olan üç yüz tüccar ailesi İstanbul'a sürgün gönderilmişti. 16. yüzyılın başlarında, Kahire ve Tebriz'in fethinden sonra, bu kentlerde yaşayan 1500 kadar tüccar ve zanaatkâr İstanbul'a sürgün gönderilmişti. Ayrıca merkezî devlet, uzun mesafe ticaretinin gelişmesi amacıyla ticaret yolları üzerindeki belli başlı noktalarda hanlar, kervansaraylar yaptırırdı. Bu yolların güvenliğini sağlamak için derbentçi adı verilen yarı askerî bir örgüt kurulmuştu.

Devlet yöneticileri tüccarların Osmanlı iktisadî düzeni çerçevesinde önemli işlevleri yerine getirdiğinin farkındaydılar. Bu nedenle tüccarlara geniş hareket özgürlüğü sağlanıyor, özel bir konumları olduğu kabul ediliyordu. Özellikle başkentin, sarayın ve ordunun iaşe sorunlarının çözümü için gerektiğinde tüccarlara imtiyazlar sağlanıyor, bölgesel ticaret tekellerinin kurulmasına izin veriliyordu. Ayrıca, lonca düzenini hem desteklemek hem de denetlemek amacıyla geliştirilen ve fiyatları, malların kalitesini denetleyen hisba kuralları, pek çok durumda, tüccarlara uygulanmıyordu.

Ancak, ticaretin ve tüccarların her zaman ve her yerde varolan düzen çerçevesinde kaldıkları ve bir istikrar unsuru oluşturdukları söylenemez. Örneğin daha fazla kâr amacıyla tüccarlar istifçiliğe, stokçuluğa başvurduklarında, kentlerde darlıklar, sıkıntılar ortaya çıkabiliyordu. Özellikle tarımsal üretimin sınırlı kaldığı yıllarda tüccarlar, ellerine geçen gıda maddelerini ve hammaddeleri narh uygulaması çerçevesinde kent pazarlarına göndermek yerine, daha yüksek fiyatlarla Avrupalı tüccarlara satmaktaydılar. Bu tür darlıklar loncaların ve kentteki halkın iktisadî yaşamını altüst ettiği gibi, işsizliği de artırarak kentlerde devlete karşı yönelebilecek siyasal, toplumsal hareketlere zemin hazırlıyordu.

Osmanlı yöneticileri tüccarların kimi faaliyetlerinin devletin sürdürmeye çalıştığı iktisadî düzenle çeliştiğinin, bu düzeni çözücü etkileri olabileceğinin de farkındaydılar. Bu nedenle devlet bir yandan iaşe sorunlarının çözümündeki katkıları nedeniyle ticaret sermayesine belirli özgürlükler tanımak zorunda kalırken, öte yandan da tüccarların faaliyetlerini denetlemek ve devletin çıkarlarıyla çeliştiği ölçüde bu faaliyetleri ortadan kaldırmak için çaba gösteriyordu.

Dış ticaret

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin hacmi ve dış ticarete konu olan malların toplam üretim içindeki payı, bugünkü durumla karşılaştırıldığında, çok daha sınırlı kalıyordu. Bunun bir nedeni, ulaştırma teknolojisinin henüz yeterince gelişmemiş olmasıdır. Uzun mesafeli ticaret daha çok yükte hafif pahada ağır mallar üzerinde yoğunlaşıyordu. Hububat gibi taşıması daha güç olan ürünlerde, uzun mesafeli ticaret ancak deniz taşımacılığının elverişli olduğu durumlarda yapılabiliyordu.

Dış ticaretin sınırlı kalmasının bir diğer nedeni de, geniş imparatorluğun kendi içinde oldukça gelişmiş bir iş bölümünün varlığıydı. Kentlerin tüketimi için gereken gıda maddelerinin, loncaların üretimi için gerekli ham-

maddelerin çok büyük bir kısmı imparatorluğun içinden sağlanırdı. Aşağıda tartışacağımız gibi, devlet de bu işbölümünü canlı tutmaya, imparatorluğun büyük ölçüde kendi kendine yeterli konumunu korumaya çalışırdı. Bu amaçla gerektiğinde darlığı duyulan gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatı yasaklanabiliyordu. Buna karşılık, iaşe sorunlarını hafifleteceği gerekçesiyle ithalat destekleniyordu.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı dış ticaretinin bir diğer özelliği de toplam ticaret içinde Orta ve Batı Avrupa'nın payının sınırlı kalmasıdır. Anadolu'nun dış ticareti daha çok Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu bölgelerine yönelmekteydi. Bu dönemde Anadolu ile imparatorluk dışında kalan bölgeler arasındaki ticarette üç ana eksen görülmektedir.

Bunlardan birincisi doğu-batı yönünde olup Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında karayolu üzerinden yürütülen ticareti kapsıyordu. Tebriz, Halep, Şam, Diyarbakır, Konya ve Bursa bu kervan ticaretinin önemli uğrak merkezlerini oluşturuyordu. Müslüman tüccarların yürüttüğü bu ticarette Osmanlı İmparatorluğu ham ipek, lüks tekstil ürünleri ve Hindistan'dan gelen baharatı ithal eder, karşılığında, doğuya bir miktar tekstil ürünüyle altın ve gümüş gönderirdi. 16. yüzyıl boyunca İran'la sürdürülen savaşlar, bu ticarete büyük darbeler indirdi, her iki ülkenin de ekonomisini ve maliyesini olumsuz etkiledi.

Orta Doğu bölgesindeki ikinci ticaret ekseni kuzey-güney yönünde, Anadolu ile Suriye ve Mısır arasında gelişmişti. Bu eksen üzerindeki mal akımları özellikle başkent İstanbul ile ordunun gereksinimlerinin karşılanması açısından önem taşıyordu. Mısır ve Suriye'den Hindistan kökenli baharat ve çeşitli boya maddeleriyle pirinç, buğday, un, şeker, sabun gibi temel mallar ithal ediliyor, bu bölgelere tahta, demir, demirden yapılmış araç ve gereçler, ipekli ve diğer tekstil ürünleri ihraç ediliyordu. Mısır ve Suriye ticaretinin özellikle İstanbul için önemi arttıkça, denizlerin güvenliği Osmanlı yönetimi için önemli bir sorun durumuna geldi. 16. yüzyılın başlarında Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra, Rodos şövalyelerinin üssü olan Rodos adasının alınmasıyla bu ticaret yolu tümüyle Osmanlılar'ın denetimine girdi.

Yine güney-kuzey yönündeki bir diğer ticaret ekseni de Anadolu'dan Karadeniz'in kuzeyine ve oradan da Polonya ve Rusya içlerine kadar uzanmaktaydı. 15. yüzyıl ortalarına kadar Karadeniz ticareti İtalyanlar'ın, özellikle de Venedik ve Cenevizliler'in denetimindeydi. İstanbul'un fethinden sonra Boğazlar Avrupalılar'a kapatılarak Karadeniz ticaretinde bir Osmanlı tekeli kuruldu. Bu ticaret Osmanlı uyruklu Ermeniler'in, Yahudiler'in, Rumlar'ın ve Müslüman Türkler'in denetimine geçti. Osmanlı yönetimi an-

cak dost kabul ettiği Avrupa ülkelerinin ticaret gemilerinin Karadeniz'e çıkmasına izin veriyordu.

Deniz ulaştırmacılığının ve Karadeniz'in kuzeyindeki, Kefe, Akkerman gibi limanların sağladığı kolaylıklar sayesinde, bu eksen üzerindeki ticaret hızla gelişti. Anadolu'dan kuzey yönünde pamuklu dokuma, çeşitli gıda maddeleri ve şarap ihraç ediliyor, kuzeyden güneye buğday, un, tereyağı, tuz gibi temel gıda maddeleri geliyordu. Karadeniz'in kuzeyindeki alanların askerî denetimi sayesinde Osmanlılar, 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Karadeniz ticareti üzerindeki tekellerini sürdürdüler, Karadeniz'i bir Osmanlı gölü olarak tutabildiler.

Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu bölgeleriyle karşılaştırıldığında, Batı ve Orta Avrupa'nın 15. ve 16. yüzyıllar Osmanlı dış ticareti içindeki yeri sınırlıydı. 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti Doğu Akdeniz'e açılmaya başladığında, bu bölgedeki ticareti denetim altında tutan Venedikliler'le karşılaştı. Osmanlı yönetimleri Venedik'in ticarî ve askerî gücünü kırmaya çalıştılar. Venedik'in Doğu Akdeniz ticaretine tümüyle egemen olduğu dönemlerde, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'e kıyısı olan devletler Venedikliler'e çeşitli ticarî imtiyazlar vermişlerdi. Osmanlı Devleti genişledikçe ve bu bölgeleri denetimi altına almaya başlayınca, Venedikliler'e sağlanan imtiyazları geri aldı. Osmanlı yönetimleri ayrıca Venedikliler'in rekabet içinde olduğu diğer İtalyan kent devletleriyle işbirliği yapmaya başladılar. Ceneviz, Floransa ve Ragusa devletlerine tekeller ve başka ticarî ayrıcalıklar verdiler.

Batı Avrupa ile ticarette Osmanlılar buğday, deri, ham ipek ve ipekli dokuma ihraç ediyor, yünlü dokuma, bir miktar ipekli dokuma ve diğer lüks tüketim mallarını ithal ediyordu. İhracat genellikle ithalattan fazla olduğu için, aradaki fark batıdan doğuya doğru altın ve gümüş akımıyla karşılanıyordu.

Osmanlı Devleti ile Venedik arasındaki Doğu Akdeniz ticaretine egemen olma mücadelesi şiddetlenerek sürdü. 15. yüzyılın ikinci yarısında ve Akdeniz havzasındaki ticaretin canlandığı 16. yüzyıl boyunca, bu iki devlet birbiri ardına savaşlara girdiler. Öte yandan, 16. yüzyılda Avrupa çok büyük değişikliklere sahne oluyor, Avrupa ekonomisinin ağırlığı güneyden kuzeybatıya doğru kayıyordu. Bu gelişmelerin sonucunda, 16. yüzyılın ikinci yarısında Fransa, Hollanda ve İngiltere bandıralı gemiler Doğu Akdeniz'de boy göstermeye başladılar. 17. yüzyılın başlarından itibaren de, Avrupa'nın bu yeni yükselen güçleri Venedik, Rusya ve diğer İtalyan kent devletlerinin etki alanını Adriyatik Denizi'yle sınırlamaya başladılar.

Hint Okyanusu'ndaki ticaret yolları

15. yüzyılın son on yılı Avrupalılar'ın dünyanın kendi kıtaları dışında kalan alanlarını keşfetmeleri açısından bir dönüm noktası oluşturur. 1492 yılında Ceneviz asıllı ancak İspanyol Krallığı için çalışmakta ola Kristof Kolomb, Hindistan yolunu ararken Amerika kıtasına varmıştı. Bunun hemen ardından, İspanyollar'ın komşusu ve yakın rakipleri olan Portekizliler, Afrika'nın güneyindeki Ümit Burnu'nu dönerek Hindistan'a denizden ulaşmayı başardılar. Böylece Hindistan ve Güney Doğu Asya ile Avrupa arasında deniz ticaret yolları Portekizliler'in denetimine giriyordu.

Son dönemlere kadar, Avrupalılar'ın denizaşırı keşiflerinin göz kamaştırıcı parlaklığına aldanan tarihçiler, Asya ile Avrupa arasındaki baharat ticaretinin 16. yüzyılın başlarından itibaren Orta Doğu ve Akdeniz limanlarından Hint ve Atlantik okyanuslarına kaydığını, Orta Doğu ülkelerinin, hem de Venedik gibi Akdeniz devletlerinin bu gelişmelerden olumsuz etkilendiğini sanıyorlardı. Ancak, son otuz kırk yılda yapılan araştırmalar, Hindistan'dan gelen ve Orta Doğu'yu kervanlarla geçerek Akdeniz'e ulaşan eski ticaret yolunun hemen çökmediğini, 16. yüzyılın başlarında yediği darbeye karşın 1540'lardan itibaren eski canlılığını kazanmaya başladığını ve 16. yüzyılın sonlarına kadar okyanuslardan geçen yolla rekabeti sürdürdüğünü gösteriyor. Bir başka deyişle, Portekizliler baharat yolunu okyanuslara kaydırma çabasında tümüyle başarılı olamadılar. Eski ticaret yolu ancak 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarında, Hollandalı ve İngiliz ticaret şirketlerinin devreye girmesinden sonra, önemini yitirdi. Avrupalılar için büyük önem taşıyan bu gelişmeler Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendirmekteydi. Osmanlı yönetiminin Hint Okyanusu'ndaki ticaret yolları ve Portekizliler'le ilişkiler konusunda izlediği politikalar, dış ticarete ve ticaret yollarının denetimine verdikleri önemi göstermesi açısından, ilginç bir örnek oluşturur.

Mısır'ın 1516-1517 yıllarındaki fethi, Osmanlı yönetimi için, ticarî, iktisadî ve malî açılardan büyük önem taşıyordu. Mısır'dan gelen gıda maddeleri ve hammaddeler Anadolu ve özellikle İstanbul'un, bu arada da saray ve ordunun, iaşesinde önemli bir yer tutuyordu. Mısır'dan toplanan vergi gelirleri merkezî devletin bütçesinde önemli bir kalem oluşturuyordu. Bunlara ek olarak, Suriye'den sonra Mısır'ın imparatorluğa katılmasıyla Osmanlı yönetiminin Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde daha fazla söz sahibi olması gündeme geliyordu.

Osmanlı yöneticileri bu ticaret yollarının öneminin ve bu yolları denetime almanın sağlayacağı yararların farkındaydılar. Mısır'ın fethinden hemen

sonra, 1525 yılında, yazdığı ayrıntılı raporda Osmanlı kaptanlarından Selman Reis, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na açılmanın, bu denizlerde Portekizliler'le rekabete girişerek ticaret yollarından pay almanın devlet hazinesine sağlayacağı malî yararlara dikkati çekiyor, bu amaçla büyük bir donanma kurulmasını öneriyordu.

Salih Özbaran'ın araştırmalarının ortaya koyduğu gibi, Osmanlı yönetimi 1530'lardan itibaren Kızıldeniz'in denetimini ve Hint Okyanusu'na açılmayı sağlayacak büyük bir donanmanın yapımına girişti. Osmanlılar Akdeniz'de geçerliliğini sürdüren, kadırga tipi savaş gemileri inşa ediyorlardı. Bu gemiler, kısa menzilli ve ağır toplar kullanıyor, ağırlığı kürek ve insan gücüne veriyor, savaş sırasında rampa ve bordalama gerektiriyordu. Oysa 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Portekizliler ve diğer Atlantik ülkeleri, büyük denizler için çok daha elverişli olan yelkenli gemi yapım tekniğini geliştirmeye başlamışlar ve bu yelkenli gemilere uzun menzilli hafif toplar yerleştirmeyi başarmışlardı. Bu teknolojik üstünlük nedeniyle Osmanlılar'ın Portekizliler'le açık denizlerde rekabete tutuşmaları güçleşiyordu.

Bu nedenle hazırlanan 70 parçalık Osmanlı donanması, açık denizlere çıkmak yerine Kızıldeniz'i ve Basra Körfezi'ni denetlemeye, bu kıyılardaki kaleleri kuşatarak düşürmeye dayanan bir strateji izledi. 1530'larda Osmanlılar'ın Bağdad'dan güneye inerek Basra'yı ele geçirmeleri de bu stratejinin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Ancak, 1554 yılında Portekizliler'le girişilen ilk açık deniz savaşı Osmanlılar'ın yenilgisi ve donanmanın önemli bir bölümünün yitirilmesiyle sonuçlandı.

Yine de Osmanlılar'ın kıyıları denetleme stratejisinin başarıya ulaştığı söylenebilir. Açık denizlerdeki üstünlüklerine karşın Portekizliler, Osmanlılar'la kıyılarda rekabet edemediler. Yerel Osmanlı yöneticileri Hint Okyanusu'nda faaliyet gösteren Müslüman tüccarları Osmanlı denetimindeki limanlara çekebildiler. 16. yüzyıl boyunca Hindistan'dan ve Güney Doğu Asya'dan gelen baharat, çeşitli boya maddeleri, pamuklu ve ipekli kumaşların bir bölümü, Basra Körfezi'ni ya da Kızıldeniz'i geçtikten sonra kervanlarla Akdeniz'e ulaştırıldı. Kıyılardaki güçleri sayesinde Osmanlılar, hem bu ticaretten gelir sağladılar, hem de Asya'dan gelen ve Osmanlı ülkesinde üretilmeyen mallardan yararlandılar.

Böylece, ticaret yollarının tümüyle Atlanik'e kayışı engellenmiş, daha doğrusu geciktirilmiş oluyordu. Bu sayede hem Osmanlılar, hem de aynı ticarete dayanan Venedik gibi Akdeniz devletleri canlılıklarını biraz olsun korudular. 16. yüzyıl boyunca Osmanlılar'la Venedikliler eski teknolojiye dayanan gemileriyle Akdeniz içi ticaretin denetimi için savaşmayı sürdürdüler. İtalyan tarihçi Carlo Cipolla bu savaşları modası geçmiş savaşlar ola-

rak nitelendiriyor. Çünkü denizaşırı keşiflerden sonra okyanusların ve kalyonların Eski Dünya'nın merkezi Akdeniz'i ve kadırgalarını devre dışı bırakmaları kaçınılmazdı. 17. yüzyılın başlarından itibaren Asya'dan gelen ticaret yolunun Hollandalılar'la İngilizler'in denetimine girmesi ve tümüyle Atlantik'e kayması, hem Osmanlılar'ı, hem de diğer Akdeniz ülkelerini olumsuz etkileyecektir.

Merkantilizm ve Osmanlılar

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa ekonomileri uzun dönemli bir bunalımın içine sürüklendiler. Pek çok ülkede üretimin ve nüfusun artış hızı yavaşlarken işsizlik yaygınlaşmaya başladı. İşte bu koşullarda Avrupa'nın kuzeybatısında yeni yeni güçlenmeye ve bu arada birbirleriyle rekabet etmeye başlayan Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler, işsizliği azaltmak ve ekonomilerini canlandırmak amacıyla, daha öncekilerden farklı dış ticaret politikaları izlemeye başladılar.

Görünüşte bu politikaların amacı ülke içindeki altın ve gümüş miktarını artırmaktı. Temel iktisadî amaç, millî servetin artırılması olarak tanımlanıyor, bir ülkenin millî serveti de ülkedeki altın ve gümüş miktarıyla özdeşleştiriliyordu. Merkantilistler, bir ülkenin değerli maden miktarını artırabilmesi için ithal ettiğinden fazlasını ihraç etmesi gerektiğini, bir başka deyişle dış ticaret fazlası vermesi gerektiğini savunuyorlardı. Merkantilist politikalar izleyen Avrupalı devletler, bir yandan ihracatlarını artırmaya, bir yandan da ithalatlarını sınırlamaya çalışmışlar, kendi ülkelerindeki üretim dallarını dış rekabetten korumayı amaçlayan politikalar izlemişlerdir. Böylece yerli üretim artırılırken, işsizliğin baskısı da hafifletilmiş oluyordu.

Yine aynı politikalar çerçevesinde, her devlet kendi dış ticaretini kendi tüccarları ve kendi dış ticaret filosu aracılığıyla yapmaya büyük önem vermekte, bu amaçla kendi tüccarlarına ve deniz filolarına tekelci ayrıcalıklar sağlamaktaydı. Kısacası merkantilizm, Batı Avrupa'da yükselmekte olan yeni devletlerin güçlü ulusal ekonomiler oluşturmak için izledikleri politikaları yansıtıyordu. Sanayi Devrimi öncesinde bu ülkelerdeki en güçlü ve dinamik toplumsal kesim ticaret sermayesiydi. Merkantilist politikalar da her kesimden çok tüccarların konumunu güçlendiriyordu. Daha uzun dönemde ise merkantilist politikalar Kuzeybatı Avrupa'nın yeni yükselmekte olan ekonomilerini güçlendirdi, ulusal sanayilerin kurulmasında önemli rol oynadı.

Osmanlı Devleti ise yalnızca 15. ve 16. yüzyıllarda değil, 17. ve 18. yüzyıllarda da merkantilizmin tam karşıtı politikalar izlemiştir. Osmanlılar'ın dış ticaret politikalarına egemen olan iki temel kaygı sarayın, ordunun ve

donanmanın, kentlerin ve bir ölçüde de loncaların iaşe sorunlarının çözülmesi ve malî gelir sağlamaktı. Osmanlı yönetimi, dış ticareti, darlıkları ve kıtlıkları önlemenin, sarayın, ordunun ve kentli tüketicilerin gereksinimlerini karşılamanın bir aracı olarak görüyordu. Bu nedenle de merkantilistlerin yaptığı gibi ithalatı sınırlayıp ihracatı desteklemek yerine Osmanlı yönetimleri bunun tam tersini yapmıştır. İthalatı her zaman desteklemiş, ihracatı ise gerekli gördüklerinde, ortaya darlıklar çıktığında sınırlamak yoluna gitmişlerdir. Yabancı tüccarlar ve yabancı deniz filoları da hem mal getirdikleri, hem de devlete gümrük vergisi geliri sağladıkları için teşvik ediliyordu.

Gerçi Osmanlı yönetimleri merkantilist devletlerin politikalarını andırır bir biçimde altın ve gümüşün ülkeden çıkışını sık sık yasaklamışlar ve engellemeye çalışmışlardır. Ancak, pek etkili olmayan bu önlemlerin amacı yerli üretimi korumak değil, devletin kendi adına para basabilmesi için gerekli madenleri sağlamaktı.

Ülke içindeki üretimi dış rekabete karşı korumak ve desteklemek, istihdam yaratmak Osmanlı yönetimleri için büyük bir öncelik taşımıyordu. Kentlerdeki loncaların faaliyetlerini sürdürmeleri devlet için önemli bir amaçtı. Ancak merkezî devlet, loncaları ithal mallarının rekabetinden korumaya çalışmamış, loncaları desteklemek amacıyla ithalatı sınırlamak yoluna gitmemiştir. 19. yüzyıla kadar korumacılığın ciddi bir iktisadî politika konusu olarak gündeme gelmemesinin bir nedeni de Sanayi Devrimi sonrasına kadar mamul mallar ithalatının sınırlı kalmasıdır. 19. yüzyıla kadar, ithal edilen mamul mallar içinde en büyük payı pahalı ipekli ve yünlü kumaşlar ve diğer lüks tüketim malları almaktaydı. 19. yüzyıl öncesinde bu tür malların ithalatının henüz Osmanlı loncalarını bunalıma sürükleyecek boyutlara ulaşmadığını vurgulamak gerekir.

Merkantilizmle taban tabana zıt düşen bu öncelikleri ve uygulamaları, dış ticarete uygulanan gümrük resimlerinden de izlemek mümkündür. Merkantilist Avrupa ülkelerinde ithalata uygulanan vergiler daha yüksek düzeyde saptanırken, Osmanlı yönetimi 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ithalat ve ihracata uyguladığı vergileri eş düzeyde tutmuştur. Örneğin İngiltere ve Hollanda ile yapılan ticarette bu vergiler yüzde 3 düzeyinde kalmış, Fransa ile ticarette ise ithalat ve ihracata 17. yüzyıl sonlarına kadar yüzde 5, daha sonraları yüzde 3 gümrük vergisi uygulanmıştır.

Osmanlı yönetimlerinin dış ticaret politikalarını yönlendiren bir başka öncelik de uluslararası ilişkilerde dost kazanmak arzusu ve kaygısı olmuştur. Bir başka deyişle, Osmanlı yönetimi dış ticareti dış politikanın bir aracı olarak görmüş ve kullanmıştır. 1530'lu yıllarda Fransa ile imzalanmak üze-

re hazırlanan, ancak imzalanmadan kalan ilk kapitülasyonlar anlaşmasında bu kaygı çok belirgindi. Osmanlı yönetimi bir yandan dış ticareti geliştirirken, bir yandan da Habsburglar'ın gücüne karşı Avrupa sahnesinde yeni yandaşlar aramaktaydı. Aynı anlaşmayla Venedikliler'in Doğu Akdeniz ticaretindeki gücünün azaltılması da amaçlanmaktaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraları İngiltere, Hollanda ve diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarında da benzeri dış politika önceliklerinin önem kazandığı görülüyor.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Halil İnalcık, "Ticaret", Halil İnalcık ve Donald Quataert (editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* cilt 1, *1300-1600*, çev. Halil Berktay, Eren Yayınları, İstanbul, 2004.

Lütfi Güçer, "XVI.-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, sayı 1, 1987 içinde.

Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 2 cilt, çev. M.A Kılıçbay-E. Özcan, Ankara, 1986 (Fransızca basım: Paris, 1962).

8

Kredi, Finans ve Servetler

Faiz yasağı?

İslâm dininin faizi yasaklamış olmasının kredi ilişkilerinin gelişmesini önlediği ya da en azından önünde ciddi bir engel oluşturduğu sık sık öne sürülür. Ayrıca, mevduat bankacılığının olmayışı da dışarıdan bakan pek çok gözlemciyi İslâm toplumlarında finans kurumlarının ve finans araçlarının varolmadığı sonucuna götürmüştür. Tefeciliğe karşı dinî nedenlerden kaynaklanan bir yasaklamanın Ortaçağ'da Akdeniz'in çevresinde hem İslâm hem de Hıristiyan dünyasında egemen olduğu doğrudur. Ancak, faiz ve tefecilik ya da Arapça deyimiyle riba, Kuran'da ve daha sonraki İslâm yazınında şiddetle eleştirildiği halde, daha sonra Avrupa'da olduğu gibi, Ortaçağ İslâm hukuku içinde de, bu yasakların etrafından dolaşmanın çeşitli yolları keşfedilmişti. Bu hukuksal oyunlar, uzman hukukçular tarafından fazla hararetli olarak benimsenmese de, hiç olmazsa İslâm hukukuna aykırı bulunmamıştı. Bu nedenle, ticari işlemlerde faiz kullanımının önünde aşılması mümkün olmayan engeller bulunmuyordu.

Ancak, Ortaçağ İslâm dünyasında bu seçenek kullanılmamıştır. Onun yerine, faizli kredi işlevini görecek başka yöntemler ya da araçlar geliştirilmiş ve böylece faizli borçlanmaya gerek kalmamıştır. Tümü de İslâm dini tarafından kabul edilen bu yöntemler içinde çeşitli iş ortaklıkları ile kredi düzenlemeleri, borç transferleri ve kredi mektupları en önde geliyordu. Bu alternatif yöntem ve araçlar toplumsal olarak daha kabul edilir ve daha etkili görüldükleri için, faizli borçlar yerine yaygın olarak bunlar tercih edilmiştir.

Ortaçağ İslâm toplumları böylece İslâm hukukunun özelliklerini de dikkate alarak oldukça ileri finans araçları ve kurumları geliştirdiler. 12. ve hatta 13. yüzyıllarda, Doğu Akdeniz'deki kredi ve finans kurumları Batı ve Güney Avrupa'dakilerden daha ileriydi. İslâm toplumlarının sikke ve para düzenleri de Ortaçağ boyunca Akdeniz'in karşı tarafındaki toplumlarla etkileşimi sürdürmüştür. Osmanlı kredi ve finans kurumları da, 17. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'daki gelişmelerden pek etkilenmeden İslâm geleneği içinde kaldılar. İslâm'ın faiz yasaklarına karşın, Osmanlı kentlerinin içinde ve yakın çevresinde yoğun kredi ağları gelişti. Diğer İslâm toplumlarında rağbet gören İslâm iş ortaklıkları, Osmanlı toplumunda da yaygın olarak kullanıldı.

Ne İslâm dininin faize getirdiği yasaklamalar ne de Avrupa'dakine benzeyen türden bankacılık kurumlarının yokluğu Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını engelleyebilmiştir. Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan araştırmalarında Ronald Jennings, 16. yüzyılda Anadolu'da Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon gibi kentlerde ve çevrelerinde borç verenlerle alanlar arasında çok yoğun ilişki ağlarının geliştiğini göstermiştir. İncelediği yirmi yıllık dönemde Jennings, borç-alacak ilişkilerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle bu kentlerin mahkemeleri önüne gelen binlerce dava ile karşılaşmıştır. Bu kayıtlarda her aile içinde birden fazla üyenin ve pek çok kadının ailenin diğer bireylerine ve dışarıdan kimselere borç verdikleri veya borç aldıkları görülmektedir. Sözkonusu mahkeme kayıtları, kent nüfusunun her kesiminde ve kırsal nüfus arasında bile kredi ilişkilerinin yaygın olduğu konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık ve net bir tablo sunmaktadır. Borç-alacak ilişkilerinin büyük çoğunluğu küçük ölçekliydi. Hem mahkemenin hem de ulemanın onayı ile, kredilere düzenli olarak faiz uygulanmaktaydı. Mahkeme önüne gelen kişiler, faiz uygulamasını gizlemek veya hukuki engellemeleri aşmak için herhangi bir oyuna başvurmak zorunda hissetmiyorlardı. Yıllık faiz oranları yüzde 10 ile 20 arasında değişmekteydi.

Mahkeme kayıtlarından borç verilen fonlarda bir darlık yaşanmadığı ve fonların az sayıda sarrafın tekelinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kasaba ve kentlerde yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudiler kadar Müslümanların da borç verdikleri görülmektedir. Yine bu kayıtlarda daha sonraki dönemde, 17. yüzyılın sonlarına kadar gayrimüslimlerin kredi piyasalarının denetimini ellerine geçireceklerine ilişkin belirtilere pek rastlanmıyor. Kısacası ticari zihniyetin ve kâr amacının sadece çarşıdaki esnafa değil, Osmanlı askerî sınıfı, ulema ve kırlardaki toprak sahipleri de dahil olmak üzere toplumun hemen her kesimine nüfuz ettiği anlaşılıyor.

Haim Gerber de 17. yüzyıl Bursa mahkeme arşivlerinde benzeri kayıtları incelemiştir. Jennings'in incelediği kasaba ve kentlerle karşılaştırıldığında, Bursa uzun mesafeli ticaret yolları üzerinde kurulmuş daha büyük ve daha ticarileşmiş bir kentti. İpek ticareti ve sanayiinde uzmanlaşmaktaydı. Bursa'da da kredinin kentin en yoksul kesimleri de dahil olmak üzere her kesim tarafından kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak, Bursa'daki kredi ilişkileri Anadolu'daki diğer merkezlerden farklı kimi özellikler de gösteriyor. Bursa'da verilen borçların daha büyük olduğu, devreye diğer kasaba ve kentlerde oturan insanların da girdiği görülüyor. Mahkeme kayıtlarındaki borç anlaşmaları, katılımcıların faiz yasaklamalarını aşmak için sık sık basit oyun ya da düzenlemelere başvurduklarını göstermektedir. Yün ya da kumaş satımı oldukça sık kullanılan bir yöntemdi. Bu düzenlemede borçlanan kişi aldığı miktarın yanı sıra, fiyatı kararlaştırılan faiz miktarına eşit kabul edilen bir parça yün veya kumaşı da satın alıyor gözükmekteydi. Borç geri ödenirken kumaşın ödemesi de yapılıyordu.

Bursa'da gözlemlenen bir diğer fark da, tüm kredi ilişkilerine egemen olmasalar da toplam hacim içinde önemli bir paya sahip olan, büyük ölçekli sarrafların varlığıydı. Bu kişilerin servetlerinin büyüklüğünü mahkeme kayıtlarındaki tereke defterlerinden izlemek mümkündür. Ölen kişilerin mirasçıları arasında bir anlaşmazlık olduğunda, mahkemeye başvurulur ve mahkeme ölen kişinin mal varlığını ayrıntılı olarak saptardı. Tereke defterleri, özellikle büyük sarrafların çok sayıda kişiden büyük miktarlarda alacakları olduğunu, toplam mal varlıklarının da yüzbinlerce ve hatta milyonlarca akçe ile ölçüldüğünü gösteriyor. Zaten 17. yüzyılda, Bursa ve Edirne gibi büyük kentlerde en büyük servetler, mal varlıklarının büyük bir bölümünü faizle borç olarak veren kişilerin elindeydi. Edirne'de yüksek düzey bürokratlar da borç veriyordu. Gerber Bursa'daki kredi işlemlerinin hacminin 15. yüzyılın sonuyla 17. yüzyıl arasında büyük bir artış gösterdiğine de dikkati çeker.

İstanbul'da ise sadece özel kişilere değil devlete de kısa vadeli borç verebilen Rumlar ve Yahudiler kentin en büyük sarrafları arasındaydılar. Bu kişiler iltizam müzayedelerinde de en büyük oyuncular arasında bulunuyorlardı. Bunların arasında Paleolog, Kantakuzen, Halkokondil ve tanınmış diğer Bizans ailelerinin üyeleri yer almaktaydı. İspanya'yı terk etmek zorunda kalan bir Yahudi aileden gelen Don Josef Nasi ise 1552 yılında İstanbul'a gelmişti. Daha sonraki başdöndürücü yükselişini Kanuni'nin oğlu Şehzade Selim'e finans alanında sağladığı hizmetlere borçluydu. Don Josef Nasi İstanbul'dan Lehistan ve Fransa krallarına büyük miktarlarda borç verebiliyordu. Pek çok Osmanlı bürokratı da bu işlemleri cazip bir yatırım alanı

olarak görerek paralarını kendisine teslim ediyordu. Portekizli Yahudi Marrano ailelerinden gelen Alvaro Mendes de 1588 yılında 850 bin dükaya ulaştığı söylenen serveti ile İstanbul'a yerleşti ve kısa zamanda Don Josef Nasi'nin ayrıcalıklarına kavuştu. Bankacılık ve ticaret işlemleri bu ailenin faaliyetlerinin de merkezini oluşturuyordu. Bu faaliyetler Avrupa'nın önde gelen merkezlerinde oluşturulan bir temsilciler ağı aracılığıyla yürütülüyordu. Ancak, uzun mesafeli ticaret ve finans alanındaki Yahudi etkinliği 17. yüzyılda bir hayli gerilemiştir.

Son yıllarda yapılan ilginç bir çalışmada Bogdan Murgescu, Eflak ve Boğdan'ın yarı özerk prenslikleriyle Edirne ve İstanbul'un kredi piyasaları arasındaki bağlantıları inceler. Eflak ve Boğdan prenslikleri 17. yüzyılın sonlarına doğru, İstanbul'dan talep edilen ve miktarları giderek artan yıllık vergileri ödeyemez duruma gelmişlerdi. Bu nedenle Edirne ve İstanbul kredi piyasalarından büyük miktarlarda borç almaya başladılar. Prens Konstantin Brancoveanu adına tutulan hesap defterleri, 1694-1703 yılları arasında bu iki kentteki alacaklılara ödenen borç miktarının 1 milyon Hollanda talerine ya da 400.000 Venedik dükasına ulaştığını göstermektedir. Bu ödemelerin yaklaşık olarak yarısı, çok sayıda Müslüman alacaklıya yapılmıştı. Bu fonların bir bölümünün İstanbul ve Edirne esnafına ait olduğu ve lonca yöneticileri tarafından işletildiği anlaşılıyor. Ortodoks Rum ve Yahudi alacaklılara yapılan ödemeler de toplamın yüzde 40'ına ulaşmaktaydı. Kredi işlemlerinde faiz oranları çoğunlukla aylık olarak saptanıyor ve yüzde 2 ile 2,5 arasında değişiyordu.

Para vakıfları

İstanbul'da ve Anadolu'daki merkezlerde önemli miktarlarda borç veren bir diğer kesim de para vakıflarıydı. İslâm hukukuna göre vakıf, özel mülkiyet altındaki bir malın gelecekteki gelirinin kamu yararına veya hayır amacıyla tahsis edilmesi demekti. Para vakıfları ise mal varlığı olarak nakitle kurulan ve borç vererek sağladıkları faiz geliriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlardı. Para vakıflarının faaliyetleri 15. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mahkemeleri tarafından onaylanmaya başlamıştı. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, para vakıfları Anadolu ve Balkanlar'da bir hayli yayılmıştı. Jennings ve Gerber'in Anadolu kent ve kasabaları için sözünü ettikleri örneklerin yanı sıra, 1570 yılında İstanbul'da faaliyet gösteren vakıflar için hazırlanan bir envanterden de para vakıflarının ne kadar yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma İstanbul'daki para vakıflarının o dönemde yılda yüzde 10 düzeyinde sabit faizle borç verdiğini de gösteriyor.

Son yıllarda Murat Çizakça da 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar Bursa'da faaliyet gösteren para vakıfları üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Bu araştırma, para vakıflarının çoğunlukla hane halklarına ve küçük iş sahiplerine küçük miktarlarda borç verdiklerini, bu fonların büyük bir bölümünün tüketim amaçlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Çizakça'nın bulguları para vakıflarının yaygın olarak faaliyet gösterdiğine, örneğin 18. yüzyılın herhangi bir anında, Bursa kent nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 10'u kadar geniş bir kesimin para vakıflarından kredi kullanmakta olduğuna işaret ediyor.

16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar, Bursa'daki para vakıflarının verdikleri borçlarda faiz oranları çoğunlukla yüzde 11 ile 13 arasında kalmıştır. Oysa, aynı dönemde kredi piyasalarında daha yüksek faiz oranları uygulanıyordu. 18. yüzyılda güçlenen ilginç bir eğilim de vakıfların ellerindeki nakit kaynakların önemli bir bölümünü mütevelli heyeti üyelerine borç olarak vermesidir. Mütevelli heyeti üyeleri bu fonları daha yüksek faiz oranlarıyla İstanbul'daki büyük ölçekli sarraflara devretmekte ve böylece vakıf fonlarından kişisel kazanç sağlamaktaydılar. İstanbul'daki sarraflar ise topladıkları fonları büyük ölçekli girişimlerin, özellikle de uzun mesafeli ticaret ile iltizam sürecinin finansmanında kullanıyorlardı.

16. yüzyılda Osmanlı uleması arasında para vakıflarının faaliyetlerinin meşru olup olmadığı üzerine canlı bir tartışma başladı. Vakıfların mal varlıklarının sadece gayrimenkul ve benzeri değerlerden oluşması gerektiğini ve para vakıfların faaliyetlerinin İslâm'ın faize getirdiği yasaklamalarla çeliştiğini düşünenler, para vakıflarına karşı çıkıyorlardı. Ancak, ulemanın çoğunluğu pragmatik tutumlarını ısrarla sürdürdüler ve sonunda İslâm toplumu için yararlı olan bir şeyin İslâm için de yararlı olacağı görüşü galip geldi. Bu hararetli tartışmalar sırasında dönemin Şeyhülislamı Ebusuud Efendi de faizle borç para vermedikleri takdirde pek çok vakıfın çökeceğini, bunun da İslâm toplumuna zarar vereceğini söyleyerek, para vakıflarının faaliyetlerini tamamen pratik açıdan savunmuştu.

Para vakıflarının imparatorluğun Arap vilayetlerinde ne ölçüde yayıldığı konusundaki bilgilerimiz fazla ayrıntılı değildir. Önceleri tarihçiler, faizli kredi uygulamalarının Anadolu'daki kadar kolaylıkla kabul görmediği Arap vilayetlerinde, para vakıflarının faaliyet göstermediklerini ileri sürüyorlardı. Ancak son dönemde para vakıflarının Halep'te de faaliyet gösterdikleri belgelenmiştir. Gelecekteki araştırmalar hiç olmazsa Suriye'nin diğer kentlerinde de para vakıflarına ilişkin örnekler bulabilirler. Yine de, bir yanda Anadolu ve Balkanlar ile öte yanda imparatorluğun Arap vilayetleri arasında, faizli kredi uygulamalarının ve para vakıflarının kabul edilişleri ve yay-

gınlıkları konusunda nitel bir farklılık olduğunu teslim etmek gerekiyor. Nitekim Suriye'deki mahkeme kayıtları üzerinde çalışan tarihçiler, 16. yüzyılda faizsiz borçların sayılarının faizlilerden çok daha yüksek olduğunu ve yerel mahkemelerin faizli borçları isteksizlikle ve ancak İstanbul'dan padişahın yolladığı talimatlar sonucunda kabul edebildiklerini belirtmektedir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde, Suriye'de de kentler ve kırlardaki kredi ilişkilerine faizli uygulamaların egemen olduğunu biliyoruz. Bu bölgesel farklılıklar İslâm'ın Anadolu'da Arap vilayetlerine kıyasla daha esnek yorumlandığını gösteriyor.

İş ortaklıkları

Ortaçağ İslâm dünyasında faizli ticari kredilere karşı aşılamayacak engeller bulunmadığını daha önce belirtmiştik. Yine de bu seçenek yeterince gelişememiştir. Onun yerine faizli kredilerle aynı işlevi gören ve bu nedenle faizli kredileri gereksiz kılan başka ticari düzenlemeler geliştirilmiştir. Bunların en başında İslâm dini tarafından onaylanan mudaraba ve diğer iş ortaklıkları, kredi düzenlemeleri, borç transferleri ve kredi mektupları gelmektedir. Böylece İslâm toplumlarında uzun mesafeli ticaretin finansmanı, faizli krediler yoluyla değil, ayrıntıları taşınan riskin ve değişik ortaklar tarafından sağlanan kaynakların niteliğine bağlı olarak değişen iş ortaklıkları yoluyla sağlanmıştır.

Osmanlı tüccarları da İslâm dünyasında klasik dönemden beri uygulanmakta olan iş ortaklıkları biçimlerini kullanıyorlardı. Uzun mesafeli ticaretin finansmanında ve diğer girişimlerde en çok başvurulan yöntem, klasik İslâm'ın mudaraba adı verilen ortaklık türüydü. Bu biçimde yatırımcı, sermayesini veya ticarete konu olacak malını, bu malı sattıktan sonra ana sermayeyi geri getirecek olan bir temsilciye teslim ediyordu. Gerçekleşen kârlar yatırımcı ile temsilci arasında daha önceden kararlaştırılan biçimde paylaşılıyordu. Eğer yolculuk sırasında veya iş girişiminin özelliklerinden kaynaklanan biçimde, sermayenin tümü veya bir bölümü yitirilirse, bu zararı yatırımcı karşılamaktaydı. Temsilcinin sorumluluğu kendi zaman ve emeğiyle sınırlıydı. Osmanlılar mudarabanın yanı sıra ve daha sınırlı ölçülerde mufavada adı verilen iş ortaklığını da kullanmışlardır. İslâm'ın Hanefi okulu içinde gelişen bu ortaklık türünde, ortaklar sermaye, emek, kâr ve sorumluluk açısından eşit kabul ediliyorlardı. Bununla ilişkili muşaraka ya da inan düzenlemesinde ise, ortaklar en baştan değişik miktarları yatırabildikleri gibi, kârı da daha önceden belirlenen ve eşit olması gerekmeyen oranlarda paylaşabiliyorlardı.

15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar İstanbul ve Anadolu'daki ticari anlaşmazlıklara ve onların çözümlenmesine ilişkin mahkeme kayıtları, Osmanlı hukukçularının Ortaçağ İslâm hukukçularının öğretilerini gayet iyi bildiklerini ve bu iş ortaklarından kaynaklanan anlaşmazlıklarda genellikle klasik İslâm'ın ilkelerini uyguladıklarını gösteriyor. Yüzyıllar içinde kimi yeniliklerin gerçekleştiği de anlaşılıyor. Örneğin, mudaraba ile parça başına iş (putting out) süreçlerinin yaratıcı biçimde birleştirilebildiklerini görüyoruz. Ancak bir bütün olarak bakıldığında, yüzlerce iş ortaklığıyla ilgili mahkeme kayıtları klasik İslâm'ın iş ortaklığı biçimlerinin, ufak tefek değişikliklerle birlikte, 19. yüzyıla kadar uygulanmaya devam ettiğini gösteriyor. Çizakça, bu alandaki dönüşümlerin sınırlı kalmasının en önemli nedeni olarak, ekonomide küçük ölçekli işletmelerin egemenliğinin sürmesini görüyor.

Uzun mesafeli ticaretin finansmanında önemli bir araç da süfteceler, poliçeler ya da kredi mektuplarıydı. Süftecelerin temel amacı uzun mesafeli ticareti ve fonların bir bölgeden diğerine akışını kolaylaştırmaktı. Bir kentte alacağı olan kişi, süftece sayesinde alacağını bir başka kentte tahsil edebilmekteydi. Avrupa'daki poliçe uygulamasında, bir para birimiyle yapılan ilk ödemenin karşılığı bir başka ülkede farklı bir para birimiyle ödenmekteydi. Oysa bize Ortaçağ'da Mısır'daki ticari uygulamalar hakkında çok ayrıntılı bilgiler sağlayan Genize belgeleri, süftecelerde geri ödemenin hep aynı para birimi üzerinden yapıldığına işaret ediyor. İslâm toplumlarında süfteceler nakit kadar sağlam bir araç olarak kabul edilmekteydi. Yanlarında süftece taşıyanlar, varış noktalarında kendilerine ödemenin hemen ve nakit olarak yapılacağını biliyorlardı. Gecikmeler ortaya çıktığında, devlet katı cezalar uyguluyordu. Süfteceler Osmanlı İmparatorluğu içinde Anadolu, Ege adaları, Kırım, Suriye ve Mısır'da, ayrıca İran'la ticari ilişkilerde yaygın olarak kullanılmıştır. 15. ve 16. yüzyıl Bursa mahkeme kayıtları süftecelerin çok yaygın olarak kullanıldığına işaret ediyor. Yerel kadılar süftece ile ilgili olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklarda etkin olarak faaliyet gösteriyorlardı. Bir diğer kredi mektubu türü de yazılı talimatla uzak bir kaynaktan ödeme yapılmasına olanak sağlayan havale idi. Havaleler büyük miktarlarda nakdin taşınmasından doğacak tehlikelere ve gecikmelere karşı hem özel hem de devlet işlemlerinde tercih edilmekteydi.

Kredi piyasalarında devlet / Devlete verilen borçlar

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar hızlı fetihlerin sağladığı ek gelirler sayesinde devlet maliyesi oldukça güçlüydü. Devlet henüz büyük ve uzun va-

deli bir borçlu olarak finans piyasalarına girmemişti. Yüzyılın ikinci yarısında ise devletin kısa dönemli borçlanma örneklerine rastlanıyor. Bu borçları, yüksek bürokratlara ve şehzadelere de borç veren ve onların fonlarını işleten Yahudi bankerler sağlıyordu. Bu kişiler devlet erkânına sağladıkları malî hizmetler sayesinde, devletin en büyük iltizam müzayedelerine de imtiyazlı bir konumda katılıyor, en cazip mukataaları işletme hakkını satın alıyorlardı.

16. yüzyılın sonlarına doğru malî güçlüklerinin artmasıyla birlikte devlet, padişahtan, vezirlerden ve yüksek düzey bürokratlardan borç almaya başladı. Osmanlı ordusunun Macaristan'daki seferleri üzerine ayrıntılı bir çalışma hazırlayan Caroline Finkel, kişilerden alınan borçların yüz binlerce akçeden milyonlarca akçeye kadar ulaştığını gösteriyor. Bu dönemde devletin borçlarını geri ödeme olasılığı hâlâ oldukça yüksekti. Böylece yüksek düzey bürokratlar biriktirdikleri sermayeyi kendi kariyerlerine de yarar sağlayacak bir biçimde değerlendirmiş oluyorlardı. Alınan borçlarla askerlere ödemeleri yapılabiliyor, ayaklanmalar önleniyordu. Devletten faiz geliri sağlamasalar bile, yüksek düzey bürokratların verdikleri borçlar sayesinde kendilerine büyük olanaklar sağlamış olan bir düzen içindeki konumlarını korudukları, hatta güçlendirdikleri söylenebilir.

En büyük servetler

Büyük kentlerdeki lonca ustalarının bir bölümüyle yine büyük kentlerde uzun mesafeli ticaretle uğraşan tüccarların elinde büyük servetlerin birikebildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak, 15. ve 16. yüzyıllarda en büyük servetler bu iki kesimin değil, sarraflarla yüksek devlet memurlarının ellerinde birikmekteydi.

Bir yandan tarımsal üretimi gerçekleştiren köylüler, öte yandan kentlerdeki esnaf loncalarının üyeleri, büyüklü küçüklü dükkân sahipleri ve tüccarlar, sarraflardan borç para alırlardı. Kırsal alanlarda para ekonomisinin ve pazar için üretimin sınırlı kaldığı ve 16. yüzyılın ortalarına kadar reayanın vergilerinin büyük bir kısmını ürün olarak ödediği düşünülürse, sarraflar açısından en çekici alanın kentlerdeki ticaret ve tarım dışı üretim faaliyetleri olduğu ortaya çıkar. En büyük ve en nüfuzlu sarraflar İstanbul'da otururlar, büyük tüccarlara, yüksek devlet memurlarına ve hatta devlete borç verirlerdi.

Sarraflarınkinden sonra en büyük servetler askerî ya da yönetici sınıftan sayılan yüksek devlet memurlarının elinde birikiyordu. Bu görevlilere devlet doğrudan maaş ödemez, tımar düzeni çerçevesinde oluşturulan yüksek

gelirli dirliklerin, has ve zeametlerin vergi gelirlerini bırakırdı. Bu dirliklerden sağlanan gelir, görevin önemine göre değişmekte ve büyük miktarlara varabilmekteydi. Hem sivil hem de askerî görevlerdeki yüksek devlet memurları, dirliklerden gelen gelirin bir bölümünü çeşitli iktisadî faaliyetlere yatırırlar ve görevlerinin kendilerine sağladığı nüfuzu da kullanarak servetlerini kısa zamanda büyütebilirlerdi. Ticaret ve faizle borç verme, yüksek devlet memurları için cazip yatırım alanları oluşturuyordu.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı toplumunun önemli özelliklerinden biri de devletin özel mülkiyete ve özel ellerde servet ve sermaye birikimine getirdiği sınırlardır. En önemli üretim aracı olan toprakta özel mülkiyet devlet müdahaleleriyle sınırlandırılmıştı. Ekonominin diğer kesimlerindeki özel mülkiyet de, devletin müdahaleleri sonucunda belirli sınırlar içinde tutuluyor, müsadere tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.

Tüccarların ve tefecilerin ellerinde biriken servetler müsadereye uğrayabiliyordu. Özellikle bir tefecinin şöhretinin yayılmış olması, lonca üyelerinin veya diğer kentli nüfusun tepkisini çekmiş olması kendisi için pek hayırlı bir işaret sayılmazdı. Ancak devletin müsadere uygulamalarından en sık etkilenen kesim yine askerî sınıf mensupları, bir başka deyişle devlet görevlileriydi. Askerî veya sivil, yüksek devlet görevleri babadan oğula geçmez, bu görevlere kapıkulları arasından kendini gösterebilenler atanırdı. Oluşturulan servetlere memurun ölümünde veya görevinden ayrılması üzerine devlet el koyabiliyordu. Böylece bir yaşam boyunca hızla biriktirilen servetler, aynı hızla ortadan kalkabiliyordu.

Servetler ve vakıflar

İslâm hukukuna göre vakıf, özel mülkiyet altındaki bir malın gelecekteki gelirinin kamu yararına veya hayır amacıyla tahsis edilmesi demekti. Bir özel mülkünü vakfa dönüştürmek isteyen kişi, vakfın amaçlarını, yönetim ve işleyiş biçimini, gelecekteki gelirinin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağını vakfiyye adı verilen bir belgeyle saptar ve yerel yargı işlerinden sorumlu kadıya onaylatırdı. Kurulan vakfı, mülk sahibinin atadığı veya nasıl atanacağını belirttiği bir mütevelli heyeti yönetirdi. İslâm hukukuna göre, devletin vakıfların yönetimine müdahale etmemesi gerekiyordu. İdarî ve malî bakımlardan vakıfların devlet karşısında özerklikleri vardı: ancak hesapları kadılar tarafından denetlenirdi. Mütevelli heyetleri bir yandan vakfın gelirlerinin nasıl kullanılacağına karar verirken, öte yandan da sermayeyi oluşturan malları korumaya ve yatırımlar yaparak bu mal varlığını genişletmeye çalışırlardı. Örneğin şeriata aykırı olmasına karşın, vakıflar sık sık

faizle borç para vermekteydiler. Sermaye birikimi amaçlayan birer iktisadî kuruluş gibi yönetildikleri takdirde, vakıfların mal varlıklarını genişletebildikleri görülüyordu. Varlıklarını en fazla sürdürebilenler, kentlerde kurulan ve esas sermayelerini bedesten, han, hamam, kervansaray, depo, kiremit fabrikası, değirmen, fırın, mezbaha gibi düzenli gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıflardı.

Görünüşte vakıflar hayır amacıyla kuruluyorlardı. Ancak, Osmanlı toplumunda vakıf kurumunun yaygınlaşmasının bir önemli nedeni de devletin özel mülkiyete müdahale etmesi, özel mülkiyeti sınırlamaya çalışmasıydı. Yukarıda devletin özel ellerde biriken servetlere sık sık müdahale ettiğini, özel servetlerin müsadere tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu belirtmiştik. Devletin bu tavrı karşısında servet sahipleri mallarının ve denetledikleri toprakların gelirinden dolaylı biçimlerde de olsa yararlanmanın yollarını aramışlar ve bu amaçla vakıf kurumunu kullanmışlardır. Özel mülkiyeti sürdürmek amacıyla vakıf kuran kişiler vakfın gelirlerini mümkün olduğu ölçüde denetlemeye, bu gelirlerden kuşaklar boyu yararlanmaya çalışırlardı. Örneğin evlâdiyye adı verilen vakıflar, gelirleri kurucu ailenin elinde toplamayı amaçlıyordu.

Bu nedenle, Osmanlı toplumunda vakıf kurma eğiliminin müsadere eğilimiyle doğru orantılı olduğu söylenebilir. Vakıf kurma girişimleri en çok kolaylıkla servet oluşturabilen ancak servetleri görevlerine bağlı kalan ve görevlerinden ayrıldıktan sonra aynı derecede kolaylıkla müsadereye uğrayabilen devlet görevlilerinden gelmekteydi. Yönetici sınıf mensuplarının yanı sıra diğer özel servet sahiplerinin de vakıf kurdukları görülmektedir.

İslâm hukukuna göre devletin vakıflara müdahale etmemesi gerekmekteydi. Ancak uygulamada vakıflar, İslâm hukukuyla devlet arasında veya özel mülkiyet eğilimleriyle devlet mülkiyeti eğilimleri arasında çelişkili bir alan oluşturdular. Özellikle kuruluş dönemlerinde vakıfların denetimi, devlet ile yerel olarak güçlü unsurlar arasında önemli sürtüşmelere ve mücadelelere yol açmıştır. Osmanlı toplumsal kuruluşunda merkeziyetçilik eğiliminin güçlendiği dönemlerde devlet, vakıflar üzerindeki denetimini artırmaya çalışmıştır. Vakıfları özel denetim alanından devlet denetimi alanına çekme yolundaki girişimlerin en önemlisi, daha önce Birinci Bölüm'de değindiğimiz gibi, 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed döneminde ortaya çıkmıştır. Merkezî devletin güçlenmesiyle birlikte kırsal alanlardaki topraklara el konulmuş ve bu topraklarda devlet mülkiyeti kurulmuştur. Böylece merkezî devlet, taşradaki yerel olarak güçlü unsurlara önemli bir darbe vurmayı başarmıştı.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, Beşinci Bölüm.

Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 16, 1973, s. 168-216.

J.E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 10, 1979, s. 289-308.

9

Devlet ve Ekonomi

Devletin iktisadî politikaları

14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönemde, Eski Dünya'da hemen her devlet birbirine benzeyen iktisadî sorunlarla karşı karşıyaydı. Bu sorunların en başında devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için yapmaları gereken işler geliyordu. Başkentin, ordunun ve diğer kentlerin iaşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için en önde gelen iktisadî politika sorunları arasında yer alıyordu.

Önceleri, devletlerin bu tür sorunlarla uğraşma kapasiteleri sınırlıydı. Ancak zaman içinde, kurumsal donanımlarında ve niteliklerinde önemli değişiklikler oldu. Devletlerin iktisadî politika hedeflerine yönelik örgütlenme ve gerekli kurumları inşa etme çabaları sayesinde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde ve Asya'nın bir kısmında devlet aygıtları güçlendi. Bu sayede, devletlerin ekonomiye yaptığı müdahalelerin kapsamı ve etkinliği bir hayli arttı ve önemli dönüşümlere uğradı.

Bu süreç içinde iktisat politikalarının içeriğini ve ilişkili kurumların zaman içinde kazandıkları somut biçimleri belirleyen en önemli etkenlerden biri, devletin ve devlet-toplum ilişkilerinin niteliğiydi. İktisat politikalarının içeriğini, soyut anlamda bir kamu yararının belirlediğini savunmak kolay değildir. İktisadî politikaların hedefleri, uygulanma yöntemleri ve nihayet ilişkili kurumların mimarisi, toplumsal yapı ve devletle toplum arasındaki ilişki tarafından biçimlenmekteydi. Daha da somut olarak, iktisadî politika-

ların niteliğini ve içeriğini, büyük ölçüde, devletin hangi kesimleri temsil ettiği ya da hangi kesimlerin devlet katında etkili olduğu belirliyordu.

Bir başka biçimde söyleyecek olursak, değişik toplumsal kesimler devlet politikalarını etkilemeye, devlet politikaları aracılığıyla kendi çıkarlarını savunmaya çalışıyorlardı. Kimi durumlarda belirli bir toplumsal kesimin devlet üzerindeki etkisi o kadar güçlü oluyordu ki, devlet o kesimin devleti olarak nitelendirilebiliyordu. Kimi diğer durumlarda ise, devlet toplumdan belirli ölçüler içinde bağımsız davranan ya da toplumdan uzak bir bürokrasinin elinde olabiliyordu.

Öyleyse, Osmanlı Devleti'nin iktisadî politikalarını anlayabilmek için, her şeyden önce devletin niteliğini ve değişik toplumsal kesimlerle olan ilişkilerini incelemek gerekiyor. Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında yoğun bir mücadele yaşandı. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişebiliyor, bir sarkaç gibi salınabiliyordu. 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed'in başarılı merkezîleşme hamlesiyle birlikte, dengeler kesin olarak ve merkezden yana değişti. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken, özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koydu ve iktidar bürokrasinin elinde toplandı. Bu köklü dönüşümden sonra, devletin iktisadî uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başladı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadî politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kaldı.

Merkezî bürokrasi, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarların, loncaların ve sarrafların faaliyetleri, bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece, devlet onlara hoşgörüyle yaklaşıyor ve hatta destekliyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda merkeziyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın, üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezî devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenemediler. Sadece taşrada, yerel olarak güçlü kesimler, yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildiler. Oysa, yaklaşık olarak aynı dönemlerde Avrupa'da, üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerinin artması ve devlet politikalarını yönlendirmeleri sayesinde, merkantilist politikalar ağırlık kazanmıştı.

Son yıllarda yayımlanan önemli bir makalede Mehmet Genç, Osmanlı devlet arşivlerinde uzun yıllar sürdürdüğü araştırmalarının sağladığı birikime dayanarak merkezî bürokrasinin iktisadî önceliklerini ve iktisadî politikalarını inceliyor. Genç, Osmanlı politika uygulamalarında iktisadî alanın

hiçbir zaman kendi başına ifade edilmediği, iktisadî konuların her zaman dinî, askerî, idarî veya malî kaygı ve söylemler içinde yer aldığını vurguladıktan sonra, her şeye karşın, bu alandaki önceliklerin üç ana başlık altında toplanabileceğine işaret ediyor. İktisadî konularda Osmanlıların birinci önceliği, ordu, saray ve bürokrasi de dahil olmak üzere kent ekonomisinin iaşesiydi. Osmanlı bürokrasisi kent piyasalarına mal sağlayan tüccarların oynadığı önemli rolün bilincindeydi. 16. yüzyılda sınırların genişlemesi ve Suriye ile Mısır'ın imparatorluğa katılmasından sonra, uzun mesafeli ticaretin ve ticaret yollarının denetimi daha da önem kazanmıştı. Osmanlı ülkesinde olmayan malları getirdikleri için, yabancı tüccarlara özel ilgi gösteriliyordu. 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara verilen ve daha sonra kapitülasyonlar olarak anılacak imtiyazlar, işte bu kaygılardan kaynaklanıyordu. Ancak, iç piyasalarda kıtlık olduğu zamanlarda, yabancı tüccarlar kıtlığı duyulan malları ihraç ettikleri için, devlet ile yabancı tüccarlar karşı karşıya gelebiliyor, belirli malların ihracatına geçici yasaklamalar konuluyordu.

Devletin iaşeye verdiği öncelik, ithalat ve ihracata karşı takınılan tavırlar arasında önemli bir farklılığa yola açmıştır. İthalat, iç piyasalardaki malların arzını artırdığı için desteklendi, özendirildi. Buna karşılık, ihracata ancak yerli talep karşılandıktan sonra izin veriliyordu. İç piyasalarda darlıklar baş gösterince, devlet gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatını yasaklamakta tereddüt etmiyordu.

Kentli tüketicilerin çıkarlarına öncelik tanıyan bu dış ticaret uygulamaları ile, Avrupa'daki merkantilizm uygulamaları arasındaki farklar çok açıktır. Ancak, kentlerin iaşesine ağırlık tanıyan politikaları Osmanlılar ya da İslâm devletleriyle özdeşleştirmek yanlış olur. Tarımsal üretimdeki büyük dalgalanmalar, sık sık görülen kıtlıklar ve ulaştırma teknolojisinin yetersizliği nedeniyle, Ortaçağ devletlerinin çoğunluğu kentlerin iaşesine büyük önem vermekteydi. 12. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına kadar, Avrupa devletlerinin iktisadî politikalarını da burada anılan kaygılar yönlendirmekteydi. Osmanlılar ile Avrupa'daki iktisadî politikalar arasındaki farklar daha sonraları, 16. ve 17. yüzyıllarda, Avrupa'da yerli üreticilerin tercihlerine ağırlık veren merkantilist yaklaşımın ağırlık kazanmasıyla birlikte ortaya çıktı.

Mehmet Genç'e göre, merkezî devletin ikinci önceliği malî gelir sağlamaktı. Vergi toplamak amacıyla devlet iktisadî faaliyetlere müdahale etmekteydi. Osmanlı yöneticileri uzun vadede malî açıdan güçlü kalabilmek için, ekonominin güçlü ve canlı olması gerektiğinin bilincindeydiler. Ancak, kısa vadeli bunalımlar patlak verdiğinde, devlet üreticilerin üzerine giderek onları zorlamakta ve ek vergiler toplamakta tereddüt etmiyordu.

İlk ikisiyle yakından ilişkili olan üçüncü öncelik ise, geleneksel düzenin korunması ve yeniden üretilmesiydi. Osmanlı yönetici sınıfı için, korunması gereken ideal bir toplumsal düzen, bu düzen içinde köylülerin, loncaların ve tüccarların belirli yerleri ve kesimler arasında belirli dengeler vardı. Padişah ve bürokrasi bu düzenin en üstünde yer almaktaydı. Ancak bu görüşün bir miktar esneklik taşıdığını da belirtmek gerekir. Geleneksel düzenin içeriği ve çeşitli toplumsal kesimler arasındaki dengelerin nasıl olması gerektiği, zaman içinde ekonominin ve toplumun geçirdiği dönüşümlerle birlikte değişmiştir. Devlet herhangi bir anda varolan düzeni ve dengeleri korumaya çalışmaktaydı. Tüccarların, lonca üyelerinin veya başkalarının hızla zenginleşmeleri düzenin çözüleceği endişesiyle olumlu karşılanmıyordu.

Devletin tüccarlara karşı tavrı çok ciddi ikilemler taşıyordu. Bir yandan, küçük ve büyük tüm tüccarların kent ekonomisinin işleyişi bakımından önemli bir işlevi olduğu kabul ediliyordu. Ancak, tüccarların kâr amacıyla giriştikleri faaliyetler temel malların darlıklarını ağırlaştırabiliyor, loncaları ve kent ekonomisini güç durumda bırakabiliyordu. Bu durumlarda merkezî yönetim tüccarları korumak, desteklemekten çok, denetlemeyi görev edinmişti. Ancak, tüccarların denetimi loncaların denetiminden daha zordu. Çünkü loncalar yer değiştiremezken, tüccarlar kolaylıkla bir yerden diğerine geçebiliyorlardı. Devletin sarraflara ve tefecilere karşı tavrı da aynı biçimde belirsizlikler ve ikilemler içeriyordu.

Bu üç önceliği izleyen Osmanlı yönetimleri kent ekonomisinin iaşesi amacıyla uzun mesafeli ve yerel ticarete müdahale etmekten kaçınmadı. İslâm hukukuyla ve Ortaçağ İslâm devletlerinin uygulamalarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlıların ekonomiye daha fazla müdahale ettikleri görülüyor. Ayrıca Osmanlılar malî, iktisadî ve idarî konularda, İslâm hukukuyla sık sık çelişen kendi kanunlarını çıkardılar ve bunları uyguladılar. Gerçi Osmanlıların örneğin kent ekonomisini denetlemek amacıyla başvurdukları ihtisab ve narh gibi uygulamalar, İslâm hukukundan alınmıştır ama Osmanlılar bu tür kurum ve yöntemleri diğer İslâm devletlerinden çok daha sık kullandılar.

Kapsamlı değil seçici müdahalecilik

Mehmet Genç'in sunduğu tahlil ya da model, Osmanlı bürokrasisinin önceliklerini ve niyetlerini anlamak açısından yararlıdır. Ancak merkeze ve devlete odaklanan bu modele bakarak devletin gücü abartmak ve Osmanlı ekonomisini bir komuta ekonomisi olarak düşünmek çok yanlış olur. Bu

nedenle devlet müdahaleciliğinin zaman ve mekân içindeki sınırlarını iyi çizmek gerekir. Ayrıca, devletin öncelikleri ve niyetlerini, izlenen politikalar ve sonuçlarından ayırmak gerekir. Biz bu modelin Osmanlı Devleti'nin iktisadî politikalarından çok bürokrasinin niyetini ve önceliklerini yansıttığını düşünüyoruz. Devlet müdahaleciliğinin arzulanan sonuçlara ulaşıp ulaşmayacağı ise, devletin etkinliğine bağlıydı. Sözkonusu yüzyıllarda devletlerin kaynakları ve etkinliği çok sınırlıydı. Bu dönemde devletlerin piyasalara kapsamlı ve etkili biçimde müdahale etme güçleri yoktu. Nitekim, devlet müdahaleleri hedeflerine ulaşmakta yetersiz kalınca, Osmanlı yönetimleri güçlerinin sınırlarını yaşayarak ve görerek öğrendiler. 15. yüzyıl ortalarında II. Mehmed döneminin kapsamlı ve sert müdahaleciliğinden, zaman içinde daha seçici ve kaçınılmaz olarak daha sınırlı bir müdahalecilik anlayışına kaydılar.

Osmanlı yönetimlerinin müdahalecilik anlayışında 15. ve 16. yüzyıllardan sonra ortaya çıkan bu değişiklik, ne yazık ki tarihçiler tarafından yeterince anlaşılamadı. Fatih ve ondan hemen sonraki padişahlar tarafından çıkarılan kanunlar bugün hâlâ Osmanlı müdahaleciliğinin örnekleri olarak gösterilmekte, uygulamada daha sonra ortaya çıkan değişiklikler gözardı edilmektedir.

Osmanlı tarihçilerinin devlet müdahaleciliğinin değişen niteliği konusunda daha gerçekçi bir değerlendirme yapamayışlarının bir nedeni tarih yazıcılığına egemen olan devlet merkezli bakış açısıdır. Devleti her şeyin merkezine koyanlar, ekonomiye de devlet müdahaleciliği yoluyla yaklaşmaktadır. Ayrıca, arşivlerden derlenen kanıtların, devletin ekonomiye müdahalelerinin kapsamı ve sıklığı konusunda tarihçileri yanılttığını da gözardı etmemek gerekir. Bu hataların bir bölümü arşiv belgelerinin doğasından kaynaklanmaktadır. Devletin iktisadî yaşama yaptığı her müdahale, yerel kadılara ya da başka görevlilere gönderilen bir talimat biçiminde kayda alınıyordu. Biz de bu kayıtları okuyarak yapılan her müdahale hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz. Oysa, devletin piyasalara ya da ekonominin işleyişine müdahale etmediği ve ezici çoğunluğu oluşturan sayısız olay hakkında elimizde hiçbir kayıt yoktur. Pek çok tarihçi de arşiv belgelerinin bu tek yanlı niteliğini gözardı ederek, Osmanlı Devleti'nin ekonomiye müdahalesinin, imparatorluğun hemen her köşesinde çoğunlukla ve hatta her zaman uygulanan bir kural olduğu sonucuna varıyorlar.

Yerel yönetimlerin temel malların fiyatlarını belirlemek için oluşturdukları ve kadılar tarafından kayda alınarak ilan edilen narh listeleri bu konuda çok ilginç bir örnek oluşturuyor. Bu listelerden birkaç tanesinin yayımlanması, narh uygulamasının Osmanlı döneminde kent ekonomisinin kalı-

cı bir özelliği olduğu izlenimini yaratmıştır. Oysa, son yıllarda İstanbul'daki 1 numaralı Suriçi, Galata ve Üsküdar mahkemelerinin 15. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunan ve sayıları bin cildi aşan tüm kayıtları üzerinde yaptığımız taramalar sonucunda, narh listelerinin hiç de sürekli ya da düzenli olarak hazırlanmadığı anlaşıldı. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, narh listelerinin ağırlıklı olarak mal ve para piyasalarındaki darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve olağanüstü istikrarsızlık dönemlerinde hazırlandıkları belirlendi. Buna karşılık, daha istikrarlı dönemlerde, kimi durumlarda yirmi otuz yıllık süreler boyunca yerel yöneticilerin narh listeleri hazırlamadığı dikkati çekmektedir.

Bir diğer tür hata da arşiv belgelerinin büyük bir bölümünün başkentin ekonomisine ilişkin kanıtlar sunmasından kaynaklanmaktadır. Bu kanıtlar pek çok tarihçiyi benzeri müdahalelerin diğer kentlerde de uygulandığı sonucuna götürmüştür. Oysa, İstanbul hem büyüklüğü hem de siyasi önemi açısından çok istisnai bir konumdaydı. Yarım milyona yaklaşan nüfusuyla 16. yüzyılda Avrupa ve Batı Asya'nın en büyük kentiydi. Diğer büyük ve tüketici kentlerde görüldüğü gibi, devletin iktisadî öncelikleri içinde büyük bir ağırlığı vardı. Buna karşılık, merkezî devlet diğer kentlerin iaşesine daha az önem vermekteydi. Bu kentlere merkezden atanan yöneticiler de lonca örgütü, tüccarlar, mültezimler, sarraflar gibi yerel olarak güçlü olan kesimlerle işbirliğine çok daha yatkındılar. Bu nedenlerle, İstanbul'daki devlet müdahaleciliğine bakarak, diğer kentlerdeki uygulamalar hakkında sonuçlara varmak doğru olmaz.

Bu gözlemler bize ekonomi alanındaki Osmanlı devlet müdahaleciliğinin artık daha gerçekçi bir değerlendirmesini yapmanın zamanının geldiğini gösteriyor. Arşiv belgelerine dayanan tarihçilik anlayışının sorunları ile devletin gücü ve etkinliğinin sınırları dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarını daimi ve kapsamlı müdahalecilik olarak değil, seçici müdahalecilik olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, bu müdahalecilik esas olarak başkent İstanbul'un ve ordunun temel ihtiyaçlarının sağlanmasında ve darlıkların bunalım boyutlarına ulaştığı olağanüstü dönemlerde uygulanmıştır. Ekonomide devlet müdahaleciliği 17. ve 18. yüzyıllarda çok daha sınırlı kalmıştır. Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren sıklaşan savaşların ve bozulan malî durumun etkisiyle devlet müdahaleciliği yeni bir dalga halinde tekrar gündeme gelmiştir. Devlet müdahaleciliğinde bu ikinci dalga 19. yüzyılın ikinci çeyreğine, hatta ortasına kadar sürmüştür.

Aşırı bir örnek: Başkentin et ihtiyacının karşılanması

Teknolojik olanakları sınırlı kalan tüm sanayi öncesi toplumlarda, kentlerin gıda ve hammadde ihtiyaçlarının karşılanması her zaman önemli bir sorun oluşturuyordu. Kıtlıklar ve darlıklar sık sık kentlerin gündemine gelirdi. Öte yandan, hemen her konuda olduğu gibi iaşe konusunda da İstanbul'un Osmanlı toplumsal düzeni içinde özel bir yeri vardı. 16. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki diğer kentlerin tümünün nüfusu yüz binin altında kalırken, İstanbul'un nüfusu yüzyıl sonlarına doğru yarım milyonu çok aşmış, kimi tahminlere göre bir milyona yaklaşmıştı.

Devlet yöneticilerinin ve ordunun, bir başka deyişle üretici olmayan kesimlerin, kent nüfusu içinde büyük ağırlıkları vardı. Fransız tarihçi Robert Mantran'ın deyimiyle İstanbul, ürettiğinden çok fazlasını tüketen, çevresindeki alanlardan sürekli olarak gıda maddeleri ve hammadde çeken bir büyük tüketici kent durumundaydı. Ayrıca, başkent olması nedeniyle, İstanbul'un iaşe sorunlarının çözülmesi merkezî devlet açısından siyasal önem taşıyordu. İstanbul'da darlıkların, kıtlıkların baş göstermesi, kent halkının yönetime karşı harekete geçmesine yol açabilirdi.

İstanbul'un et ihtiyacının nasıl karşılandığını bir örnek olay olarak incelediğimizde, devletin iaşe sorunlarına ve özellikle İstanbul'un iaşesi konusuna nasıl yaklaştığını daha iyi anlayabiliriz. Ayrıca yine bu örnek olaya bakarak, devletin iç ticaret ve özel ellerde sermaye birikimi gibi önemli konulardaki tavrı hakkında da önemli ipuçları elde edebileceğiz.

16. yüzyılda Osmanlı kentlerindeki hali vakti yerinde tabakaların bile et tüketimi, bugünkü düzeylerle karşılaştırıldığında, sınırlı kalmaktaydı. Yine de her yıl binlerce hayvanın İstanbul'a getirilerek kesilmesi gerekiyordu. İstanbul'un et ihtiyacı esas olarak Trakya, Makedonya ve Balkanlar'dan karşılanırdı. Anadolu'da yetiştirilen hayvan sürüleri ise Anadolu'daki kentlere yollanırdı. Ancak, et ihtiyacının karşılanması konusunda İstanbul ile taşra kentleri arasında kaçınılmaz bir rekabet vardı.

İstanbul ve diğer kentlerin et ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynayan bir kesim, devletin görevlendirdiği celeplerdi. Celepler hayvan sürülerini satın alarak İstanbul'a getirirlerdi. Celeplerin kentlere ulaştırdığı hayvanların kesiminden, dağıtımından ve satışından ise yine devletin görevlendirdiği kasaplar sorumluydular.

Kentlerin iaşesi konusunda Osmanlı yönetiminin genel yaklaşımı, sorunu arz ve talep kurallarına, piyasanın işleyişine bırakmak yerine, ticarete müdahale ederek, tüccarların devletin saptadığı fiyatlarla kentlere mal getirmesini sağlamaya çalışmak olmuştur. Bu amaçla belirli ürünlere üretimin

yapıldığı yörelerde el konur, bu mallar kentlere taşıtılır, kentlerde belirli yerlerde depolandıktan sonra devletin saptadığı narh fiyatlarıyla satılırdı.

Hem kentteki fiyatları düşük tutabilmek, hem de saray ve ordunun gereksinimlerini ucuza sağlamak amacıyla devlet, İstanbul'a gelen gıda maddelerine ve hammaddelere uygulanan narh fiyatlarını düşük tutmaktaydı. İstanbul'un et ihtiyacının sağlanmasında karşılaşılan güçlükler de işte bu nedenle ortaya çıkıyordu. İstanbul için saptanan narh fiyatı sürülerin toplandığı bölgelerdeki alış fiyatından yeterli ölçüde yüksek tutulmazsa, sürü sahipleri ve celepler için İstanbul'a hayvan göndermek, kasaplar için de İstanbul'da et kesip dağıtmak kârlı birer faaliyet olmaktan çıkıyordu. Celeplere destek olmak üzere devlet sürülerin satın alındığı fiyatları da düşük saptayınca, bu kez canlı hayvan bulmak güçleşiyor, sürü sahipleri mallarını celeplere değil, daha yüksek fiyat veren diğer tüccarlara satıyorlardı.

Tony Greenwood'un çalışmasının gösterdiği gibi, bu koşullarda devlet İstanbul'a hayvan getirilmesini sağlamak için, et narhını yükseltmek yerine, celep ve kasapları zor kullanarak bulma yolunu seçti. Celep olarak atanan kişilerden her yıl İstanbul'a belirli sayıda hayvan getirmeleri isteniyordu. Kasaplardan ise, sürgün uygulamalarını hatırlatır bir biçimde, yaşamakta oldukları bölgeyle tüm toplumsal bağlarını koparark ve ailelerini de yanlarına alarak İstanbul'a yerleşmeleri talep ediliyordu. Bu zoraki göreve giderken yolda kaçmalarını engellemek üzere, kimi durumlarda kasaplara askerler eşlik ederdi.

Hem söz konusu ticaretin hacmi, hem de devletin fiyatlara müdahalesi nedeniyle celeplik ve kasaplık, çok büyük sermaye isteyen ve çok büyük zararlara yol açabilen meslekler durumuna gelmişti. İstanbul için kasap ve celep adaylarında aranılan en önemli koşul, büyük servet sahibi olmalarıydı. Celep adaylarında 100.000 akçelik, kasap adaylarında ise 200.000 hatta 300.000 akçelik servetler aranıyordu. Servetlerinin bu kadar büyük olmadığına yöneticileri ikna edebilen adaylar yükümlülüklerden kurtulabiliyorlardı.

Celeplik ve kasaplık görevlerinde zarara uğramak neredeyse kaçınılmaz olduğu için, bu görevlere atananlar arasında sermayelerini yitirenler, iflasa sürüklenenler sık görülüyordu. Taşradaki zenginler bu yükümlülüklerden kaçabilmek amacıyla devlete büyük ödemeler yapmaya veya başka hizmetlerde bulunmaya hazırdılar. Örneğin Suraiya Faroqhi'nin incelediği belgelerde, kasaplık görevinden kurtulabilmek için 60.000 akçe ödemeye hazır olan zenginlere rastlanmaktaydı.

Devletin izlediği politikalar sonucunda celeplik ve kasaplığın bu kadar büyük bir yük durumuna gelmesi, devlet yöneticilerini ve yerel kadıları bu meslekleri bir ceza olarak görmeye yöneltmişti. Örneğin eğer taşradaki bir

zenginin tefecilik yaptığı ya da bir tüccarın gıda maddelerinde stokçuluğa giriştiği yahut Avrupalı tüccarlara, yasaklara karşın, mal sattığı biliniyorsa, bu kişilerin kasap olarak İstanbul'a gönderilmeleri kolaylaşıyordu.

Bu politikalar, devletin ticaret sermayesine ve özel ellerde biriken servetlere karşı tavrı hakkında bize önemli ipuçları veriyor. Yukarıda kentlerin iaşesini sağladıkları için devletin tüccarların faaliyetlerine hoşgörüyle baktığını belirtmiştik. Celeplere ve kasaplara karşı izlenen politikalar, bize, özellikle merkezî devletin önemli saydığı konularda bu hoşgörünün sınırlı kalabileceğini, servet sahiplerinin müsadere tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu bir kez daha gösteriyor.

İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması konusunda devlet müdahaleciliğinin zaman içinde önemli dalgalanmalar gösterdiğini de belirtelim. Et iaşeciliği uygulamaları devletin diğer iktisadî konulardaki tavrına paralel olarak 17. yüzyıl ve 18. yüzyıllarda gevşetilmiş, ancak 18. yüzyılın sonlarındaki bunalım döneminde yeni devlet müdahaleciliği dalgasıyla birlikte tekrar önem kazanmıştır.

"Klasik dönem"de iktisadî yapıların en önemli özellikleri

15. yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisinde artığın üreticilerden alınmasının en yaygın biçimi, devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde üretim yapan köylülerin yarattığı artığa, devlet adına yönetici sınıfın vergilendirme yoluyla el koymasıydı. Reaya çiftliği üzerinde üretim yapan köylü hanesi, tarımın ve ekonominin en küçük fakat en temel birimini oluşturmaktaydı. Tarımsal üreticiler arasındaki farklılaşma sınırlı kalıyordu. Reaya çiftliği üzerinde üretim yapan köylülerin yarattığı artığa, devlet vergilendirme yoluyla el koymaktaydı. Toprakta devlet mülkiyeti sürdükçe, köylülerin topraklarından atılmaları ve mülksüzleşmeleri söz konusu değildi. Devletin siyasal gücü sürdükçe de toprağa bağlı bir aristokrasinin oluşması engelleniyordu.

Ayrıca, 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda kentler ve köylerle kentler arasındaki iktisadî işbölümü de oldukça gelişmişti. Köylülerin pazarla ilişkileri artmakta, kentlerde ve kırsal alanlarda meta üretimi yaygınlaşmaktaydı. İç ve dış ticaret canlılık göstermekteydi. İşte bu çerçevede devletin kentlerdeki loncalar ve ticaret üzerindeki denetimi büyük önem taşıyordu. Loncalar ve uzun mesafeli ticaret sayesinde yönetici sınıfın oturduğu kentlerin ve özellikle başkentin iaşesi sağlanmakta, ordunun gereksinimleri karşılanmaktaydı. Bu nedenle, devlet, loncaları hem desteklemekte hem de denetlemekteydi. Kısacası loncalar, devletin korumaya ve sürdürmeye çalıştığı geleneksel düzenin vazgeçilmez bir parçasıydı. Yine kentlerin, sara-

yın ve ordunun iaşesini sağlamak amacıyla devlet, bir yandan köy-kent işbölümünün ve uzun mesafeli ticaretin gelişmesini özendirmekte, bir yandan da bunu gerçekleştirecek olan ticaret sermayesini denetim altında tutmaya çabalamaktaydı. Çünkü devletin denetimi dışında gelişen her türlü birikim, egemen üretim tarzını tehdit edebilecek bir güç odağı oluşturabilecekti.

Merkezî devlet tarımsal kesimde tımar düzenini ve küçük köylü işletmelerini malî ve siyasal nedenlerle nasıl destekliyorsa, kentlerdeki loncaları da benzeri nedenlerle ve aynı ölçüde destekliyordu. Hem kırlardaki hem de kentlerdeki bu yapıların egemenliğini sürdürmesi merkezî devletin gücüne bağlıydı. Osmanlı ekonomisi toprakta özel mülkiyet ve ticaret sermayesi gibi belirli koşullar altında kendisini çözebilecek özellikleri bağrında taşıyordu. Ancak merkezî devletin gücü sürdükçe, bu eğilimler denetim altında tutulabiliyordu.

Burada en önemli özelliklerini özetlediğimiz Osmanlı iktisadî ve toplumsal yapıları aynı dönemde Avrupa'da egemen olan feodal yapılardan önemli farklılıklar göstermekteydi. Avrupa'da toprak mülkiyeti feodal beylerin elindeydi. Merkezî devletin gücü sınırlıydı ve egemenlik feodal beyler arasında parçalanmıştı. Temel toplumsal sınıflar, feodal beyler ve toprağa bağlı serflerdi. Toprağın alınır satılır bir meta haline gelmesi ve köylülerin topraktan koparak mülksüzleşmesiyle birlikte feodal üretim tarzı çözülme sürecine girmiştir.

Avrupa'daki feodal yapılar ile Osmanlı yapıları arasındaki ikinci büyük fark, kentlerin ve tarım dışı üretim faaliyetlerinin konumunda ortaya çıkmaktadır. Feodal üretim tarzında kentler, kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen üretim faaliyetleri ve ticaret, feodal beylerden büyük ölçüde bağımsız olarak gelişmiştir. Böylece ortaya feodallerden ve merkezî devletten bağımsız sermaye birikim süreçleri çıkabilmiştir. Daha sonraki bir aşamada, Sanayi Devrimi'ne giden yolda, ticaret sermayesi, bu üretim faaliyetlerini devlet müdahalesi olmadan, kırsal alanlarda ve loncalar dışında yeniden örgütleyebilmiştir.

Buna karşılık kentlerdeki zanaatların ve ticaretin vergisel üretim tarzının yeniden üretilmesinde önemli rolleri vardır. Dolayısıyla bu faaliyetler devlet tarafından sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Bu alanlardaki sermaye birikimi ancak devletin izin verdiği, göz yumduğu biçimlerde ve boyutlarda gerçekleşebilmektedir. Devletin loncalara sağladığı destek nedeniyle de, ticaret sermayesinin tarım dışı üretim faaliyetlerini loncalar dışında örgütleyebilmesi, örneğin parça başına ödeme düzeninin gelişmesi güçleşmektedir.

Kısacası, feodal Avrupa'da feodal beylerin baskısı tarımsal üreticiler üzerinde yoğunlaşırken, siyasal egemenliğin parçalanması nedeniyle kentler, zanaatlar ve ticaret daha özerk kaldılar. Buna karşılık Osmanlı toplumunda merkezî devlet daha güçlüydü. Devlet özel mülkiyeti sınırlamakta, kentleri, zanaatları ve ticareti daha yakından denetlemekteydi.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi,* 3. Dizi, sayı 1, 1989.

Tony Greenwood, "Meat provisioning and Ottoman Economic Administration", Ç. Kafescioğlu - L. Thys - Şenocak (haz.), *Aptullah Kuran İçin Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 191-210.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, 2000, s. 133-145.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

16. Yüzyılın İkinci Yarısında Dış Dinamikler ve Osmanlı Ekonomisi

Esnaf Alayı: Çadırcılar, kunduracılar, bakkallar, manavlar, takkeciler, kavukçular, yorgancılar ve tüccarlar. Levni, *Surname*.

10

Avrupa'da Kapitalizme Doğru

Feodalizmin bunalımı

12. ve 13. yüzyıllarda Avrupa feodalizmi genel bir genişleme ve canlılık dönemi yaşamıştı. Bir yandan nüfus artarken öte yandan da bataklıkların kurutulması, ormanların açılması sayesinde yeni topraklar ekilmeye başlanmış, tarımsal üretim artmıştı. Kasaba ve kentlerdeki zanaatlarla uzun mesafeli ticaret de aynı dönemde gelişme göstermişti. Ancak, 14. yüzyılın başlarından itibaren bu eğilim tersine çevrildi. Avrupa feodalizmi 15. yüzyılın ortalarına kadar sürecek uzun dönemli bir durgunluk, hatta bunalım dönemine girdi. Hem nüfus hem de ekilen topraklar ve tarımsal üretim gerilemeye başladı. Ekonominin en önemli kesimi olan tarımdaki bunalım, zanaatları ve uzun mesafeli ticareti de olumsuz etkiledi. 1340'lardan itibaren Kara Ölüm olarak adlandırılan güçlü bir veba salgını Batı Asya üzerinden Avrupa'ya ulaştığında, bu zayıf yapıların fazla direnecek gücü yoktu. Bir tahmine göre, Avrupa'nın toplam nüfusu 14. yüzyılın başından sonuna kadar yüzde 40 dolaylarında azalmış, 73 milyondan 45 milyona gerilemiştir.

İktisadî durgunluk ve bunalımla birlikte 14. yüzyılda Avrupa toplumsal ve siyasal çalkantılar yaşadı. Tarımdan sağladıkları gelirlerin azalması üzerine feodal beyler serfler üzerindeki baskıyı artırmaya, serflerden daha ağır taleplerde bulunmaya başlayınca, açlık koşullarıyla karşı karşıya kalan köylüler direnmeye ve ayaklanmaya başladılar. Kasaba ve kentlerdeki yoksul kesimler de sık sık bu ayaklanmalara katıldılar. Felemenk'te, Fransa'da ve İngiltere'de 14. yüzyıl boyunca yaygınlaşarak süren ayaklanmaların en

önemli yanı, bu hareketlerin artık feodal beylerin baskılarına yerel direnişler olmaktan çıkıp, feodal toplum düzenini sorgulayan ve bu düzeni sarsan boyutlara ulaşmalarıdır. Ayaklanmalar yaygınlaşınca, üretim daha da gerilediği, iktisadî bunalım derinleşti.

Feodalizmin 14. yüzyıldaki bunalımının nedenlerini anlayabilmek için, kentlerdeki zanaatları ve ticareti değil, en önemli kesim olan tarımı incelemek gerekiyor. 12. yüzyılda feodal senyörler tarımsal üretimden sağladıkları gelirlerin bir kısmını verimliliği artıracak fiziksel yatırımlara ayırmışlar, böylece tarımsal üretimi artırabilmişlerdi. Tarım kesimindeki verimlilik artışlarının 13. yüzyıldan itibaren durduğu görülüyor. Bunun nedeni feodal beylerin yatırım harcamalarını durdurmaları ve tarımdan sağladıkları gelirleri tümüyle tüketime ve sürüp giden savaşlara harcamalarıdır. Gerçi feodal Avrupa'da tarımsal üretimin büyük bir kısmı senyörlerin demesnelerinde değil küçük köylü işletmelerinde gerçekleşiyordu ama toprak sahiplerinin ağır baskısı altında bunalan köylülerin kendi işletmelerinde yatırımlara girişecek güçleri yoktu.

Kasaba ve kentlerde de benzeri bir eğilim görülüyor. Yatırımların durması nedeniyle Felemenk'te, İtalya'da ve İngiltere'de loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlarda teknik ilerlemeler durmuş, üretim gerilemeye başlamıştı. İktisadî durgunluk ve bunalım sık sık kıtlıklara neden oluyor, bu koşullarda veba gibi salgın hastalıkların yayılması daha da kolaylaşıyordu.

Bu yaygın ve derin bunalım feodalizmin Avrupa'daki egemen konumunu yitirmesine, daha sonra da kapitalizmin yükselmesine yol açacaktır. Ancak kapitalizmin yükselmesine geçmeden önce, feodalizmin çözülüşünde hangi etkenlerin daha önemli rol oynadığını araştırmak gerekiyor.

Kentler ve uzun mesafeli ticaret

Nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı, ekonominin büyük ölçüde tarıma dayandığı feodal Avrupa'da kasabalar ve kentler Ortaçağ'ın erken dönemlerinden itibaren gelişmeye başlamışlardı. Bu sayede kırlarla kentler arasındaki işbölümü derinleşmiş, yerel ticaret canlanmış, kasaba ve kentlerdeki loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlarda üretim güçlerinin gelişmesi mümkün olmuştu. Bu erken dönemlerdeki yerel ticaret, esas olarak feodal beylerin lüks tüketimlerini karşılamaya yönelikti. 10. yüzyıl ve sonrasında ise uzun mesafeli ticaret gelişmeye başlamış ve bu eğilim hem kentlerdeki zanaatlar hem de ticaret sermayesi için yeni birikim olanakları yaratmıştı.

Kentlerin feodal toplum ve ekonomi içinde özel bir konumları vardı. Fe-

odalizmin erken aşamalarından itibaren Avrupa'da siyasal egemenlik feodal beyler arasında parçalanmış, parsellenmişti. Bu durum kasaba ve kentlere önemli bir özerklik getirdi, feodal beylerin müdahalelerinden uzak bir biçimde gelişmelerine olanak sağladı. Özel mülkiyet ve özel mülkiyete dayalı hukuk da bu koşullarda yayıldı, uzun mesafeli ticaretin gelişmesi tüccarların elinde sermaye birikimini hızlandırdı.

14. yüzyılda tarımsal üretim gerilemeye başladığında, feodal beylerin sarsılan durumlarını düzeltmek amacıyla serfler üzerindeki baskıyı artırdıklarını belirtmiştik. İşte bu bunalım koşullarında kasaba ve kentlerin özerkliği, beylerin baskısı altında ezilmekte olan serflere topraklarını terk etme olanağını sağladı. Kentlerde siyasal gücü olmayan senyörler göç eden köylüleri geri getiremeyince, topraklarını işleyecek kiracı bulmakta güçlük çekmeye başladılar. Öte yandan, hem kent ve kasabaların büyümesi, hem de uzun mesafe ticaretinin gelişmesi tarımsal mallar için talebi artırmakta, pazar için üretimi çekici kılmaktaydı. Pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla birlikte, senyörler topraklarından sağladıkları geliri artırmak istiyorlardı. İşte bu koşullarda senyörler tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları hafifletmek, angarya gibi yükümlülükleri azaltmak ve zaman içinde topraklarını para karşılığı kiralamak zorunda kaldılar.

Böylece serflik ilişkileri çözülmeye başlıyor, tarımda ücretli emeğin, bir başka deyişle kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak gelişmelerin önü açılmış oluyordu. Ancak, Avrupa'nın batısı ile doğusunun 15. yüzyılda ve sonrasında izlediği patikaları karşılaştırdığımızda, kentlerin ve uzun mesafeli ticaretin gelişmesinin feodalizmin çözülmesinde tek başlarına yeterli bir neden olamayacağını görüyoruz. Çünkü, uzun mesafeli ticaretin gelişmesiyle birlikte Batı Avrupa'da serflik çözülürken, aynı gelişme Prusya ve Polonya'da serfliğin güçlenmesine ve İkinci Serflik olarak adlandırılan yeni bir dönemin yaşanmasına yol açtı. Bu durumda, feodalizmin çözülmesine yol açan nedenleri belirlemek için, kırsal alanlara geri dönmek ve beylerle serfler arasındaki mücadelelere bir kez daha bakmak gerekecek.

Feodal beylerle serfler arasındaki mücadele

14. yüzyılın iktisadî bunalım koşullarında feodal beylerin baskıyı artırması üzerine, serflerin bir bölümünün çareyi kentlere göç etmekte bulduklarını belirtmiştik. Kırsal alanlarda kalan serfler ise beylerin artan talepleri karşısında direnmeye ve mücadele etmeye başladılar. 14. yüzyıl Batı Avrupa tarihinde önemli bir yeri olan köylü ayaklanmaları işte bu direnişi yansıtıyor.

Kırsal nüfusun azalmaya başlamasının ve senyörlerin topraklarını işleyecek kiracı bulmakta güçlük çekmelerinin de etkisiyle, bu mücadeleler sonucunda serflerin toprağa bağlılıkları azalmaya başladı. Toprak sahiplerine olan yükümlülüklerini miktarı önceden belirlenen ürün veya para olarak kiraya dönüştüren Batı Avrupa köylüleri, zaman içinde ektikleri topraklar üzerindeki haklarını genişlettiler. Böylece, işledikleri topraklar üzerinde özel mülkiyet hakları bulunan ve pazar için üretim yapan bir küçük üreticiler ya da küçük meta üreticileri kesimi yaygınlık kazanmaya başladı.

16. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'de küçük üreticiler arasındaki farklılaşma oldukça ilerlemişti. Bu tarımsal üreticiler arasında durumunu güçlendirenler, diğer toprak sahiplerinden de toprak kiralıyor ve işletmelerinde ücretli işçi çalıştırıyorlardı. 14. yüzyılda kırsal alanlarda serflerin direniş ve mücadeleleriyle başlayan süreç, kapitalizmin temel üretim ilişkisi olan ücretli emeğin ortaya çıkmasına yol açmıştı. İşte bu nedenle, kapitalizmin kökenlerini kentlerden çok kırsal alanlardaki mücadelelerde ve tarım kesimindeki üretim ilişkilerinin bu mücadeleler sonunda gösterdiği dönüşümlerde aramak gerekiyor.

Öte yandan, Doğu Avrupa'da, Elbe Nehri'nin doğusunda kalan alanlarda dengeler feodal beylerden yanaydı. Köylü üreticiler arasındaki dayanışma ve köy düzeyindeki örgütlenme tarihsel olarak daha sınırlı kalmıştı. 16. yüzyılda Batı Avrupa'dan gelen gıda maddeleri ve hammadde talebinin artmasıyla birlikte, ticaret ve meta üretimi genişlerken, tarımsal üreticilerin feodal beylere olan bağlılıkları azalmadı, tersine, arttı. Pazar için üretimin yaygınlaşması, Doğu Avrupa'da feodal üretim ilişkilerinin yoğunlaşması sonucunu doğurdu.

Hem feodalizmin çözülüşü sürecinde, hem de tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı sürecinde devletin rolüne ve devlet müdahalelerinin önemine de değinmek gerekiyor. Feodal beylerle toprağa bağlı serfler arasındaki mücadeleler sürüp giderken Batı ve Doğu Avrupa'da merkezî devletler güçlü değillerdi, bu mücadelelerin sonucu üzerinde fazla etkili olamadılar. Daha sonraları, İngiltere'de kapitalist çiftçiler yoksul köylüleri direnişlerine karşın topraklarından söküp atarak tarımda ücretli işçiliğin yayılmasını sağladıklarında da, merkezî devletin bu mücadeleye şu veya bu yönde müdahale edecek gücü yoktu.

Öte yandan, İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da, feodal üretim ilişkilerinin yenilgiye uğramasından sonra, pazar için üretim yapan küçük üreticiler yaygınlık kazandılar. Ancak İngiltere'den farklı olarak Fransa'da, 16. yüzyıldan itibaren merkezî devlet güçlenmeye başladı. Küçük üreticiler, büyük çiftçilere kıyasla daha kolay vergilendirilebilecek bir kesim olarak,

devletin malî temelini oluşturuyorlardı. Bu nedenle Fransa'da devlet kapitalist çiftçilere karşı küçük üreticileri sürekli olarak destekledi, tarımda küçük üreticiliğin 20. yüzyıla kadar direnebilmesini sağladı.

İktisadî genişleme ve canlılık

16. yüzyılda Avrupa ekonomisinin coğrafi sınırları hızla genişleyerek dünyaya yayıldı. Gemi yapım tekniği ve okyanus gemiciliğindeki önemli ilerlemeler sayesinde, Portekizliler ve İspanyollar denizaşırı keşiflerde büyük başarılar kazandılar. Amerika kıtasının keşfi ve Afrika'nın güneyinden dolaşılarak Hindistan yolunun bulunması, önce Atlantik kıyısındaki bu iki ülke, daha sonra da Hollanda, İngiltere ve diğerleri için yeni olanaklar yarattı. Yeni Dünya'nın keşfiyle birlikte, Peru ve Meksika toplumlarının yüzyıllar boyunca biriktirdikleri altın ve gümüş yağmalanmaya ve Avrupa'ya aktarılmaya başlandı. Daha sonraları Yeni Dünya'daki madenlerin devreye sokulmasıyla Avrupa'ya altın ve gümüş akımı sürdürüldü. Ancak, bu değerli madenlerin önemli bir bölümü Avrupa'da kalmadı; Avrupa'dan Asya'ya aktarıldı. Avrupa'nın Hindistan'dan ithal ettiği baharat, ipekli kumaşlar ve değerli taşlar Amerika'dan gelen altın ve gümüşle ödendi.

Bu denizaşırı yayılmadan daha da önemli olan, Avrupa ekonomisinin kendi içinde gösterdiği genişleme ve canlılıktır. 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyıl sonlarına, hatta 17. yüzyılın başlarına kadar süren ve iktisat tarihçilerinin "uzun 16. yüzyıl" olarak adlandırdıkları dönemde, kuzeybatıdan güneye ve doğuya kadar Avrupa'nın hemen her bölgesinde 16. yüzyıl boyunca nüfus ve üretim düzeyleri artmış, meta üretimi yaygınlaşmış, uzun mesafeli ticaret canlanmış ve Yeni Dünya'dan gelen değerli madenlerin de desteğiyle para kullanımı yaygınlaşmıştır. Fransız tarihçi Fernand Braudel, 16. yüzyılın son çeyreğinde Akdeniz ekonomisini inceleyen ünlü yapıtında, 16. yüzyıl boyunca Batı ve Doğu havzalarıyla tüm Akdeniz yöresinin bu uzun dönemli eğilimlerin etkisi altına girdiğini gösterdi.

14. yüzyıl, Avrupa feodalizmi için bir bunalım dönemiydi. Nüfus, ekilen alanlar ve tarımsal üretim önemli gerilemeler göstermişti. Bu eğilimlerin 15. yüzyılın ortalarından itibaren tersine çevrildiğini görüyoruz. Yukarıda, Avrupa'nın toplam nüfusunun 14. yüzyılda 73 milyondan 45 milyona kadar gerilediğini belirtmiştik. Aynı tahmine göre, Avrupa'nın nüfusu 1450 yılında 60 milyona, daha sonra da 1600 yılına kadar yüzde 50 artarak 90 milyona ulaşmış, böylece 14. yüzyıl başlarındaki düzeylerini de geride bırakmıştır.

Nüfusun hızla büyümesi, her şeyden önce, gıda maddelerine olan talebin

artması anlamına geliyordu. Öte yandan, kentlerin nüfusunun daha da hızlı büyümesi, iaşe sorunlarını ağırlaştırıyordu. Sözünü ettiğimiz iktisadî genişleme dalgasının erken aşamalarında, daha önceleri ekime açılmış ancak 14. yüzyıl bunalımı sırasında devre dışı bırakılmış toprakları tekrar üretime açarak tarımsal üretimde artış sağlamak mümkün oluyordu. Ancak, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, üretime açılacak yeni topraklar bulmak güçleşmeye, tarımsal üretimdeki artışlar yavaşlamaya ve en önemlisi, tarımsal üretimdeki artışlar nüfus artışının gerisinde kalmaya başladı.

16. yüzyıl boyunca Avrupa'nın hemen her yerinde tarımsal mallara olan talep artmış, pazar için üretim yapan tarımsal üreticilerin önlerindeki olanaklar genişlemiştir. Ancak, tarımsal yapıların değişen koşullara tepkisi bölgeden bölgeye önemli farklılıklar göstermekteydi. Örneğin, tarımsal kapitalizmin yayılmaya başladığı İngiltere ile küçük üreticiliğin egemen olduğu Hollanda'da yatırımlar sayesinde verimlilik artışları sağlanıyor, böylece tarımsal üretimdeki artışlar sürdürülüyordu. Öte yandan, nüfusun daha yoğun olduğu İtalya'da tarımsal üretim, nüfus artışlarının gerisinde kalıyor, iaşe güçlükleri önem kazanıyordu. Doğu Avrupa'da ise Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatının artması, feodal üretim ilişkilerinin güçlenmesine yol açmıştı.

16. yüzyılda mamul mallar üretimindeki eğilimleri ortaya çıkarmak daha zordur. Nüfus artışına bakarak, mamul mallar üretiminde de önemli artışlar olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, bu konuda da Avrupa'nın kuzeybatısı ile güneyi ve doğusu arasında, hem üretim hacmi hem de üretimin örgütlenmesi açısından önemli farklılıklar görülmektedir.

Bunlar arasında en önemlisi, 16. yüzyıl tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin yayılmaya başladığı, İngiltere'de parça başına ödeme düzeninin olgunluğa eriştiği dönemdir. Ticaret sermayesi mamul mallar üretimini loncaların egemen olduğu kentlerden kırsal alanlara taşımayı başarmıştır. Kırsal alanlarda yeniden örgütlenen üretim, işbölümünün derinleşmesine ve teknolojik ilerlemelere olanak sağlamaktadır. Buna karşılık, kitabın İkinci Bölüm'ünde değindiğimiz gibi, Avrupa'nın her bölgesinde aynı gelişmelere rastlanmamaktadır. İtalya gibi loncaların güçlü olduğu ve güçlü yerel yönetimler tarafından desteklendiği yerlerde, mamul mallar üretiminin kırsal alanlara taşınarak yeniden örgütlenmesi mümkün olmamıştır.

Feodalizmin gerilemeye başlamasından sonra gelişen bu iktisadî dalga, Batı Avrupa toplumlarında kapitalizmin yükselmesine ve güçlenmesine olanak sağladı. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kapitalizmin yeterince yaygınlık kazandığı ve egemen konuma geldiği söylenemez. Kapitalizmin Avrupa'da güçlenmesi için 17. yüzyıldaki uzun dönemli durgunluk

ve bunalımın aşılması, daha sonra da Sanayi Devrimi'yle birlikte gelen genişleme dalgasının hız kazanması gerekecektir.

Fiyat Devrimi

16. yüzyılda Eski Dünya'yı ve bu arada Doğu Akdeniz havzasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan olaylardan biri de iktisadî tarihçilerin Fiyat Devrimi adını verdikleri gelişmedir. 15. yüzyıl boyunca Avrupa'da fiyatlar önemli bir değişiklik göstermemişlerdi. Bir başka deyişle altın veya gümüş gibi değerli madenler içeren sikkelerin satın alma gücünde fazla bir değişiklik olmamıştı. Buna karşılık, 16. yüzyılın başından 1600 veya 1650 yılına kadar geçen 100-150 yıllık sürede ilk önce Batı ve Güney Avrupa'da, sonra da Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde fiyatlar hızlı bir artış eğilimi içine girdiler.

Örneğin İtalya'da, altın veya gümüş cinsinden ölçülen fiyatların 16. yüzyılda yaklaşık iki katına çıktıklarını, ancak fiyat artışlarının 1600 yıllarında durduğunu, hatta fiyatlarda hafif bir gerileme eğilimi olduğunu biliyoruz. İngiltere'de ise fiyatlar 1500'den 1600'e beş kat, 1500'den 1650'ye kadar geçen sürede ise sekiz kat artış gösterdiler. İngiltere'de de fiyatlar 1650'den sonra gerilemeye başladı.

İngiltere'deki enflasyon hızının çok daha yüksek olduğu ortada. Ancak bunun nedeni altın ve gümüşün satın alma gücünün İngiltere'de daha hızlı gerilemesi değil. 16. yüzyılda İngiltere devleti, sürüp giden fiyat artışlarının da etkisiyle, bir malî bunalım içine sürüklenmiş ve ek gelir sağlamak amacıyla dolaşımdaki sikkelerin altın ve gümüş içeriklerini düşürerek yeniden piyasaya sürmüştü. Günümüzün deyimiyle, 16. yüzyıl İngiltere'sinde devlet daha fazla para basmış, biraz da bu nedenle İngiltere'deki enflasyon hızı İtalya'dakinden daha yüksek olmuştur.

Yukarıda özetlediğimiz veriler 16. yüzyıl boyunca İtalya'daki ortalama enflasyon hızının yılda yüzde 1'in altında kaldığını gösteriyor. İngiltere'de ise 150 yıllık sürenin ortalaması yılda yüzde bir buçuğu aşmıyor. İktisadî tarihçilerin bir "devrim" olarak kabul ettikleri enflasyonun hızının, 20. yüzyıldaki enflasyon hızlarıyla karşılaştırıldığında çok sınırlı kaldığını görüyoruz. Ancak önemli olan, 16. yüzyıla gelene kadar Eski Dünya'nın bu kadar hızlı fiyat artışlarını yaşamamış olması. Fiyat artışlarına alışık olmayan bir dünyada ortaya çıkan enflasyon, önemli dönüşümlere yol açabiliyor. İşte bu nedenle, "Fiyat Devrimi"ni yerinde bir deyim olarak kabul etmek gerekiyor.

Fiyat Devrimi'nin nedenleri

Bugün Fiyat Devrimi'nin nedenlerini araştıran iktisatçılar, iki farklı açıklama üzerinde duruyorlar. Birinci açıklamayı savunanlara göre, ekonominin üretim hacminin ve paranın dolaşım hızının fazla değişmediği koşullarda fiyatlar, tedavüldeki para miktarıyla doğru orantılı olarak artacaktır. Bu durumda, 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerinin temel nedeni tedavüldeki para miktarının artışı olmaktadır. Bu görüşü savunan iktisatçılar 16. yüzyılda Avrupa'da ve daha genel olarak Eski Dünya'da dolaşan para miktarındaki artışın iki kaynaktan beslendiğine işaret ediyorlar.

Bunlardan birincisi, Amerika kıtasının keşfinden sonra İspanya'ya ve oradan da Avrupa ve Asya'ya büyük miktarlarda altın ve gümüş akmasıdır. Ayrıca Orta Avrupa'daki altın ve gümüş madenleri de 16. yüzyıl boyunca üretimlerini sürdürdüler. Eski Dünya'daki devletler bu değerli madenleri kullanarak para basmışlardır. İkinci olarak, fiyat artışlarının da etkisiyle Avrupa ve Asya'daki devletler malî bunalıma sürüklendi ve bütçe açıklarını kapatmak amacıyla ek para basmak yoluna gittiler. İngiltere gibi bu yola başvuran devletler, her başları sıkıştığında dolaşımdaki sikkeleri piyasadan çektiler, altın ve gümüş içeriklerini düşürerek tekrar piyasaya sürdüler ve böylece dolaşımdaki para miktarını daha da artırdılar.

Ancak, Fiyat Devrimi'ni yalnızca dolaşımdaki para miktarıyla açıklamaya çalışan bu basit ve basit olduğu ölçüde de çekici açıklama, kimi gelişmeler karşısında yetersiz kalıyor. Her şeyden önce, fiyatlardaki artışın Yeni Dünya'dan altın ve gümüş akışından önce başladığını, buna karşılık, 17. yüzyılda altın ve gümüş akışı sürdüğü halde, fiyatlardaki artışın durduğunu biliyoruz. İkinci olarak, fiyatlar yalnızca dolaşımdaki para miktarına bağlı olarak artsaydı, tüm fiyatların hemen hemen aynı hızla yükselmesi gerekirdi. Oysa 16. yüzyıl boyunca Avrupa ve Asya'nın hemen her yerinde, buğday gibi gıda maddelerinin fiyatları yünlü kumaş gibi mamul malların fiyatlarından çok daha hızlı artmıştır. Buna karşılık, ücretlerdeki artış genel fiyat artışlarının gerisinde kalmış, bir başka deyişle gerçek ücretler gerilemiştir. Örneğin 16. yüzyılda İngiltere'deki duvarcı ustalarının gerçek ücretlerinde yüzde 50'ye varan bir düşüş görülüyor.

İşte bu nedenlerle, dolaşımdaki para miktarına dayanan açıklamaları bir kenara iterek, ağırlığı arz ve talep dengelerine ve onların ardındaki uzun vadeli iktisadî, demografik ve toplumsal gelişmelere vermek gerekiyor. Daha önce de değindiğimiz gibi, 16. yüzyıl boyunca Avrupa çok hızlı nüfus artışlarına sahne oldu, örneğin batısı ve doğusuyla Akdeniz havzasının nüfusu iki katına çıktı. Varolan tarımsal yapılar ise bu büyük gelişme karşısın-

da yeterli esnekliği gösteremedi, tarımsal üretimdeki artışlar nüfus artışlarının gerisinde kaldı. Tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artmasının nedeni de budur. Tarımsal ürün fiyatları arttıkça, arazi fiyatları ve toprak kiraları da yükselmiş ve kırsal alanlarda gelir bölüşümü toprak sahiplerinin lehine ve kiracılarla çalışanların aleyhine önemli değişiklikler göstermiştir.

Öte yandan, 16. yüzyıl boyunca Avrupa'daki bürokrasilerin ve orduların giderek büyümesi, devlet harcamalarında önemli artışlara yol açmıştır. Devletin yarattığı talep de enflasyonu hızlandıran bir diğer neden olmuştur. Bu durumda, 16. yüzyılın iktisadî ve toplumsal gelişmelerini, feodal Avrupa'nın çözülmekte olan kurumlarını gözardı ederek ve yalnızca parasal nedenlere dayanarak Fiyat Devrimi'ni açıklamanın mümkün olmadığı ortaya çıkıyor.

Fiyat Devrimi'nin Avrupa'daki sonuçları ne oldu? Fiyat Devrimi'nin kapitalizme geçişi hızlandırdığı söylenebilir mi? Bu konuyu ilk olarak ele alan Amerikalı tarihçi E.J. Hamilton, 16. yüzyıl boyunca ücret artışlarının fiyat artışlarının gerisinde kaldığını, böylece kârların arttığını ve yatırım yapan kesimlerin elindeki sermaye birikiminin hızlandığını öne sürdü. İlk bakışta pek çekici bir tezdi bu. Ancak, ekonominin farklı kesimlerinin fiyatlarının artış hızları incelendiğinde, Hamilton'un tezini kabul etmek güçleşiyor. Çünkü 16. yüzyıl boyunca, tarımsal fiyatlar ve toprak kiraları diğer fiyatlardan ve özellikle mamul malların fiyatlarından daha hızlı artmıştır. Bu durumda fiyat hareketlerinin yükselen kapitalistlere değil, toprak sahiplerine yaradığı ortaya çıkıyor. Hamilton'un Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak görme çabalarının bir hayli abartılı olduğu anlaşılıyor. O halde, kapitalizmin kökenlerini 16. yüzyılda oluşan servetlerde değil, dönüşüme uğrayan üretim ilişkilerinde aramak daha doğru olacak.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Maurice Dobb, Paul Sweezy, vd., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, İstanbul, 1970.

Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l' époque de Philippe II*, 2. Basım, Paris, 1966 (*Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt, çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yay. 2001).

J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, University of California Press, 1991.

11

Dünya Ekonomisi İçinde Doğu Akdeniz Havzası

Genişleme ve canlılık

16. yüzyılın Avrupa için genel bir canlılık dönemi olduğuna, nüfus artışıyla birlikte kentleşmenin hızlandığına, hem tarımsal üretimin hem de mamul mallar üretiminin artışlar gösterdiğine, ancak tarımsal üretimdeki artışların nüfus artışının gerisinde kaldığına değindik. Nedenleri henüz yeterince açıklık kazanmış olmasa da, Doğu Akdeniz havzası ve bu arada Osmanlı ülkesinde de benzeri gelişmeler görülmektedir. Ancak, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle Anadolu'da ortaya çıkan iktisadî gelişmeleri kesintisiz tek bir çizgi halinde değil, birbirlerinden çok farklı sonuçlar doğuran iki ayrı aşama olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Demografik gelişmelerle başlayalım. Batı Akdeniz havzasında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da 16. yüzyılın büyük bir bölümünde, belki de 1580'lere kadar, nüfus sürekli artış göstermiştir. Bu döneme ilişkin nüfus tahminlerinin büyük hata payları içerebileceğini biliyoruz. Bu nedenle eldeki tahminlere ihtiyatla yaklaşmak doğru olacaktır. Elimizdeki kimi tahminlere göre, imparatorluğun nüfusu 1530'larda 12-13 milyondan yüzyıl sonlarında 25-30 milyona yükselmiştir. Anadolu'nun nüfusunun ise, 16. yüzyıl boyunca 5-6 milyondan 8-9 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir. Ancak, nedenleri hakkında henüz yeterince bilgi sahibi olmadığımız bu genel artış eğilimi, yüzyıl sonuna doğru kesintiye uğramıştır. Anadolu nüfusunun 1580'lerden sonra gerilemeye başladığı anlaşılıyor.

16. yüzyıl başlarında Anadolu'daki ekilebilir toprakların önemli bir bölü-

mü, toprağı işleyecek nüfus olmadığından, boş duruyordu. Toprağın göreli olarak bol, emeğin ise göreli olarak kıt olduğu bu koşullarda dirlik sahibi sipahiler reaya ailelerini toprağa bağlamak ve başka yörelerdeki aileleri ve göçerleri kendi tımarlarına çekebilmek için özel çaba gösteriyorlardı. Yeni toprakların ekime açılmasıyla hem üretim genişleyecek, hem de sipahinin ve devletin vergilendirme yoluyla el koyduğu tarımsal artık büyüyecekti.

Kırsal nüfus artmaya başlayınca, boş bekleyen ekilebilir toprakların devreye girmesi kolay oldu. Böylece uzun bir süre, belki de 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar, tarımsal üretimdeki artışlar nüfus artışlarının gerisinde kalmadı, hatta önünde seyretti. Kırsal alanlar kendilerini kolayca doyurabildikleri gibi kentlerden gelen gıda maddeleri ve hammadde talebini de karşılayabiliyorlardı. Pazar için tarımsal üretimin genişlemesiyle birlikte, ürünlerin çeşitlendiği, yeni ürünlerin ekilmeye başladığı tahmin edilebilir.

16. yüzyılın başlarında Anadolu kentlerinin çevresindeki bağcılık, bahçecilik türünden tarımsal üretim faaliyetleri önemli boyutlara ulaşıyordu. Ancak, 16. yüzyıl boyunca kırsal alanlarda oluşan tarımsal üretim fazlası yerel pazarlar aracılığıyla kentlere akmaya devam edince, kentli nüfus tarımsal faaliyetlerini sınırlamaya ve loncalar çerçevesinde örgütlenen zanaatlara ağırlık vermeye başladı. Kırsal alanlardaki tarımsal gelirlerin artması, kent loncalarının ürettiği mamul mallara kırsal kesimden gelen talebi de artırıyordu.

Böylece 16. yüzyıl boyunca, daha doğrusu yüzyılın son çeyreğine kadar, Anadolu ve Balkanlar'da kırsal alanlarla kentler arasındaki işbölümü giderek derinleşmeye, hem kırlarda hem de kentlerde pazar için üretim ve para kullanımı yaygınlaşmaya başladı. Hem yerel ticaret hem de bölgeler arası ticaret genişledikçe, irili ufaklı kentler daha da canlanmaya, birer ticaret merkezi haline gelmeye başladılar. Bu genel iktisadî canlılık, lonca ustaları ve özellikle tüccarlar için de oldukça elverişli koşullar yaratmıştır. Öte yandan son yıllarda yapılan çalışmalar 16. yüzyılda nüfus artışına paralel olarak kentlerde ücretlerin de yüzde 30-40 kadar gerilediğini gösteriyor.

Osmanlı dış ticareti de bu genişleme eğiliminin etkisi altındaydı. 16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği hem Akdeniz'in doğu ve batı havzaları arasındaki ticaretin, hem de daha genel olarak Batı Asya ile Doğu Avrupa arasındaki ticaretin canlandığı bir dönemdir. Ayrıca, daha önce değindiğimiz gibi, Orta Doğu'dan geçen Hindistan ticaret yolları da yüzyıl başlarında yedikleri darbeden sonra tekrar canlandılar ve 16. yüzyıl sonuna kadar önemlerini korudular.

Burada ortaya koyduğumuz tabloyu daha genel bir bağlama yerleştirmek yararlı olur. Siyasal ve askerî açılardan bakıldığında, Kanunî döneminin

(1520-1566) imparatorluk tarihinin en parlak dönemlerinden birini oluşturduğunu biliyoruz. Burada ortaya koyduğumuz tablo, 16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinin yalnızca siyasal ve askerî açılardan değil, iktisadî açıdan da bir doruk noktası oluşturduğunu göstermektedir. Yine de 16. yüzyılda nüfus artışına paralel olarak kentlerde ücretlerin gerilediğini unutmamak gerekir. Toplam üretim hacminin arttığı kesin olmakla birlikte, bu dönemde ortalama gelirlere ne olduğu konusunda kesin bir şey söyleyemiyoruz. Nüfus artışının etkisiyle tarımda ve kentlerde kişi başına gelirlerin gerilemiş olması mümkündür.

Yüzyılın sonundaki bunalım

16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğindeki genel genişleme ve canlılık, yüzyılın son çeyreğinde yerini çok daha olumsuz bir konjonktüre bıraktı. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ekonomisini etkisi altına alan bunalımın nedenlerini iktisadî ve malî gelişmelerde aramak gerekiyor.

16. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da ekime elverişli pek çok toprak emek darlığı nedeniyle boş duruyordu. Nüfus artışlarıyla birlikte bu topraklar ekilmeye başlayınca, tarımsal üretim hızla arttı. Ancak, 16. yüzyıl Osmanlı tarımında önemli teknolojik gelişmeler ya da verimlilik sıçramaları görülmüyordu. Üretimin artmasının nedeni ekilen toprakların genişlemesiydi. Bu durumda en azından belirli yörelerde, ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşılması ya da tarımsal üretimdeki artışların yavaşlaması kaçınılmazdı. Nitekim, kesin zamanlaması yöreden yöreye değişmekle birlikte, yüzyılın ortalarından itibaren yeni hane kuran reaya için ekilebilir toprak bulmak güçleşmeye ve ekilen toprakların artış hızı nüfus artış hızının gerisinde kalmaya başladı.

Batı Avrupa'daki gelişmelerle önemli koşutluklar gösteren bu eğilim kendini duyurmaya başladığında, kırsal alanlar kendilerini kolaylıkla doyurabiliyorlardı. Ancak zaman içinde, kırsal alanlardan yerel pazarlar ve tüccarlar aracılığıyla kentlere gönderilen üretim fazlası daralmaya başlayınca, İstanbul'un ve taşra kentlerinin iaşesi sorunlar yaratmaya başladı. Bu durumda İstanbul'daki ve taşradaki devlet yöneticileri kentlere mal akışını sürdürmek amacıyla tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları artırdılar. Reayanın ürettiği malları önceden saptanan fiyatlarla kentlere aktarmaya çalıştılar.

Kırsal alanlarda üretilen gıda maddelerine ve hammaddelere talep yalnızca Osmanlı kentlerinden gelmiyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da nüfus tarımsal üretimden hızlı artmış, tarımsal ürünlerin fiyatları diğer fiyatların önünde seyretmişti. Venedikliler'in önderliğinde Avrupa tüc-

carları Doğu Akdeniz havzasına geliyor ve tarımsal ürünleri daha yüksek fiyatlar vererek Batı'ya aktarmak istiyorlardı.

Böylece Balkanlar ve Anadolu'nun tarımsal üretimi için reaya, kentler ve Avrupa tüccarları arasında üçlü bir rekabet başladı. Reaya merkezî devletin baskılarına karşı direniyor, nüfus artışları nedeniyle tarımsal üretimin daha büyük bir bölümü kırsal alanlarda tüketiliyordu. Reaya ile sipahinin pazara getirerek tüccara sattığı ve miktarları giderek daralan tarımsal fazla ise Osmanlı kentleriyle Avrupa tüccarları arasında yoğun bir mücadeleye konu oluyordu. Merkezî devlet Avrupalı tüccarların verdiği yüksek fiyatlarla rekabet edemeyince, kentlerin ve loncaların sıkıntısını çektiği hububat, pamuk, deri, balmumu, barut, kurşun gibi maddelerin ihracatını yasaklamaya başladı. Bu yasaklamalar her yılın üretim durumuna göre ve her ürün için ayrı ayrı karara bağlanıyordu. Ancak, merkezî devlet Avrupalı tüccarları ve onlarla birlikte çalışan yerel tüccarları denetleyemedi. Yaygınlaşan kaçakçılık karşısında bu önlemler başarıya ulaşamadı. Hububat ve hammaddelerin ihracatı sürdü.

Dış talebin de etkisiyle piyasa fiyatları artarken, devlet özellikle İstanbul'un iaşesi konusunda narh uygulamasına sıkı sıkıya sarılmıştı. İstanbul için gerekli gıda ve hammaddeler giderek müdahaleci yöntemlerle, siyasal güç kullanarak sağlanabiliyor, bu yöntemle de devlet her zaman başarılı olamıyordu. Buna karşılık, yine aynı dönemde merkezî devletin denetiminin daha zayıf olduğu, örneğin Konya, Kayseri gibi taşra kentlerinde narh uygulamalarının oldukça gevşek tutulduğu, resmi fiyatların sık sık yükseltildiği görülüyor.

Böylece yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı ekonomisi bir bunalım konjonktürüne girmiş oluyordu. Kırlar kentleri yeterince besleyememiş ve tarımsal ürünlerin bir bölümü yasaklara karşın ihracata yönelmiştir. Kentlerin iaşesi güçleşince, kentli nüfus tarım dışı faaliyetleri bir ölçüde terk ederek kendi gıda gereksinimlerini sağlamaya yönelmiştir. Daha da önemlisi, hammadde bulamayan loncalar üretimlerini daraltmak zorunda kalmışlar, kentlerde işsizlik baş göstermiştir. Kısacası, 16. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde gelişen ve kırlarla kentler arasındaki işbölümünün derinleşmesini, meta üretiminin yaygınlaşmasını ve iç ticaretin genişlemesini sağlayan iktisadî canlılık dalgası, 1570'ler veya 1580'lerden itibaren tersyüz olmuştur. Bu tarihten sonra iç ticaret daralmış, kentlerdeki üretim gerilemiş, kırlarla kentler arasındaki işbölümü ve iktisadî bağlar zayıflamaya, gevşemeye başlamıştır.

Ekonominin karşı karşıya bulunduğu bu olumsuz koşullar, Osmanlı Devleti'nin maliyesinin bunalımı nedeniyle daha da ağırlaşıyordu. Malî bu-

nalımın nedenlerini ve ekonomi üzerindeki sonuçlarını ele almadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki para düzenini ve Fiyat Devrimi'nin ekonomiyle maliye üzerindeki sonuçlarını incelememiz gerekecek.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l' époque de Philippe II*, 2. Basım, Paris, 1966 (*Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* 2 cilt, çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yay., 2001).

Şevket Pamuk, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *The International Journal of Middle East Studies*, cilt 33, 2001, s. 69-89.

12

Osmanlıda Para ve Fiyatlar

Osmanlı para düzeni

Uzun bir süredir tarihçiler Osmanlı döneminde Balkanlar ve Anadolu'da para kullanımının uzun mesafeli ticaret ve kent ekonomisinin bir kesimiyle sınırlı olduğunu varsayıyorlardı. Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar, 15. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kent nüfusunun hemen tümünün ve kırlardaki nüfusun bir bölümünün para ekonomisinin bir parçası olduğunu gösteriyor. 16. yüzyılda ise, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırsal ekonominin giderek pazara yönelmesi nedeniyle, para kullanımında büyük bir artış gerçekleşmiştir.

16. yüzyıl ve öncesinde Osmanlı para düzeni, Avrupa ve Asya ekonomilerinde olduğu gibi, altın, gümüş, bakır ve diğer madenleri içeren sikkelere dayanmaktaydı. Kâğıt para kullanımının başlaması, hem teknolojik açıdan hem de merkezî devletlerin gücü ve merkezî devletlere duyulan güven açısından, belirli bir aşamayı yansıtır. 19. yüzyıla gelinceye kadar, İngiltere, Fransa, Hollanda gibi dünyanın en gelişmiş ekonomilerinde bile kâğıt para kullanılmıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda da kâğıt para kullanımı 19. yüzyılda başlamış ve ancak 20. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.

Balkanlar ve Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin temel para birimi gümüş içerikli akçe idi. Akçe de küçükçe bir sikke olduğu için, günlük işlerde kolaylıkla kullanılabilmekteydi. Bilinen ilk Osmanlı akçesini yaklaşık olarak 1326 yılında Orhan Bey bastırdı. Selçuklu sikkelerinden esinlenerek bastırılan ilk akçenin ağırlığı 1,15 gramdı ve içinde yüzde 90 oranında gümüş

bulunuyordu. Mangır veya pul adı verilen küçük değerli bakır sikkeler ise günlük alışverişlerde kullanılırdı. Bugünkü ufak paraların yerini tutan mangırlar pek çok kentte bastırılıyor ve yerel gereksinimleri karşılıyordu.

İslâm devletlerinde hükümdarın kendi adına hutbe okutması ve para bastırması egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabul edildiğinden, Osmanlı padişahları çeşitli kentlerde para bastırmaya büyük önem verirlerdi. Yalnızca Kanunî Süleyman'ın, 36 yıllık saltanatı sırasında 43 ayrı kentte kendi adına sikke bastırdığını biliyoruz. Gümüş içerikli akçenin imparatorluğun her köşesinde kullanılmadığını da ekleyelim. 16. yüzyılda Mısır ve Suriye'de pare adı verilen Osmanlı gümüş sikkeleri, Doğu Anadolu ve Irak'ta ise şahi adı verilen Osmanlı gümüş sikkeleri kullanılmaktaydı.

Altın paralar ise büyük hacimli işlemlerde, uzun mesafeli ticarette ve büyük servetlerin saklanmasında kullanılırdı. Osmanlı Devleti uzun bir süre kendi altın sikkelerini basmamış, bunun yerine başka devletlerin altın paralarının dolaşmasına ve kullanılmasına izin vermiştir. İlk Osmanlı altın sikkesi 1478 yılında II. Mehmed tarafından bastırılmıştır. Sultanî adı verilen ve Venedik dükası gibi 3,5 gram ağırlığındaki bu altın paraların tedavüle çıkarılmasından sonra da diğer devletlerin altın paralarının dolaşımı sürmüştür. 17. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinde en yaygın kabul gören altın sikke, yaldız altını ve efrenciyye gibi adlarla da anılan Venedik dükasıydı. Ayrıca, Mısır'da bastırılan eşrefî altınları da kullanılıyordu. Burada bir karşılaştırmaya olanak sağlamak için, 19. yüzyılda basılan ve bugün kuyumcular tarafından alınıp satılan Osmanlı altın liralarının ise 7,2 gram ağırlığında olduğunu belirtelim.

Böylece fiili olarak ortaya altın ve gümüşe dayanan, iki değerli madeni de kullanan bir para sistemi çıkmış oluyordu. Bu düzende tedavül eden paraların satın alma gücünü ya da itibari değerlerini esas olarak içerdikleri altın ya da gümüş miktarı belirlemekteydi. Örneğin bir gram gümüş içeren bir sikkenin satın alma gücü yarım gram gümüş içeren bir sikkenin değerinin iki katıydı. Ayrıca, altın ve gümüşün göreli fiyatları değiştikçe, Osmanlı ekonomisinde dolaşan sikkelerin göreli fiyatları ya da kur değerleri de değişirdi. Örneğin 16. yüzyıl başlarında 1 gram altın 10-11 gram gümüşle eş değerdeydi. Ancak, yüzyıl boyunca Amerika'dan Avrupa'ya oradan da Osmanlı İmparatorluğu'na altından çok daha fazla miktarda gümüş gelince, gümüşün göreli değeri azaldı. 1 gram altın 12, hatta 13 gram gümüşle eş değerde kabul edilmeye başlandı. Merkezî devlet bu dalgalanmaları izleyerek dolaşımdaki paraların yeni kur değerlerini saptamaya çalışır, devletin alacaklarında ve ödemelerinde bu kur değerleri geçerli olurdu. Örneğin sultanî altınının veya Venedik dükasının resmi kuru 16. yüzyılın başlarında 52 akçe, 1560'lı yıllarda ise 60 akçeydi.

Tağşiş

Madeni para düzenini kullanan devletlerin ve bu arada Osmanlı Devleti'nin başvurduğu önemli bir işlem de tağşişti. Tağşiş sırasında devlet, dolaşımdaki gümüş ya da altın sikkeleri piyasadan toplar ve bunların içindeki değerli maden içeriğini azaltarak yeniden piyasaya sürerdi. Osmanlı Devleti 18. yüzyıla kadar kendi altın sikkelerinin içeriğini değiştirmemiş, tağşiş işlemlerini gümüş içerikli akçeler üzerinde gerçekleştirmiştir. Osmanlı para düzeninin temel birimi olan akçenin 16. yüzyıl sonlarına kadar istikrarını koruduğunu söyleyebiliriz. Orhan Bey'in bastırdığı ilk akçelerde yaklaşık 1,06 gram saf gümüş bulunmaktaydı. 1580'lerin başında basılan akçelerde ise 0,61 gram kadar saf gümüş vardı. Demek ki, aradaki iki buçuk yüzyıllık sürede akçenin gümüş içeriği yüzde 40 kadar azalmıştır. Erken dönemdeki küçük oranlı tağşişlerin en önemlileri II. Mehmed tarafından yapılmıştır.

Akçenin göreli istikrar dönemi yaklaşık olarak 1585 yılında sona erdi. Bu tarihte gerçekleştirilen tağşiş işlemi yalnızca Osmanlı para tarihi açısından değil, Osmanlı ekonomisi açısından da önemli bir dönüm noktası oluşturur. Bu işlemle 90 ayarda 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 450'den 800'e çıkarılmış, bir başka deyişle 1 akçenin içindeki saf gümüş miktarı 0,61 gramdan 0,35 grama, yaklaşık olarak yarıya indirilmiştir. (Para işlemlerinde 1 dirhem=3,027 gramdı.) Daha sonra da devlet, memurlarının ve ordunun maaşlarını yeni akçelerle ödemiş, vergi toplarken de yeni akçeleri ödeme aracı olarak kabul etmeye başlamıştır.

Madeni sikkelere dayanan para sistemlerinde tağşiş işlemlerinin değişik amaçları olabiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tağşişlerin en önemli ve en sık görülen nedeni, devletin piyasaya daha fazla para sürerek ek gelir sağlamasıydı. Bu nedenle, tağşiş işlemini yalnızca bir devalüasyon olarak değil, aynı zamanda bütçe açıklarını kapatmak amacıyla devletin ek para basması olarak da yorumlamak gerekiyor. Çünkü tağşiş işlemi sayesinde, bir yandan dolaşıma sokulacak para miktarı artıyor, bir yandan da devletin elinde ödemeleri için kullanabileceği yeni bir kaynak yaratılmış oluyordu.

Bu ek para basma işleminin sonrasında fiyatlar, akçenin gümüş içeriğiyle ters orantılı olarak veya dolaşımdaki para miktarıyla doğru orantılı olarak artış gösteriyordu. Devletten akçe üzerinden belirli bir miktar maaş almakta olan devlet görevlileri ise, maaşlarının satın alma gücünün azaldığını görüyorlardı. Bu durumda maaşlı devlet görevlileri ve yeniçeriler direnişe geçiyorlar, güçleri yeterse de ayaklanıyorlar, sorumluların cezalandırılmasını istiyorlardı. Yeniçerilerin somut iktisadî talebi ise, maaşlarının satın alma gücünü korumak amacıyla, ya tağşiş işleminin geri alınması ya da tağşiş

oranına bağlı olarak maaşlarına zam yapılması oluyordu. Örneğin 1585 yılındaki tağşişten sonra fiyatlar iki katına fırlayınca, aylıkları yeni sikkelerle ödenen yeniçeriler para işlerinden sorumlu olan Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın kellesini istemişler ve padişah bu talebi yerine getirmek zorunda kalmıştı. Daha sonraki malî ve siyasal çalkantıların habercisi olan bu ayaklanma, Beylerbeyi Vakası olarak bilinir.

Kısacası, madeni paralara dayanan bir para düzeni çerçevesinde, devletin tağşişe başvurarak ek gelir sağlaması ve bütçe açıklarını bu yöntemle kapatması mümkündü. Ancak, tağşiş yönteminin devletin malî bunalımına çözüm getirip getiremeyeceği, bir yandan devletin siyasal gücüne ve öte yandan da çeşitli toplumsal kesimlerin örgütlülük derecesi ile direniş gücüne bağlıydı.

Fiyat Devrimi ve Osmanlı ekonomisi

Batı Avrupa'da başlayan fiyat hareketleri, Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da esas olarak uzun mesafeli ticaret yoluyla yayıldı. Batı Avrupa'da genel fiyat düzeyinin yükselmeye başlaması ve bu arada tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artması sonucunda Akdeniz'in batı ve doğu havzalarındaki fiyat düzeyleri arasında önemli bir farklılık oluşmaya başlamıştı. Bu durumda Avrupalı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek hem buğday gibi gıda maddelerini, hem de loncaların kullandığı hammaddeleri daha yüksek fiyatlar vererek satın almaya ve Batı'ya göndermeye başladılar. İşte Batı'daki fiyat hareketlerinin Doğu'ya aktarılmasına yol açan temel bağlantı bu ticaret olmuştur. Ortaya çıkan fiyat farkı nedeniyle Doğu havzası mal ihraç ederken, Batı havzası da ödemelerini Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşle yapmış ve böylece Osmanlı ülkesine büyük miktarlarda değerli maden girmiştir. Dolaşımdaki altın ve gümüş miktarının artması da fiyat artışlarına süreklilik kazandırdı.

16. yüzyıl boyunca Akdeniz'in batı ve doğu havzaları arasında oluşan fiyat farklılıklarına benzer bir durum, Doğu Akdeniz ile Batı ve Güney Asya bölgeleri arasında da görülüyordu. Bu nedenle Osmanlı ticareti Batı'ya karşı fazla verirken, Doğu'ya karşı da sürekli açık vermiş, 16. yüzyıl boyunca malların bedeli, Batı Avrupa'dan gelen altın ve gümüşle ödenmiştir. Dolayısıyla, Batı'dan gelen altın ve gümüşün önemli bir bölümü Osmanlı ülkesinde kalmamış Doğu'ya doğru yoluna devam etmiştir.

Ancak, Osmanlı ekonomisindeki enflasyonu yalnızca değerli maden girişine ve Avrupa ile ticarete bağlamak hatalı olur. Daha önce değindiğimiz gi-

bi, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda da Avrupa'dakine benzer uzun dönemli iktisadî, malî ve demografik eğilimler görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, tarımsal üretim nüfus artışının gerisinde kalmıştır ve kentlerde iaşe güçlükleri baş göstermiştir. Ayrıca, yine yüzyıl sonlarına doğru devletin askerî harcamalarında artış görülmektedir. Bu gelişmeler de Osmanlı fiyatlarının artmasında önemli rol oynadı.

Fiyat Devrimi, Avrupa'da altın veya gümüşle ölçülen fiyatları 16. yüzyılın başı ile sonu arasında yaklaşık iki katına çıkarmıştı. Benzeri bir uzun dönemli eğilimin Osmanlı İmparatorluğu için geçerli olup olmadığını anlamak için, Osmanlı ekonomisindeki fiyatların tarihini ayrıntılı olarak incelememiz gerekiyor. Böyle bir inceleme belki zor ama olanaksız değildir. Bu konuda gereken verileri çeşitli Osmanlı kaynaklarından elde etmek mümkün. Örneğin Fiyat Devrimi'nin Osmanlı ekonomisine ne ölçüde yansıdığını araştıran Ömer Lütfi Barkan, kentlerdeki narh listelerinden, ölen askerî sınıf mensuplarının mal varlıklarının kadılar tarafından mirasçıları arasında bölüştürülmesi işlemleri sırasında kadı sicillerine işlenen fiyatlardan, yolcuların ve öğrencilerin parasız olarak gecelemeleri için vakıf olarak işletilen imaretlerin defterlerinden ve Süleymaniye Camii gibi büyük yapım projelerinin hesap defterlerinden yararlanmıştır.

Bu kayıtlardaki fiyat verilerinin güvenilirlikleri tartışılabilir, hiç kuşkusuz. Örneğin büyük ölçüde tarıma dayanan bir ekonomide fiyatların mevsimden mevsime dalgalanmalar göstermesi doğaldır. Daha da önemlisi, fiyatlar tarımsal ürünün bol veya kıt olmasına göre, yöreden yöreye ve yıldan yıla da önemli dalgalanmalar göstereceklerdir. Bu tür kısa dönemli dalgalanmalar, Fiyat Devrimi gibi etkilerini yavaş ve uzun dönemde gösteren bir olgunun sağlıklı bir biçimde ölçülmesini güçleştirir. Yine de eldeki kayıtlardan belirli sonuçlar çıkarmak mümkün gözüküyor bize.

Ömer Lütfi Barkan'ın oluşturduğu fiyat endekslerini incelediğimizde, Osmanlı İmparatorluğu'nda da fiyatların 16. yüzyıl boyunca arttığını ve 1600'lerin hemen başında en yüksek noktaya ulaştıktan sonra, 17. yüzyıl ortalarına kadar yavaş bir gerileme eğilimi içine girdiğini görüyoruz. Aynı fiyat endeksleri, Osmanlı ülkesindeki enflasyonun 1580'lere kadar oldukça sınırlı kaldığını, yüzyılın başından 1580'lere kadarki dönemde toplam fiyat artışının yüzde 80 dolayında olduğunu gösteriyor. Bu hız, aynı dönemde İtalya'da gümüş üzerinden ölçülen enflasyon hızına oldukça yakındır.

Bu durumda 1580'lere kadarki Osmanlı enflasyonunu iki neden kümesine bağlamak mümkün gözüküyor. İlk olarak, enflasyonun ticaret ve değerli maden girişi yoluyla Batı Avrupa'dan ithal edildiği söylenebilir. İkinci olarak, 1580'lere kadarki enflasyon, tarımsal üretimin nüfus artışının gerisin-

de kalması ve devlet harcamalarının artmaya başlaması gibi Batı Avrupa'da görülen eğilimlere benzeyen, ancak Osmanlı ekonomisi içinden kaynaklanan uzun dönemli gelişmelere bağlanabilir.

Osmanlıda hızlı enflasyon

Osmanlı fiyatları ile Avrupa'daki fiyatlar ya da enflasyon hızı arasındaki benzerlikler 1580'lerden sonra ortadan kaybolmaktadır. Barkan'ın hazırladığı endekslerde Osmanlı fiyatları 1580'lerin ortalarından itibaren hızla yükselmekte ve yirmi yıllık bir sürede üç katına çıkmaktadır. Böylece 1600'lerin başındaki Osmanlı fiyatları 1500'lerin başındaki düzeylerinin altı katına ulaşmaktadır.

Nedir 1580'lerin ortasında yer alan ve Osmanlı fiyatlarının bu kadar hızlı yükselmesine yol açan olay? 1584 ya da 1585 yılında Osmanlı Devleti o döneme kadar görülmemiş, alışılmamış boyutlarda bir tağşiş işlemini uygulamaya koymuş ve bunu daha sınırlı oranlarda yapılan diğer tağşişler izlemiştir. 16. yüzyıl sonlarındaki hızlı fiyat artışlarının ardında bu gelişme yatmaktadır.

16. yüzyılın başlarından 1580'lere kadar Osmanlı sikkelerinin gümüş içeriklerindeki değişme çok sınırlı kalmıştı. 1500 yılında Osmanlı darphaneleri 100 dirhem gümüşten 420 akçe keserlerken, 1580'lerin başında 450 akçe kesmekteydiler. Ancak, yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve giderek yoğunlaşan malî güçlükler ve bu arada İran'la girişilen uzun ve yorucu savaşlar merkezî devleti ek gelir kaynakları yaratmaya zorladı. 1584 yılında benzeri nedenlerle İran'da büyük bir tağşiş yapılmış, paraların gümüş içeriği yüzde 50 kadar azaltılmıştı. Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği tağşiş ile de akçenin gümüş içeriği neredeyse yarıya indirildi. 100 dirhem gümüşten 450 yerine 800 akçe kesilmeye başlandı. Böylece devlet tedavüle sürdüğü akçe miktarını yaklaşık iki katına çıkarmış oluyor ve aradaki farkı bir kez için ek gelir olarak kullanma olanağını elde ediyordu.

1585 yılındaki bu büyük darbeden veya dönüm noktasından sonra merkezî devletin malî güçlükleri sona ermedi. Devletin gelirleri giderlerinin gerisinde kalmayı sürdürdüğü için, tağşişlerin de arkası kesilmedi. Kısa bir süre sonra darphaneler 100 dirhem gümüşten 950 akçe kesmeye, 17. yüzyıl başlarında da 1000 ve hatta 1400 akçe kesmeye başladılar. Devletin malî güçlükleri, toplumsal ve siyasal sorunları daha da ağırlaştırdı. Her tağşiş işleminden sonra maaşları yeni sikkelerle ödenen ve satın alma güçleri azalan yeniçeriler ayaklandılar. Yeniçerilere istedikleri kelleler teslim edildi ama tağşişlerin sonu gelmedi. Ve bu ortamda Osmanlı fiyatları 16. yüzyılın başındaki düzeylerinin altı katına doğru tırmandılar.

Görülüyor ki, 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisini şiddetle sarsan fiyat hareketlerinin ardında bir ölçüde Avrupa kaynaklı Fiyat Devrimi, bir ölçüde de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî, malî ve demografik gelişmeler yatmaktadır. Osmanlı fiyatlarının yüzyıl sonlarında çok daha hızlı olarak tırmanmaya başlamalarının görünürdeki nedeni ise, merkezî devletin malî güçlükleridir. Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun 16. yüzyılın sonlarına doğru içine girdiği bunalımı inceleyebilmek için, bu malî bunalımın kökenlerini araştırmak gerekiyor.

Malî bunalımın nedenleri

16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin tarihinde bir dönüm noktası oluşturan 1585 tağşişi, Osmanlı Devleti için kolay ve parlak günlerin artık geride kaldığını haber vermekteydi. O zamana kadar eşine rastlanmayan boyutlardaki bu tağşişle, devletin malî bunalımı da yeni bir aşamaya ulaşmış oluyordu. Malî bunalımın ardında ise 16. yüzyılın ikinci yarısına damgalarını vuran bir dizi iktisadî, demografik, askerî ve teknolojik neden bulunmaktaydı.

Malî bunalımın askerî nedenlerinden başlayacak olursak, 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kolay ve hızlı genişleme dönemi artık sona ermişti. İmparatorluğun sınırları doğuda Safevi İran'ına, batıda Habsburg Avusturya'sına dayanmış, güneyde ise Afrika'nın çöllerine ulaşmıştı. Bu geniş imparatorluğun çeşitli köşelerinden İstanbul'a vergi gelirleri akmaya devam ediyordu ama dış talan ve onun sağladığı malî olanaklar tükenmişti. Zaferlerle sonuçlanan, hazineye gelir sağlayan savaşlar yerlerini uzun, yorucu, masraflı mücadelelere bırakmışlardı. 1580'lerde İran'la, 1590'larda da Avusturya ile başlatılan savaşlar sonuç alınmadan sürüp gidiyordu.

Öte yandan, savaş teknolojisi de hızla değişmekteydi. Osmanlı ordusunun vurucu gücünü ok, yay ve kılıç kuşanan, zırh kullanan sipahiler oluşturuyordu. 16. yüzyılın ortalarına kadar bu geleneksel ordu Avrupalılar'la giriştiği savaşlarda başarılı olmuştu. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yöneticileri Avusturyalılar'ın ateşli silahlarla donanmış piyade ordusu karşısında etkili olamadıklarını fark ettiler. Avrupa'da değişen savaş teknolojisi Osmanlılar'ın tımar düzenine dayanan sipahi ordusunu bir kenara iterek ağırlığı sürekli maaşlı, daha düzenli eğitim gören merkez ordusuna kaydırmaya zorluyordu. Oysa, yaz aylarında orduya katılan sipahilerle karşılaştırıldığında, sürekli maaş alan piyadeler merkezî devlet için çok daha pahalıya mal olmaktaydı.

Bu baskılar, daha doğrusu zorunluluklar karşısında Osmanlı merkez or-

dusundaki sürekli maaşlı kapıkulu askerlerinin, bir başka deyişle yeniçeriler'in sayısı 1550 yılında yaklaşık 13 binden yüzyıl sonunda 38 bine yükseldi. Sürekli maaş alan asker sayısının bu kadar hızlı artması, merkezî bütçeye ağır bir yük getirmekte, merkezî devleti daha fazla parasal gelir bulmaya zorlamaktaydı.

Aynı madalyonun öteki yüzünde ise, sipahi ordusunun ve daha da önemlisi, bu ordunun maddî temelini oluşturan tımar düzeninin artık merkezî devletin askerî gereksinimlerine yanıt veremediği gerçeği yatmaktaydı. Sipahiler Avrupa'nın ateşli silahlar kullanan piyade orduları karşısında artık yetersiz kalmaktaydılar. Ayrıca, tımar düzeni çerçevesinde oluşturulan dirliklerin vergi geliri sipahilerin eline geçtiği sürece, merkezî hazine sürekli maaş alan merkez ordusu için gerekli parasal kaynakları yaratamayacaktı. Bu durumda, toprak rejiminin temelini oluşturan tımar düzenini merkezî hazineye daha fazla parasal gelir sağlayacak biçimde dönüştürmek gerekiyordu. Bir başka deyişle, merkezî devlet için tarımsal artığa sipahiler aracılığıyla değil, doğrudan ve para biçiminde el koymak bir zorunluluk haline gelmişti.

16. yüzyılda Osmanlı maliyesini güç duruma düşüren bir diğer gelişme de Fiyat Devrimi'yle ilişkiliydi. Devletin köylü üreticilerden, loncalardan, iç ve dış ticaretten para olarak topladığı vergilerin bir bölümünün miktarları akçe olarak daha önceden saptanmıştı. 16. yüzyılda fiyatlar artmaya başlayınca, para olarak toplanan vergilerin gerçek değeri erozyona uğradı. Bu durumda merkezî devlet, söz konusu vergilerin bir bölümünün miktarlarını sık sık artırmaya çalıştı. Ancak Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu çabalar enflasyon karşısında yetersiz kaldılar. 1585 yılındaki büyük tağşiş sonrasında ise, devlet bu tür vergilerin miktarlarını yeniden saptamaya girişmedi bile. Böylece özellikle tımar düzeni çerçevesinde toplanan sabit miktarlı vergilerin önemi azaldı.

1585 yılındaki tağşişi Osmanlı maliyesinin tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz. O döneme kadar imparatorluk genişliyor, merkezî devlet de toplumu ve ekonomiyi yakından denetleyebiliyordu. Merkezî hazinenin gelirleri giderleri karşılamaktaydı. Bütçeler denk olduğu için, para düzeninde de istikrar sağlanabiliyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, hem iç hem dış kökenli askerî, siyasal ve iktisadî gelişmeler bir araya gelince, Osmanlı maliyesi için yüzyıllar sürecek bunalımlar, darlıklar dönemi başlamış oldu. 1585 tağşişi sonrasında bütçe açıkları, bütçe açıklarını kapatmak için başvurulan tağşişler ve iç borçlanmalar birer istisna olmaktan çıkıp neredeyse kural durumuna geldiler. Merkezî devletin süreklilik kazanan malî bunalımı aşmak için başvurduğu önlemler ise hem

çeşitli kesimlerin siyasal tepkilerine yol açmış, hem de Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli sonuçları olmuştur.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İlkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, cilt 34, 1970.

Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, Yedinci ve Sekizinci Bölümler.

13

Bunalımın Ekonomi ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Bunalım ve tımar düzeni

Malî bunalımın ve 16. yüzyılın ikinci yarısında ağırlığını duyuran diğer gelişmelerin ekonomi üzerindeki en önemli sonucu, tımar düzeninin çözülmesi olmuştur. Bir yandan sipahi ordusunun etkinliği azalırken, bir yandan da merkezî hazinenin parasal gelir gereksinimleri artınca, merkezî devlet tarımsal artığa doğrudan el koymanın yollarını araştırmaya başladı.

Fiyat Devrimi'nin etkisiyle sipahilerin tarımsal üreticilerden nakit olarak topladıkları çift resmi gibi vergiler erozyona uğramaktaydılar. Merkezî devlet, söz konusu vergilerin miktarlarını artan fiyatlarla birlikte sık sık yeniden düzenlemek yerine başka bir yola başvurdu. Savaş gibi olağanüstü durumlarda merkezî devletin doğrudan doğruya topladığı avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye gibi vergileri sık sık talep etmeye başladı. Bu vergilerin miktarları daha önceden belirlenmiş olmadığı için, uygulamada devlet her yıl artan miktarlar isteyebiliyor, malî bunalımın yoğunlaştığı yıllarda devletin reaya üzerindeki baskıları daha da artıyordu. Bu gelişmeler karşısında yalnızca reaya değil sipahiler de güç duruma düştüler; yoksullaşmaya, savaş sırasında orduya katılmamaya ya da asker göndermemeye başladılar. Yüzyılın sonlarına doğru, gelirleri iyice azalan kimi sipahiler tımarlarını terk etmeye başladılar.

Merkezî devletin tarımsal artığın daha büyük bir bölümüne doğrudan el koyma çabalarının ikinci ve uzun dönemde daha önemli sonucu ise, dirlik düzeninin ya da tımar sisteminin gerilemesi ve iltizam düzeninin tarımsal

kesime yayılması olmuştur. 16. yüzyıl ve öncesinde merkezî devletin ticaretten, kentlerdeki üretim faaliyetlerinden ve diğer kaynaklardan aldığı vergilerin bir bölümünün toplanması işini devlet açık artırma yoluyla mültezim adı verilen aracılara bırakıyordu. Mültezimlerin amacı devlet adına vergi toplama işinden kâr sağlamaktı. Açık artırmayı kazanan mültezim, devlete belirli bir miktar para ödemeyi taahhüt eder, bu miktarın daha fazlasını da vergi kaynağından toplardı.

Sipahilerin askerî önemleri azalıp, merkezî hazinenin para gereksinimleri artınca, iltizam düzeni tarımsal kesimde de yaygın olarak uygulanmaya başlandı. Dördüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz bu yöntem, sipahiyi devreden çıkarıyor ve tarımsal üreticileri en kısa zamanda en çok kâr amacıyla vergi toplayan mültezimlerle karşı karşıya bırakıyordu.

Çiftlikler

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte çiftlikler, tarımsal kesimde yeni bir eğilim, yeni bir üretim birimi olarak varlıklarını duyurmaya başladılar. Tımar topraklarının üzerinde kurulmaya başlanan bu yeni birimleri incelemeye geçmeden önce, çiftlik deyiminin kökenlerine ve kullanılış biçimlerine kısaca göz atmak yararlı olacak.

Çiftlik deyimine en yaygın biçimiyle tımar düzeni çerçevesinde rastlanmaktaydı. Bir reaya ailesinin bir çift öküz kullanarak işleyebileceği kadar toprağı olan ve tımar düzeni çerçevesinde Osmanlı tarımının temelini oluşturan üretim birimine, reaya çiftliği adı verilmekteydi. Devlet mülkiyetindeki mirî topraklar üzerinde kurulan reaya çiftliklerinin sayıları milyonları buluyordu.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinden başlayarak çiftlik deyimi özel mülkiyet altındaki büyük tarımsal işletmeler için de kullanılmıştır. Bu tür çiftlikler önceleri mevat adı verilen boş ya da terk edilmiş topraklarda ortaya çıktı. Hem ekonomiyi canlandırmak, hem de vergi gelirlerini artırmak amacıyla merkezî devlet, bu toprakların üretime açılmasını, o dönemin deyimleriyle, şenlendirilmesini ya da ihya edilmesini desteklemekteydi. Şenlendirilen topraklar, şeriata uygun biçimde, özel mülk olarak tanınıyor ve mülk sahibine temlikname denilen bir belge veriliyordu. Bu özel çiftliklerde reaya aileleri ortakçı olarak çalıştıkları gibi, köleler veya ortakçı kullar da kullanılıyordu.

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasından sonra yaygınlık kazanan çiftlikler ise daha farklı gelişmeler sonunda ortaya çıktılar. İltizam düzeninin tarımsal kesimde yayılmaya başlamasından sonra, mültezimler önce reaya

üreticileri tefecilik yoluyla kendilerine bağlayarak, daha sonraları da sipahilerin ve reayanın terk ettiği mirî topraklara el koyarak, geniş alanların denetimini ellerine geçirmeye başladılar. Çiftlik deyimi özel kişilerin fiilî denetimi altına giren bu topraklar için de kullanılmaya başlandı.

Ancak mirî toprakların özel denetim altına girmesi büyük ölçekli işletmelerin kurulması anlamına gelmiyordu. Daha çok büyük devlet memurlarıyla onların yerel ortakları arasından çıkan mültezimler, denetlemeye başladıkları toprakların büyük bir bölümünde üretimi yeniden örgütlemek yoluna gitmediler. Temelini reaya hanelerinin oluşturduğu, küçük birimlerden oluşan işletme yapısını değiştirmediler. Bir yandan devlet adına vergi toplayarak, bir yandan da toprağı işleyen köylülere faizle borç para vererek, tarımsal artığa el koymaya başladılar.

Mültezimler ve diğer sermaye sahipleri açısından çiftlikleri çekici kılan bir diğer neden de 16. yüzyıl boyunca tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı artması olmuştur. Böylece mültezimler devlet adına öşür ve diğer vergiler karşılığında topladıkları ya da tefecilik yoluyla ele geçirdikleri tarımsal ürünleri giderek artan fiyatlarla tüccarlara satabiliyorlardı. Tüccarlar ise yerel pazarlardan topladıkları tarımsal malların bir bölümünü kentlere gönderirken, bir bölümünü de Doğu Akdeniz havzasında mal arayan Avrupalı tüccarlara devrediyorlardı.

Böylece artan fiyatların da etkisiyle tarımsal kesimde pazar için üretim ya da meta üretimi yaygınlaşmaya başladı. Kentlerdeki yüksek devlet memurları ve diğer servet ya da nüfuz sahipleri için çiftlikler ya da tarımsal kesim çekici bir yatırım alanı durumuna geldi. Nitekim, 16. yüzyılın sonlarında ölen devlet memurlarının geride bıraktıkları servetleri gösteren tereke defterlerinde, kent sınırları içinde veya kentlerin yakınında bağ ve bahçelere, mandıralara, hayvan sürülerine rastlanmaktadır.

Çiftliklerin yayılmaya başlaması ve mirî topraklar üzerinde özel kişilerin fiilî denetim kurmaya başlamaları karşısında merkezî devletin seyirci kalmasının da nedenleri vardı. Bunların en önemlisi, daha önce de değindiğimiz gibi, tımar düzeninin merkezî devlet için artık askerî ve malî işlevlerini yitirmiş olmasıydı. Ayrıca, tımarlar çerçevesindeki üretimin ya da pazarlanabilir ürünün önemli bir bölümü sipahi ve askerleri tarafından tüketilmekte, pazara yönelen bölümü sınırlı kalmaktaydı. Oysa mültezimler hem devlete olan parasal yükümlülüklerini yerine getirebilmek, hem de yükselen tarımsal ürün fiyatlarından yararlanabilmek için, ürünün mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünü tefecilik ve diğer yöntemlerle reayadan alıyor ve pazara getiriyorlardı.

Ancak, çiftliklerden yerel pazarlara aktarılan tarımsal ürünlere, Osmanlı

kentleri için mal satın almak isteyen tüccarların yanı sıra, Avrupalı tüccarlardan da talep geliyordu. Merkezî devletin sık sık uyguladığı ihracat yasaklarına karşın, yerel pazarlardaki ürünlerin bir bölümünü devlet narhlarının çok üzerinde fiyatlarla Avrupalı tüccarlar satın alıyor ve deniz yoluyla Osmanlı ülkesi dışına gönderiyorlardı.

Çiftlikler konusunda iki gözlemde daha bulunmak yararlı olacaktır. Birincisi, burada tartıştığımız biçimiyle çiftlikleri Batı Avrupa'daki feodal beylerin demesnelerine benzer bir gelişme olarak görmemek doğru olur. Her şeyden önce, Osmanlı çiftliklerinde üretimin büyük ölçekler halinde yeniden örgütlenmesine özellikle Anadolu'da çok sınırlı olarak rastlanmaktadır. Yaygın olarak görülen, varolan üretim yapısını kullanan özel kişilerin artığa el koymasıdır. Ayrıca, mirî topraklar üzerinde kurulan çiftliklerin özel mülk haline geldiğini de söylemek güçtür. Daha sık görülen, özel kişilerin mirî toprakları fiilî denetimleri altına almalarıdır. Ancak bu fiilî durum merkezî devlet tarafından hukuksal olarak kabul edilmiyordu.

İkinci olarak, söz konusu çiftliklerin 16. yüzyılın sonlarında yaygınlık kazandıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. 16. yüzyılın sonlarındaki toplam tarımsal üretim içinde, hatta yerel pazarlara ulaşan üretim içinde çiftliklerin payı oldukça sınırlıydı. 17. ve 18. yüzyıllarda çiftlikler biraz daha fazla yaygınlık kazanacaklardır. Bu konuya kitabın Dördüncü Bölüm'ünde geri döneceğiz.

Zanaatlar

16. yüzyılın büyük bir bölümüne damgasını vuran iktisadî genişleme iç ve dış ticaretin canlanmasına, kırlarla kentler arasındaki işbölümünün derinleşmesine yol açmış, kentlerdeki zanaatlar da bu iktisadî canlılıktan paylarına düşeni almışlardı. Ancak, yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan gelişmeler, Fiyat Devrimi'nin etkileri, hammadde sıkıntıları ve diğerleri Osmanlı zanaatlarına önemli bir darbe vurdu.

16. yüzyıl boyunca süren fiyat artışlarının ilk etkisi loncaların üretim maliyetlerini artırmak oldu. Oysa yürürlükteki narhlar ve ihtisab kuralları nedeniyle, ürettikleri malların fiyatlarını artırabilmeleri için loncaların kent yöneticilerinden izin almaları gerekiyordu. Böylece loncalarla kent yöneticileri arasında sık sık sürtüşmeler, anlaşmazlıklar görülmeye başladı. Ürettikleri malların fiyatları maliyet artışlarının gerisinde kalınca da, loncalar mallarının kalitesini düşürmeye başladılar. Loncalarla yerel yöneticiler arasındaki bu mücadele en yoğun biçimde başkent İstanbul'da yaşanmıştır. Çünkü toplumsal ve siyasal nedenlerle, İstanbul'da fiyat istikrarının sağlan-

ması ve daha genel olarak ekonominin yakından denetlenmesi merkezî devlet açısından büyük önem taşımaktaydı. Buna karşılık, yerel yöneticilerin loncalar üzerindeki müdahale ve denetimleri taşra kentlerinde daha sınırlı kalmıştır.

Fiyat Devrimi'nin zanaatlar üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi de mamul mallarla tarımsal ürünler arasındaki fiyat oranını, bir başka deyişle iç ticaret hadlerini ikinciler lehine değiştirmesi olmuştur. Avrupa'daki fiyat hareketlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin nüfus artışlarının gerisinde kalması nedeniyle ortaya çıkan bu eğilim, loncaların ürettiği malların fiyatlarının, loncaların satın aldığı hammaddelerin fiyatlarının gerisinde kalmasına yol açıyordu. Böylece hem lonca ustalarının kârları, hem de çalışanların gerçek ücretleri gerilemeye başladı.

Öte yandan, 1580'ler ve 1590'lardan itibaren, Venedik'in ipekli ve yünlü kumaşlarının yanı sıra, Venedik mamulleriyle rekabete girişen İngiltere'nin yünlü dokumaları da Osmanlı pazarlarında boy göstermeye başladılar. Ancak, ithal edilen kumaşların Osmanlı loncalarını ciddi bir biçimde sarstığını söylemek zordur. İthal edilen tekstil ürünleri Osmanlı toplumundaki yüksek gelirli kesimlerin lüks tüketimini karşılıyordu ve mamul mallar ithalatının hacmi bu dönemde oldukça sınırlı kalıyordu. Bu nedenle de ithal malı kumaşlar lonca üretiminin büyük bir bölümüyle doğrudan rekabete girmemekteydi. İthal edilen şeker, boya maddeleri gibi diğer mallar da lonca üretimini tehdit etmiyordu.

Fiyat Devrimi'nin ve Akdeniz havzasındaki batı-doğu ticaretinin Osmanlı zanaatları üzerindeki en ciddi sonuçları, mamul ürünlerdeki rekabet nedeniyle değil, hammaddelerdeki rekabet nedeniyle ortaya çıkmıştır. 16. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da tarımsal ürünlere olan talebin hızla arttığını, üretim yeterli olmayınca Batı Avrupa'nın bu malları ithal ettiğini belirtmiştik. Bu gelişmenin nedenlerinden biri de Avrupa'daki mamul mallar üretiminde önemli teknik ilerlemeler sağlanması ve maliyetlerin düşürülmesiydi. Böylece 16. yüzyılın ikinci yarısında, başta buğday olmak üzere çeşitli gıda maddeleriyle deri, yün, pamuk, ipek, balmumu, bakır, zift, kereste gibi hammaddeler Doğu Akdeniz bölgesinden Batı Akdeniz ve Atlantik bölgelerine doğru emilmeye başladı. Hammaddelerini sabit fiyatlarla iç piyasalardan sağlamaya alışmış olan Osmanlı loncaları Avrupalı tüccarların verdikleri fiyatlarla rekabet edemeyince, devlete başvurarak, belirli malların ihracatının yasaklanmasını talep ettiler. Ancak devlet yerli ve yabancı tüccarları denetim altına alamadı, ihracat yasaklarına karşın kaçakçılık yaygınlaştı.

Hammadde darlıklarının sıklaşması lonca esnafını güç duruma düşürüyor, sağlanabilen hammaddelerin dağıtımı ustalar arasında büyük anlaş-

mazlıklara yol açıyordu. Bunalımın daha da derinleştiği dönemlerde esnaf işleyecek hammadde bulamayınca üretimi durdurmak zorunda kalıyor, kentlerde işsizlik yayılıyordu. Hammaddelerin Batı Avrupa'ya doğru emilmesinden en fazla etkilenen İstanbul, Selanik, Bursa, Manisa gibi limanların veya kıyılara yakın kentlerin esnafı olmuştur. Hammaddelerini Avrupalı tüccarların daha sınırlı bir biçimde ulaştığı iç bölgelerden sağlayan Ankara ve Kayseri gibi kentlerin esnafının, darlıkları aynı yoğunlukta yaşamadığı söylenebilir. Bu konuyu araştıranlar arasında özellikle Ömer Lütfi Barkan, hammaddelerin batıya doğru emilmesiyle ortaya çıkan darlıkların Osmanlı loncalarına önemli bir darbe indirdiğini vurgulamıştır.

Köylülük

Osmanlı ekonomisi 16. yüzyılın son çeyreğine kadar canlılığını korudu. Tarımsal üretim hem kırsal alanlardaki üreticilerin, hem de kentlerdeki nüfusun tüketimini karşılayacak düzeydeydi. Bu nedenle dış pazarlara hububat ihracatı henüz kentlerin iaşesini tehdit etmiyordu. Kentlerdeki zanaatlar hammadde sıkıntısı çekmiyor, üretim ve ticaret yüksek düzeylerde seyrediyordu.

Ancak yüzyılın son çeyreğine girilirken, nüfus artışı nedeniyle yer yer ortaya çıkan topraksızlık sorunu etkisini duyurmaya başladı. Nüfusun yüzyıl boyunca artması Anadolu'nun kimi yörelerinde ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmasına yol açmıştı. Hane kuracak ve kendi başlarına üretime geçecek genç nüfus arasında topraksızların sayısı artmaya başladı.

Öte yandan, devletin malî bunalımı köylüler üzerindeki vergi yükünü artırmıştı. Devletin olağanüstü durumlarda topladığı avarızın sık sık talep edilmesi, vergilerin artan bir bölümünün para olarak ve sipahi yerine doğrudan devlet tarafından toplanması yalnız reayayı değil sipahileri de güç duruma düşürmüştü. Yoksullaşan sipahiler arasında tımarlarını terk edenlere rastlanıyordu. Daha fazla geliri merkezde toplayabilmek amacıyla devlet, öşür gelirlerinin toplanmasını da mültezimlere devretmeye başlıyor, böylece reaya üzerindeki malî baskıları daha da artırıyordu.

Tarımsal ürün fiyatlarının diğer fiyatlardan daha hızlı yükselmesine karşın, bu olumsuz gelişmeler karşısında özellikle genç ve topraksız reaya tımarlarını terk etmeye başladılar. Bu köylülerin bir bölümü, nüfus baskısının kendisini duyurmadığı yörelere giderek kendilerine işleyecek toprak sağlayan tımarlar buldular. Gittikleri tımarlarda henüz kayıtlı olmadıkları için, devletin topladığı vergilerin bir bölümünü ödemekten de, hiç olmazsa bir süre için kurtuldular. Tımarlarını terk eden reayanın bir bölümü ise, yi-

ne kırsal alanlarda kaldılar; ancak yerleşik tarımı terk ederek göçerliğe yöneldiler, hayvancılıkla uğraşmaya başladılar. Aşiretler ve göçebe nüfus üzerindeki devlet denetiminin daha sınırlı kalması, göçerlere yoğunlaşan malî baskılardan kurtulma olanağını da sağlıyordu.

Topraksız köylülerin bir bölümü ise kırları bırakarak kentlere göç etmeye başladılar. Ancak, yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, kentlerdeki zanaatlar ve ticaret faaliyetleri artık kırsal alanlardan gelen bu nüfusa istihdam sağlayacak durumda değildi. Kırsal alanlardan gelen hammaddelerin azalması ve hammaddelerin bir bölümünün Avrupa'ya ihraç edilmesi, loncaları zor durumda bırakmıştı. Böylece kentlerde nüfus artarken, işsizlik yaygınlaşmaya ve iaşe sorunları ağırlaşmaya başladı. Kentlere göç eden genç nüfusun bir bölümü ise medreselere öğrenci yazılıyor, ulema hiyerarşisine sıçramanın yollarını araştırıyordu. Bu medrese öğrencileri tarikatların tekkelerinde veya vakıf gelirleriyle beslenen imaretlerde yaşıyorlardı.

Reaya ile sipahilerin tımarları terk etmesi ve kent nüfusunun giderek artması, tarımsal üretime darbe vuruyor, devletin malî gelirlerini azaltıyor ve kentlerin iaşe sorunlarını ağırlaştırıyordu. Ayrıca, tekkelerde, imaretlerde yaşamaya başlayan nüfus ve yayılan işsizlik, merkezî devlet için siyasal sorunlar da yaratmaya başlamıştı. Bu nedenlerle merkezî devlet, tımarlarını terk eden reayayı geri göndermeye çalıştı. Ancak, göç dalgasının büyüklüğü karşısında, reayayı tımarlarına iade edecek mahkemeleri yöneten kadılar kısa bir süre sonra bu çabalardan vazgeçmek zorunda kaldılar.

Celâlî ayaklanmaları

Kırsal alanları terk eden köylülerin önündeki bir seçenek de paralı asker olmaktı. Önceleri doğuda İran'a karşı, daha sonra da batıda Avusturya'ya karşı açılan uzun, yorucu ve sonuçsuz savaşlar kentlere gelen işsiz yığınlar için yeni istihdam olanakları yaratıyordu. Öte yandan, ümera olarak adlandırılan taşradaki valiler ve diğer yüksek devlet memurları da kendi silahlı birliklerini oluşturuyor ve bu birliklere ücretli asker alıyorlardı. Savaş yıllarında merkez ordusuna katılan ve ateşli silahlarla donanan askerler, ya cepheden kaçarak ya da savaşa ara verildiğinde, Anadolu'ya geçiyor ve silahlarıyla birlikte ümeranın beslediği sekban bölüklerine katılıyorlardı.

Yüzyılın sonlarına doğru, işsiz reaya yığınlarının yarattığı baskıların da etkisiyle, taşradaki valilerin ve beylerin emrindeki kuvvetler hızla genişlemeye başladı. Ümeranın yanına kapılanma işini kendisine geçim yolu olarak görenlerin sayısı o kadar hızlı artmıştı ki, bir taşra yöneticisi yeterli miktarda para bulduğu ya da bu parayı soygunlarla sağlamayı göze aldığı

takdirde, çevresine yüzlerce hatta binlerce sekbanı kolaylıkla toplayabilmekteydi. Bu birlikler, yerel halktan çeşitli taleplerde bulunuyor, onları soyarak hem ümerayı zengin ediyor, hem de kendi geçimlerini sağlıyorlardı.

Oluşturdukları birliklere katılan paralı asker sayısı arttıkça valiler ve yerel beyler, savaşlar nedeniyle Anadolu'nun iç güvenliğiyle uğraşmakta zaten güçlük çeken merkezî devlete karşı ayaklanmaya başladılar. İstanbul'dan gönderilen kuvvetleri pek çok kez yenilgiye uğratarak Anadolu'da Urfa, Kayseri, Tokat gibi pek çok kenti ele geçirdiler. Öte yandan, topraklarını terk eden reayanın, asker kaçaklarının ve medreselerden ayrılarak dağa çıkan öğrencilerin oluşturduğu küçük çeteler de, ümeradan bağımsız olarak eşkıyalığa başlamıştı.

Hem kentlerde yaşayan halk, hem de nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler, eşkıya çetelerinin, sekban bölüklerinin ve onları bastırmaya gelen devlet kuvvetlerinin taleplerine ve baskılarına karşı direnmeye, kendilerini savunmaya çalıştılar. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında savaş tekniklerinde ortaya çıkan değişiklikler sonucunda ateşli silahlar ağırlık kazanmış ve Anadolu'da yayılmıştı. Bu durum ümeranın beslediği sekban bölükleriyle bağımsız eşkıya hareketlerinin yerel halk karşısındaki gücünü ve etkinliğini artırmış, yerel halkın, özellikle kırsal alanlarda yaşayan halkın direnebilmesini güçleştirmişti.

Celâlî ayaklanmaları olarak adlandırılan bu hareketler, Mustafa Akdağ'ın ayrıntılı olarak incelediği gibi, 1590'larda hızla yayıldı. Eşkıyalık hareketleri ve silahlı birliklerin talepleri giderek artınca, köylüler tarıma elverişli ovalardaki yerleşme birimlerini terk ederek, hem eşkıyaların hem de devlet güçlerinin daha zor ulaşabileceği, ancak tarıma daha az elverişli yeni alanlara çekilmeye, buralarda yeni yerleşim birimleri kurmaya başladılar. Büyük Kaçgun deyimi, Celâlî ayaklanmaları olarak adlandırılan hareketler karşısında köylülüğün işte bu tepkisini yansıtmaktadır. Büyük Kaçgun'la birlikte bir iktisadî genişleme dönemi geride kalıyor, siyasal ve toplumsal çalkantıların gündemden eksik olmayacağı bir iktisadî durgunluk ya da daralma dönemi başlıyordu.

16. yüzyılın son çeyreğindeki olumsuz iktisadî koşullar Celâlî ayaklanmalarının zeminini hazırlamıştı. İktisadî güçlükler nedeniyle topraklarından kopan on binlerce köylü, Celâlî hareketlerinin vurucu gücünü oluşturuyordu. Ancak, bu hareketleri köylülüğün daha iyi koşullar için devlete ya da kırsal alanlardaki toprak sahibi bir sınıfa karşı mücadelesi veya direnişi olarak yorumlamak güçtür. Celâlî hareketleri, taşradaki valilerle beyler tarafından yönlendirilen ve reayaya yönelen ve reayayı kaçguna zorlayan eşkıyalık hareketleri olarak kaldılar, köylü ayaklanmalarına dönüşemediler.

Ağırlaşan koşullara karşın, Celâlî hareketlerinin bir köylü ayaklanmasına dönüşmeyişinin nedenleri üzerinde durmakta yarar var. Her şeyden önce, Suraiya Faroqhi'nin de son yıllarda vurguladığı gibi, yer yer önem kazanmakla birlikte, topraksızlık Anadolu ölçeğinde egemen eğilim durumuna gelmedi. Bu nedenle, 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet, sipahiler veya mültezimler köylüleri topraklarından kovarak yeni işletme birimleri kurmaya girişmediler. Devlet, sipahiler ve mültezimler bir yandan reayayı toprakta tutarken, öte yandan da reaya üzerindeki baskıyı artırarak reayanın yarattığı artığa el koymaya çalıştılar.

İkinci olarak, kırsal alanlarda iktisadî koşullar güçleştiğinde, topraksızlık yer yer kendini duyurmaya başladığında ve reaya üzerinde devletin ve diğer kesimlerin baskıları arttığında, köylüler kendilerine başka seçenekler bulabildiler. Topraksızlığın kendisini en yoğun olarak duyurduğu yörelerdeki tımarları terk eden reayanın bir bölümü, boş toprakları olan başka tımarlara geçebildiler. Kente göç eden reayayı kadılar geri dönmeye zorlamamış, paralı askerlik pek çok köylü için bir geçim kaynağı olabilmiştir. En son aşamada, sekban bölükleriyle eşkıya çetelerinin talepleri dayanılmaz boyutlara ulaştığında ise, topraklarını terk eden köylüler, tarıma daha az elverişli de olsa, ekebilecekleri yeni topraklar bulabildiler veya göçebeliğe dönebildiler.

Üçüncü olarak, 16. yüzyılda kırsal alanlarda toprak mülkiyetinin tekelini elinde tutan bir toprak ağaları sınıfı yoktu. Anadolu'daki tarımsal yapıların bu özelliği de, ağırlaşan koşullar ve artan baskıların yerel direnişlere veya köylü ayaklanmalarına dönüşmesini güçleştirmiş veya engellemiştir.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611*, çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim, 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert (editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* cilt 2, *1600-1914*, çev. A. Berktay, S. Alper, S. Andıç, Eren Yayınları, İstanbul, 2004 içinde, s. 543-757.

Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Murat Çizakça, "Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, sayı 11, 1980.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

17. VE 18. YÜZYILLAR: İKTİSADÎ GERİLEME Mİ?

Esnaf Alayı: Mumcular ve berberler. Levni, *Surname*.

14

Avrupa'da İktisadî Durgunluk

16. yüzyıla damgasını vuran iktisadî genişleme dalgası sırasında Batı Avrupa'da feodalizm geriliyor, kapitalist üretim ilişkileri ise yayılıyor ve güçleniyordu. Ancak bu iktisadî genişleme 17. yüzyılda yerini uzun dönemli bir durgunluğa, hatta bunalıma terk etti. Avrupa'nın değişik bölgelerindeki eğilimler farklı olmakla birlikte, bir bütün olarak Avrupa'da 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde nüfusun, üretimin ve uzun mesafeli ticaretin genişlemesi yavaşladı veya durdu.

16. yüzyıldaki genişleme süreci niçin Sanayi Devrimi'yle sonuçlanmadı? Yükselen kapitalizmin Avrupa'da egemen konuma gelmesinden önce niçin bir bunalım dönemi yaşandı? 17. yüzyıldaki durgunluğun nedenleri Avrupa tarihçileri arasında tartışma konusudur. İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm, 17. yüzyıl bunalımını açıklamaya çalışırken, 16. yüzyılda kapitalizmin yeterince güçlenemediğini vurguluyor. Hobsbawm'a göre, kapitalizmin egemen konuma gelebilmesi için, tarıma dayalı feodal yapının dönüştürülmesi gerekiyordu. Verimliliğin artırılabilmesi için, toplumsal işbölümünün derinleşmesi ve işgücünün tarımdan sanayiye geçmesi, pazar için üretimin daha da yaygınlaşması zorunluydu. Fabrika düzenine dayalı kapitalist sanayiye geçilebilmesi için hem büyük bir pazarın oluşturulması, hem de üreticilerin üretim araçlarından ayrılarak ücret karşılığı çalışan işçilere dönüşmesi gerekiyordu.

Oysa 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, büyük ulusal pazarlar yaratılmamış, mülksüzleşmiş ücretli emek henüz yaygınlaşmamıştı. Bu durumda sermayedarlar, mamul mallar üretimini devrimci bir biçimde yeniden ör-

gütlemek yerine, varolan kapitalizm öncesi yapılar içinde kalmayı, bu yapılara uyum sağlayarak kâr aramayı tercih ettiler. Bir başka deyişle, köylüler ve toprak sahiplerinden oluşan tarım ağırlıklı bir iktisadî yapı, kapitalist birikimin önüne belirli engeller çıkarıyordu. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, yükselen kapitalizmin varolan toplumsal yapıları parçalayacak gücü henüz yoktu. Bu toplumsal yapı değişmedikçe, tüccarların ve diğer sermayedarların kârları kapitalizm öncesi yapılar çerçevesinde yatırılacak, devrimci dönüşümler getirmeyecekti.

16. yüzyıldaki genişleme sürecini sona erdiren, Sanayi Devrimi türünden bir kapitalist sıçramayı geciktiren etkenler teknolojik engeller değil, işte bu toplumsal sınırlardı, yapılardı. Batı ve Orta Avrupa'nın 16. yüzyılda ulaştığı bilgi birikimi incelendiğinde, matbaanın keşfi, ateşli silahlar, saat, madencilik ve metal işleme tekniklerindeki gelişmeler dikkate alındığında, bu birikimin Sanayi Devrimi gibi bir atılım için yeterli olduğu görülüyor. Ayrıca, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, sermaye birikim ölçeğinde de belirli bir düzeye varılmıştı. Ancak diğer iki önkoşulun yokluğunda, sermaye ile teknik bilgi birikimi Sanayi Devrimi doğrultusunda birleştirilmedi.

Bu durumda 17. yüzyılı yalnızca bir bunalım dönemi olarak değerlendirmek yanıltıcı olur. 18. yüzyılın ortalarına kadarki gelişmeler, Avrupa'da ülkeler ve bölgeler arasındaki farklılıkları da hızla artırmış ve kuzeybatı Avrupa'da kapitalizmin yayılması, Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi için gereken önkoşulları yaratmıştır. Aşağıda, bir yandan bunalımın tarım ve tarım dışı kesimlerdeki yansımalarını, öte yandan da bunalım koşullarındaki gelişmelerin Sanayi Devrimi'ne geçişi nasıl hazırladığını inceleyeceğiz.

Durgunluk ve tarımsal yapılar

17. yüzyıl boyunca Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde tarımsal üretim artmaya devam etti. Ancak, nüfus artışları durunca, ortaya 16. yüzyıldakinden çok daha farklı bir tablo çıktı. Talebin üretimden daha hızlı artması nedeniyle, 16. yüzyıl boyunca tarımsal malların fiyatları diğer fiyatlardan daha hızlı artmıştı. Buna karşılık, 17. yüzyılda tarımsal fiyatlar geriledi. Bu durumda gelir düzeylerini korumak isteyen toprak sahipleri, köylülük üzerindeki baskıları artırmaya, topraklarını işleyen köylülerden yeni taleplerde bulunmaya başladılar.

17. yüzyılda Avrupa'da merkezî devletler büyüyor ve güçleniyordu. Artan harcamalarını karşılamak üzere merkezî devletler de üreticilerden yeni vergiler talep etmeye başladılar. Toprak sahipleriyle merkezî devletlerin baskıları ve çoğu para olarak toplanan yükümlülükler karşısında köylüler pazara

açılmaya, üretimlerinin artan bir bölümünü pazarda satmaya başladılar. Öte yandan, gerileyen tarımsal fiyatlar ve artan baskılar karşısında köylüler direnmeye ve sık sık ayaklanmaya başladılar. Fransız tarihçi Marc Bloch'un deyimiyle, bu dönemde Avrupa'da köylü ayaklanmalarına günümüzün sanayi toplumlarındaki grevler kadar sık rastlanıyordu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki tarımsal yapılar arasındaki farklılıklar artmaya devam etti. Doğu Avrupa'da 17. yüzyılın en belirgin özelliği toprağa bağlı aristokrasinin artan gücü ve köylülük üzerinde artan baskılardır. Aristokrasi karşısında kentlerdeki ticaret burjuvazisinin ve merkezî devletlerin gücü sınırlı kalmaktaydı. Tarımsal mallar ihracatı bir yandan feodal demesnelerin yayılmasına, öte yandan da serflerin toprağa ve toprak sahiplerine olan bağımlılığının artmasına yol açıyordu. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Avrupa'dan gelen tarımsal mallar talebinin gerilemesi, Doğu Avrupa ekonomilerini güç duruma düşürdü. Bu eğilime sürüp giden savaşların yol açtığı yıkım eklenince bunalım derinleşmiş, hem nüfus hem de üretim düzeyleri gerilemeye başlamıştır.

16. yüzyılda Fransa'nın nüfusu 20 milyona kadar yükselmişti. 1720'lere kadar bu düzeyde kalan nüfusun beslenmesi, durgunluk koşullarında ülkenin en önemli sorunu olmuştur. 16. yüzyıl boyunca Fransız aristokrasisi, toprağı işleyen köylülerin yükümlülüklerini para olarak ödenen kiralara dönüştürmüştü. Ancak, 17. yüzyılda durgunluk koşulları ağır basmaya başlayınca, büyük toprak sahiplerinin bir bölümü feodal yükümlülüklere geri dönmeye, diğerleri de kiraları artırmaya çalıştılar. Toplam ürünün toprak sahibiyle kiracı köylü arasında belirli oranlarda paylaşılmasını öngören ortakçılık düzeni, bu koşullarda, yaygınlaşmaya başladı.

Öte yandan, merkezî devlet büyüyor, bürokrasi ve ordunun harcamaları hızla genişliyordu. Merkezî devlet kendi malî temeli olarak gördüğü küçük üreticileri bir yandan aristokrasiye karşı korurken, öte yandan da vergi yükünü artırıyordu. Tefecilik de yaygınlaşmaya, küçük üreticileri ezmeye başladı. Artan baskılar ve para talepleri karşısında küçük üreticiler pazara açılıyor ancak verimliliği artıracak, üretimi genişletecek yatırımlara girişemiyorlardı. Köylü direnişleri ve ayaklanmaları özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında yaygınlaştı.

İngiltere tarımında ise 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kapitalist üretim ilişkileri yaygınlaşmaya devam etti. 17. yüzyıldaki İç Savaş sırasında merkezî devletin müdahalelerine karşın topraklarının denetimini yitirmeyen İngiliz aristokrasisi, yoksul kiracıları topraklarından söküp atmaya ve çitlerle çevirdikleri mülklerini ücretli tarım işçileri çalıştıran kapitalist çiftçilere kiralamaya başladılar. Gelişen kapitalist yapılar, verimlilik artışlarına da olanak

sağlıyordu. Böylece hayvancılık, yün ve hububat üretimi nüfus artışının üzerinde artışlar gösterdi. 17. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere hububatta kendi kendine yeterli olmaya başladı. 18. yüzyılda ise devletin korumacı politikalarının da desteğiyle, İngiliz çiftçileri Avrupa'nın önde gelen hububat ihracatçılarından biri durumuna geldiler.

Bu özet tablo, 17. yüzyılda Avrupa kırsal alanlarını etkisi altına alan bunalımın köylülük içindeki farklılıkları da artırdığına işaret ediyor. Doğu Avrupa'da feodal ilişkiler güçlenir, tarımsal üreticilerin toprağa ve feodal beylere bağımlılıkları artarken, Fransa'daki küçük meta üreticileri bir yandan toprak sahiplerine ve tefecilere, öte yandan da merkezî devlete karşı varolma mücadelesi vermekteydiler. Buna karşılık İngiltere'de, tarımsal üreticiler arasındaki farklılaşma çok daha ileri aşamalara ulaşmıştı. Konumlarını düzelterek birikim sağlayanlar kapitalist çiftçilere dönüşürlerken, topraklarından koparılan yoksul köylüler kırsal alanlarda ve kentlerde oluşmaya başlayan protelaryanın saflarına katılıyordu.

Mamul mallar üretimi

17. yüzyılda tarım Avrupa ekonomilerinin en önemli kesimi olma özelliğini sürdürdüğüne göre, tarım dışı kesimlerdeki üretim düzeylerinin ne gibi eğilimler gösterdiğini anlayabilmek için her şeyden önce yine tarım kesimine bakmak gerekiyor. Bu durumda, tarımsal kesimlerin gösterdiği farklılıklara koşut olarak, mamul mallar üretiminde de Avrupa'nın kuzeybatısıyla doğusu ve güneyi arasındaki farklılıkların artmış olması beklenmelidir.

Bununla birlikte, Avrupa'nın tümü için geçerli olan eğilimlerden de söz etmek mümkün gözüküyor. Özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren tarımsal malların fiyatlarının diğer fiyatlar karşısında gerilemesi, mamul mallar üretiminde çalışanların gerçek ücretlerinde bir iyileşme sağlamış olabilir. Bu eğilimin mamul mallar üretimini örgütleyen sermayedarların kârlarını artırmış olması da beklenir. Öte yandan, gıda maddeleri fiyatlarının gerilemeye başlamasıyla, özellikle kentlerdeki nüfusun elinde mamul mallara harcanabilecek miktarlar artmış oluyordu. Mamul mallara olan talebi artıran bir diğer gelişme de, Orta, Batı ve Kuzeybatı Avrupa'da köy ekonomisinin parçalanmaya başlaması ve daha önceden köy ekonomisi çerçevesinde üretilen ve tüketilen pek çok mamul malın pazardan satın alınmasıydı. Bunlara ek olarak, denizaşırı pazarların, özellikle de sömürge pazarlarının önem kazanması, okyanus ticaretine egemen olan ülkelerin üreticilerine ek olanaklar sağlıyordu.

18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde mamul mallar üretiminde çok

önemli teknolojik yeniliklere veya sıçramalara rastlanmıyor. Mamul mallar üretiminde yüzyıllardır kullanılan basit el aletleri ve tezgâhlar Sanayi Devrimi öncesinde geçerliliklerini korudular. Bu nedenle, mamul mallar üretimi için büyük ölçekli fiziksel yatırımlar ve büyük ölçekli sermaye birikimi gerekmedi.

Buna karşılık, 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde mamul mallar üretiminin örgütlenmesinde çok köklü değişiklikler görülmektedir. 16. yüzyılda İngiltere'de yaygınlık kazanan parça başına ödeme düzeni, 17. yüzyılda Batı ve Orta Avrupa'da yayılmış ve gelişmiştir. Kentlerdeki loncalar önemlerini yitirirken, mamul mallar üretimi emeğin çok daha ucuz olduğu kırsal alanlara kaymıştır. Parça başına ödeme düzeni çerçevesinde kırsal alanlarda gelişen işbölümü, zaman içinde giderek derinleşmiştir. Böylece kırsal alanlardaki nüfus ek gelir kaynakları sağlamış, ancak ticaret sermayesine olan bağımlılıkları da artmıştır.

17. yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında mamul mallarda toplam üretim hacminin ne gibi değişiklikler gösterdiğini saptamak çok güçtür. Ancak, belirli üretim dallarının, özellikle de yünlü ve keten tekstil üretiminin Avrupa'nın belirli bölgelerinde büyük sıçramalar gösterdiğini biliyoruz. İngiltere'deki yünlü dokuma dalı, parça başına ödeme düzeninin yükselişinde en çarpıcı örneklerden birini oluşturmaktadır. 16. yüzyılın sonlarına kadar Venedikliler yünlü tekstil ürünlerinde Avrupa pazarlarını ellerinde tutuyorlardı. Ancak, bir yandan loncaların sınırlayıcı kuralları, öte yandan da İspanya'dan ithal edilen yün fiyatlarındaki artışlar, Venedik mamullerinin maliyetlerini yükseltmekteydi. Buna karşılık, kırsal alanlardaki ucuz emek ve ülke içinde üretilen ucuz yün sayesinde İngiliz sermayedarları maliyetleri düşürebildiler. Daha sonra da denizaşırı ticaret ve gemicilik ağının desteğiyle, İngiliz yünlü mamulleri uluslararası piyasaları ele geçirmeye başladı.

Merkantilist devletler arasındaki rekabet

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması ve mamul mallar üretiminin kentlerden kırlara taşınması, ülke içi iktisadî bağların gelişmesine, ulusal ekonomilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu eğilim, güçlenmekte olan merkezî devletlerin izlediği ve merkantilizm olarak adlandırılan iktisat politikalarıyla da destekleniyordu.

Batı Avrupa'da merkantilist politikalar izleyen merkezî devletler, bir yandan ülke içi üretimi ve özellikle mamul mallar üretimini dış rekabete karşı koruyor, öte yandan da ihracatı artırarak genel durgunluk koşullarında istihdam yaratmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca, Avrupa'nın yükselmekte olan dev-

letleri merkantilist politikaları dış ticaret ve denizaşırı pazarlar için girişilen rekabette önemli bir araç olarak kullanıyorlardı. Her devlet kendi sermayedarlarının ticaret filosunu destekliyor, dış ticaretin ülkenin kendi filosu tarafından taşınmasını zorunlu kılıyordu.

İspanya ile Portekiz, Orta ve Güney Amerika'da kurdukları plantasyonlarda köle emeğini kullanarak altın, gümüş gibi değerli madenlerle şeker, kahve gibi tarımsal malların üretimine geçmişlerdi. Ancak, bu malların Avrupa'nın diğer ülkelerine ihracından sağlanan gelirler, güçlü ulusal ekonomilerin kurulması için yeterli olmamıştı. Öte yandan, 17. yüzyılda Fransa, denizaşırı alanların ve dünya ticaretinin egemenliği için, Batı Avrupa'nın diğer devletleriyle yoğun bir mücadeleye girişmeye henüz hazır değildi. Tarıma dayalı güney Fransa, ülkenin mamul mallar üreten kuzey ve Atlantik'e bakan batı bölgeleriyle henüz yeterince bütünleşmemiş, ulusal ekonomi kurulamamıştı.

17. yüzyılda Avrupa'nın en güçlü ülkesi Hollanda'ydı. Yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz'in eski önemini yitirmesi ve kıtalararası ticaretin ağırlığının Atlantik ve Hint okyanuslarına kayması en çok Hollanda'nın işine yaramıştı. Pazara dönük güçlü tarımsal yapıların ve gemicilikteki birikimin desteğiyle Hollanda ticaret sermayesi, dünya ölçeğinde bir ticaret filosu ve ticaret ağı kurmuştu. Ülkenin dünyanın çeşitli bölgeleriyle olan ticareti tekelci firmaların denetimine bırakılmıştı. Bu firmalar Hindistan, Amerika ve Akdeniz ticaret yollarında diğer ülkelerin ve özellikle İngiliz ticaret sermayesinin yine tekelci konumdaki firmalarıyla rekabet ediyorlardı. Asya'dan biber ve diğer baharat, çeşitli boya maddeleri, çay, kahve, ipekli ve pamuklu tekstil ürünleri ithal ediliyordu. Aynı firmalar, Afrika'nın yerli halkını Amerika'ya taşıyor, plantasyonlara köle olarak satıyor, Amerika'dan yükledikleri şeker, kahve, kakao, tütün gibi ürünleri de Avrupa'ya getiriyorlardı.

17. yüzyılın ortalarında Hollanda aynı zamanda Avrupa'nın finans merkezi durumuna geldi. Bu dönemde Amsterdam, 19. yüzyılın Londra'sı, 20. yüzyılın New York'u gibi dünyanın ticaret ve finans merkezi oldu. Tarımsal ve ticarî güce finans alanındaki önderlik eklenince, yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Hollanda ekonomisi altın çağını yaşadı.

Merkantilizm olarak adlandırılan iktisadî politikalar ilk kez işte bu ortamda, Hollanda'nın dünya pazarlarındaki gücünü kırmak isteyen Fransız ve özellikle İngiliz devletleri tarafından uygulanmıştı. 17. yüzyılın ikinci yarısında girişilen yoğun savaşların da desteğiyle, İngiltere Hollanda'yı geriletmeyi başardı. Ancak, Hollanda'nın gerilemesinde iç etkenleri de dikkate almak gerekiyor. Ticaret ve finans alanındaki başarıları, Hollanda sermayedarlarının sanayi alanında yatırım yapmalarını güçleştirmiştir. Bir başka de-

yişle, diğer alanlardaki başarılar ve bu başarıların ortaya çıkardığı yapılar, daha sonraki güçlüklerin zeminini hazırlamıştır.

Böylece 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İngiltere ekonomisi hızlı büyümeye, İngiliz sermayesi de dünya ekonomisinin egemenliğini ele geçirmeye hazır duruma gelmişti. Tarımda ve mamul mallar üretiminde verimlilik artışları sağlanmış, üretim maliyetleri düşürülmüştü. Yığın üretime hazırlanan sanayi ve Hollanda'ya karşı girişilen mücadeleden güçlenerek çıkan ticaret sermayesi, geniş pazarlar arayışı içindeydiler.

Denizaşırı ticaret ve sömürgeler, 17. ve 18. yüzyıllarda pek çok Avrupa ülkesi için kâr ve birikim olanakları yaratmıştır. Ancak, iç yapıları yeni bir kapitalist sıçramaya en elverişli olan İngiltere için, sömürgeler ve dış pazarlar özel önem taşımaktaydı. Örneğin 18. yüzyılın ilk yarısında yünlü kumaş ve diğer mamul malların İngiltere'nin ihracatındaki payı yüzde 85'e ulaşmaktaydı. İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgeleri de bu mamul mallar için önemli bir pazar oluşturuyordu. Öte yandan, 18. yüzyılda pamuklu tekstil dalında Hindistan, Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilecek durumdaydı. Ancak, yüzyıl boyunca izledikleri korumacı politikalarla İngiliz hükümetleri, Hindistan'ın düşük fiyatlı pamuklu tekstil ürünlerinin İngiltere iç pazarına girmesini engellediler.

17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesiyle olan ticaretinin tekeli Levant Company'ye verilmişti. Ancak, 18. yüzyılda İngiltere'nin bu bölgedeki ticarî etkinliği sınırlı kalmış, Batı Avrupa'nın Doğu Akdeniz bölgesiyle ticaretine Marsilya'da üslenen Fransız tüccarlar egemen olmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticareti önemli artışlar göstermekle birlikte, Avrupa'nın mamul mallarının Doğu Akdeniz pazarlarını istilası Sanayi Devrimi'nden sonra, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayacaktır.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

E.J. Hobsbawm, "The Crisis of the Seventeenth Century", *Past and Present*, Sayılar 5 ve 6, 1954.

Jan De Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, Cambridge University Press, 1976.

15

Osmanlıda Değişen Güç Dengeleri

Merkez ile taşra

16. yüzyılın sonlarına doğru gelişen iktisadî, malî ve toplumsal bunalım Celâlî ayaklanmalarının zeminini hazırlamıştı. Tüm Anadolu'yu etkisi altına alan Celâlî hareketleri kimi zaman yavaşlayarak, kimi zaman da hızlanarak 17. yüzyıl boyunca sürdü. Siyasal açıdan bakıldığında bu yüzyılın en önemli özelliği, merkezî devletin gücünün hem başkentte, hem de taşrada önemli ölçüde azalması, ancak ortaya çıkan iktidar boşluğunu hiçbir toplumsal ya da siyasal gücün dolduramamasıdır.

Savaş teknolojisindeki gelişmeler sipahi ordusunun etkinliğini azaltınca, ateşli silahlarla donatılan yeniçerilerin sayısı hızla artmıştı. Ayrıca, batıda Avusturya ve Venedik'le, doğuda İran'la girişilen savaşlar için merkezî devlet kırsal alanlardaki reayayı da silahlandırıyor ve cepheye sürüyordu. Bu paralı askerler başkent İstanbul'da ağırlığı giderek artan bir siyasal güç oluşturmaya başladılar.

Uzun ve yorucu savaşlar malî bunalımları beraberinde getiriyor, yeniçerilerin maaşlarını ödemekte devlet güçlük çekiyordu. Ek malî gelir sağlamak amacıyla başvurulan tağşişler ise fiyat artışlarına, yeniçerilerin ayaklanarak, vezirlerin kellelerini talep etmelerine, hatta padişahları tahttan indirmelerine yol açıyordu. Yeniçerilerle esnaf loncaları arasındaki bağların güçlenmesi, bu bunalım döneminin gelişmeleri arasındadır. Askerliğin çekici bir meslek olmaktan çıkmasıyla birlikte, devletten sürekli ancak düşük maaş alan yeniçeriler esnaf loncalarına girmeye, ticaret ve zanaatlarla uğraşmaya baş-

ladılar. İstanbul'un iaşesinde sık sık karşılaşılan güçlükler, kıtlıklar ve darlıklar, zaman zaman baş gösteren tifo, kolera ve veba gibi salgın hastalıklar, başkentteki siyasal ve toplumsal bunalımları daha da ağırlaştırıyordu.

Taşrada, Balkanlar ve Anadolu'daki iktidar boşluğu daha da belirgindi. Merkezî devletin atadığı valiler sık sık ayaklanıyor, İstanbul'a karşı bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Bu ayaklanmaların toplumsal tabanını ya da emek gücünü ise topraklarını terk ederek valilerin ve diğer yerel beylerin örgütlediği sekban bölüklerine paralı asker olarak giren köylüler oluşturuyordu. Merkeze karşı ayaklanan valiler reayaya baskı yapıyor, çeşitli bahanelerle ağır vergiler topluyorlardı. Böylece bölüklerdeki sekbanlara da geçim yolu açılmaktaydı. Sekban bölükleri savaş yıllarında cepheye gitmeyenlerin, savaş sonrası dönemlerde ise cepheden dönenlerin katılmasıyla daha da büyüyordu. Kırsal alanlardaki bağımsız eşkıyalık hareketleri de yine aynı dönemlerde yaygınlık kazanıyordu.

17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Köprülü ailesinin vezirlikleri döneminde, merkezî devlet biraz olsun güçlenmiş, taşradaki etkinliğini artırarak yerel valileri daha yakından denetleyebilmişti. Ancak 1680'lerden itibaren Viyana kuşatması büyük bir yenilgiye dönüşüp, batıdaki savaşlar yoğunlaşınca, Anadolu'daki güçlerini geri kazanan sekban bölükleri İstanbul üzerine yürüyüşe geçtiler. İşte bu koşullarda, 1698 yılında, merkezî devlet sekban bölükleri ve onların başındaki valilerle yazılı bir uzlaşmaya gitmek zorunda kaldı. Bu anlaşmayla merkezî devlet, bir yandan sekban bölükleri üzerindeki denetimini artırmaya çalışıyor, öte yandan da sekbanlara belirli haklar ve düzenli gelir vaat ediyordu.

Savaşın getirdiği olağanüstü koşullar ortadan kalkınca, anlaşma geçerliliğini yitirdi. Ancak bu siyasal belge, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, merkezî devletin gücünün ne denli azalmış olduğunu ve merkez ile taşra arasındaki dengelerin ne ölçüde değişmiş olduğunu çarpıcı bir biçimde simgeliyor. Bu belgeyi merkezî devletle taşrada 18. yüzyılda yükselen âyan arasında imzalanan bir diğer yazılı uzlaşmanın, 1808 yılında imzalanan Senedi İttifak'ın habercisi olarak yorumlamak da mümkündür.

Âyanın yükselişi

Ayaklanan valilerle sekban bölüklerinin ve bağımsız eşkıyalık hareketlerinin bitip tükenmek bilmeyen taleplerine karşı, Anadolu ve Balkanlar'daki kentli nüfus ve köylüler kendilerini koruyabilecek toplumsal güçlerin arayışı içindeydiler. Genel güvensizlik ortamı tarımsal üretimi, zanaatları ve ticareti de olumsuz etkiliyordu.

Öte yandan, ortaya çıkan iktidar boşluğu merkezî devletin çıkarlarına da darbeler vuruyordu. Taşradaki güçsüzlüğü nedeniyle merkezî devlet, özellikle tarımsal kesimden vergi toplayamaz duruma gelmişti. Bu durum, sürüp giden malî bunalımı daha da ağırlaştırıyordu. Ayrıca devlet, savaş dönemlerinde asker toplamakta güçlük çekiyordu. Kısacası, merkezî yönetimde sık sık başkaldıran valilerin yerine malî, askerî ve siyasal konularda işbirliği yapabileceği, yerel koşulları iyi bilen, yerel kökenleri güçlü toplumsal kesimlerin arayışı içindeydi. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu ve Balkanlar'ın kent ve kasabalarında âyanın yükselişi işte bu koşullarda gerçekleşti.

Kullanıldığı biçimiyle âyan sözcüğü bir kasabanın, bir kentin ya da bir bölgenin hem ileri gelenleri, etkili ve nüfuzlu kişileri, hem de halkın temsilcileri anlamına gelmekteydi. Âyan, yerel kökenli veya yöre dışından olabiliyor, hem reaya hem de askerî sınıf arasından gelebiliyordu. Her yörenin önde gelen tüccar ve diğer sermaye sahiplerinin arasından, molla, müftü, müderris gibi ulema kesiminden, yörenin vakıf gelirleriyle yaşayan eski ailelerinden ya da devletin atadığı vali, kadı veya askerî birlik komutanları arasından âyan çıkabiliyordu.

17. yüzyıl sonlarına doğru taşrada merkezî devlete baş kaldıran unsurlara ve yerel eşkıyalık hareketlerine karşı, yerel halkı korumak amacıyla ve devletin verdiği izinle milis örgütleri kurulmaktaydı. Halil İnalcık'ın araştırmalarının gösterdiği gibi, âyanın bu milis örgütlerinin başına geçmesi, taşradaki toplumsal ve siyasal gücünün artması sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu. Daha sonraları bu kişilerin nüfuzlarını artırmalarında, âyan olarak yükselmelerinde en önemli aşama, kendilerine belirli bir bölgede ya da sancakta devlet adına vergi toplama yetkilerini veren mütesellimlik mevkiini ele geçirmeleri olmuştur.

17. yüzyılda mütesellimleri valiler kendi yakınları arasından seçer ve atarlardı. Ancak sık sık değiştirilmeleri nedeniyle valiler, herhangi bir yörede yerleşik siyasal güç oluşturamıyorlardı. Buna karşılık, 17. yüzyılın sonlarından itibaren, sancaklardan daha küçük birer birim olan kazalarda, âyandan bir kişi reis-i âyan adıyla kazanın temsilcisi olarak seçilmeye ve kazanın devletle olan ilişkilerini yürütmeye başladı. Bu sayede âyan, mütesellimlikleri ele geçirmeye başladı. Zaman içinde valilerin ve sancak beylerinin gücü azalırken, sancakları fiilî olarak mütesellimler yönetmeye başladılar.

18. yüzyıla gelindiğinde herhangi bir sancakta kimin mütesellim olacağına artık merkezî devlet ya da vali değil, yerel âyan kendi arasında karar veriyor, tercih edilen kişi resmî atamayı yapacak olan devlet temsilcilerine bil-

diriliyordu. Bu nedenle âyan arasında rekabet ve mücadeleler eksik olmuyordu. Atamayı devlet yapmış olsa da âyanın şikâyeti üzerine mütesellimler azledilebiliyorlardı.

Yerel kökenlerinin ve bağlarının güçlü olması âyanın yükselişinde, yöre halkını ve yerel çıkarları devlet katında temsil etmeye başlamasında önemli rol oynamıştır. Ancak, âyanın etkinliği yalnızca yerel güçleri merkezî devlete karşı savunmasından kaynaklanmıyordu. Gücünü sürdürmek, etkili olabilmek için âyan, hem kendi yöresindeki toplumsal unsurlarla, hem de merkezî devletle iyi ilişkiler kurmak, bir yandan yerel güçleri merkezî devlete karşı temsil ederken, öte yandan da devletin taşradaki temsilcisi olarak belirli malî, askerî ve siyasal işlevleri yerine getirmek durumundaydı.

Örneğin etkin bir biçimde vergi toplayabilmesi için, âyanın yörenin vergi kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olması gerekiyordu. Savaş dönemlerinde asker toplayabilmesi, gerektiğinde eşkıya kovalayarak yörede asayişi sağlayabilmesi için âyanın elinde düzenli askerî birliklerin bulunması, elinin altında hatırı sayılır servetlerin olması gerekiyordu. Kısacası, âyanı merkezî devlete karşı bir toplumsal güç olarak yorumlamak eksik ve yanıltıcı olur. Âyanın taşradaki yükselişi, yerel unsurlarla merkezî devlet arasında fiilî olarak ortaya çıkan ve karşılıklı çıkarlara dayanan uzlaşmayı yansıtmaktadır.

Âyanın iktisadî faaliyetleri

Mütesellimlikleri ele geçirdikten sonra âyan, siyasal bakımdan olduğu kadar iktisadî bakımdan da hızla yükselmeye başladılar. Devlet adına vergi toplamak âyan için en önemli servet ve sermaye birikim yolunu oluşturuyordu. Tarımsal üreticilerden, kentlerdeki loncalardan, ticaretten ve diğer kaynaklardan toplanan vergilerin bir bölümü başkente gönderiliyor, önemli bir bölümü ise âyanın elinde kalıyordu. Böylece âyan, devletin kurduğu artığa el koyma süreçlerini kullanarak, özellikle tarımsal artığın önemli bir bölümüne ortak oluyordu. 18. yüzyılda vergi toplama sürecini âyanın denetlemeye başlamasının tarımsal üreticiler açısından ne anlama geldiğini, örneğin köylülük üzerindeki baskının artıp artmadığını kestirmek zordur. Ancak, 17. yüzyılda devlet adına vergi toplama yetkisini ancak kısa süreler için ellerine geçiren mültezimlerle karşılaştırıldığında, âyanın yükselişinin üreticiler üzerindeki baskıyı bir ölçüde azalttığı düşünülebilir.

Âyanın iktisadî faaliyetleri devlet adına vergi toplamakla sınırlı kalmıyordu. Her yörenin kendi özelliklerine göre âyan, yerel ticaretle, uzun mesafeli hatta ülkelerarası ticaretle ve tefecilikle uğraşmakta, daha sınırlı ölçülerde

de loncalar çerçevesinde örgütlenen imalat faaliyetlerine yatırım yapmakta, tezgâh satın alıp dükkân işletmekteydi. Âyanın yatırım yaptığı alanlardan biri de tarımdı. Zaman içinde kimi âyan, mirî toprakların fiilî mülkiyetini eline geçirmiş, çiftlikler oluşturmuş ve bu toprakları işleyen köylülerden, devlet adına topladığı öşür ve diğer vergilere ek olarak, toprak kirası talep eder duruma gelmişti. Ancak âyanın fiilî toprak mülkiyeti ve çiftlikler sayesinde sağladığı gelirler, devlet adına vergi toplayabilme ayrıcalığının yarattığı olanaklar yanında sınırlı kalıyordu. Bir başka deyişle, âyanın iktisadî faaliyetleri esas olarak varolan yapılar çerçevesinde kalmakta, bu yapıları dönüştürmeye yönelmemekteydi.

Öte yandan, yöre halkı ve özellikle kentliler âyandan belirli hizmetler beklemekteydiler. Genel asayiş ve güvenliğin sağlanması, eşkıyalık hareketlerinin bastırılması ve engellenmesi hiç şüphesiz bunların en başında geliyordu. Ayrıca, kentlerin gıda maddeleri gereksinimlerini karşılamak, darlıkları ve kıtlıkları engellemek, kasaba ve kent nüfusunun önemli bir bölümünün bir parçası olduğu loncaları kollamak, gerektiğinde lonca kurallarının uygulanmasını sağlamak ve loncaların hammadde gereksinimlerini karşılamak âyandan beklenen iktisadî hizmetler arasındaydı. Kısacası, merkezî devletin daha güçlü olduğu dönemlerde, örneğin 16. yüzyılda, taşrada merkezî devletten beklenen hizmetleri 17. yüzyılın sonlarından itibaren âyan yükleniyordu.

Böylece, merkezî devletin gücünün azalmasından sonra taşrada ortaya çıkan iktidar boşluğu dolduruluyor, merkezî devlete karşı yeni ve güçlü bir iktidar odağı yerini alıyordu. 19. yüzyılda merkezî devletin tekrar güçlenmeye başladığı düşünülürse, 18. yüzyıl ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısı taşrada âyan çevresinde örgütlenen yerel unsurların siyasal düzeyde ağırlıklarını en fazla duyurdukları dönem olmuştur. 1760'lardan itibaren yoğunlaşan ve ağır yenilgilere yol açan savaşlar merkezî devleti daha da zayıf düşürünce, Osmanlı toplumundaki merkez-taşra dengeleri yeni bir evreye girdi. Anadolu ve Rumeli'nin pek çok bölgesinde âyan özerkliklerini, hatta bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Manisa yöresinde Karaosmanoğulları, İzmir'de Kâtipzadeler, Ankara'da Müderriszadeler ve Nakkaşzadeler, Yozgat yöresinde Çapanzadeler, Kayseri dolaylarında Kalaycıoğulları, Emirağazadeler ve Zennecizadeler, Konya'da Gagfarzadeler ve Mühürzadeler, Trabzon'da Tuzcuoğulları taşrada güçlerini artıran âyan ailelerinin başında geliyorlardı.

Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında, yerel güçler kendileri için bir tehdit oluşturacağı kaygısıyla, merkezî devletin askerî reform çabalarını engelleyecek kadar güçlenebilmişlerdir. Âyanın gücü, 19. yüzyılın başlarında do-

ruğuna ulaştı. 1808 yılında âyan ile merkezî devlet arasında imzalanan Sened-i İttifak belgesiyle âyan, saltanata olan bağlılığını yinelerken, merkezî devlet de âyanın taşradaki ve daha önemlisi Osmanlı toplumundaki gücünü ve yerini yazılı olarak tanımaktaydı. Böylece merkezî devlet kendi gücünün sınırlarını da kabullenmiş oluyordu.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim, 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert (editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, cilt 2, *1600-1914*, çev. A. Berktay, S. Alper, S. Andıç, Eren Yayınları, İstanbul, 2004 içinde, s. 543-757.

Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, cilt 6, 1980.

Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen (eds.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, 1977 içinde.

16

Vergi Toplamada Büyük Koalisyon

İltizamın yaygınlaşması

16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan malî bunalım, 17. ve 18. yüzyıllarda da sürdü. Üçüncü Bölüm'de tartıştığımız gibi, savaş teknolojisinde ortaya çıkan gelişmeler sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılan merkez ordularının önemini artırmıştı. Bu eğilim hem Osmanlı maliyesine önemli bir ek yük getirmiş, hem de devlet gelirlerinin daha büyük bir bölümünün para olarak merkezde toplanması zorunluluğunu yaratmış ve tımar düzeninin çözülüşüne giden yolu açmıştı.

Öte yandan, imparatorluğun hızlı genişleme döneminin sona ermesiyle birlikte, zaferle sonuçlanan savaşlardan elde edilen ganimet ve diğer gelirlerin sonu gelmişti. 17. ve 18. yüzyıllarda uzun süren ve sık sık yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, devlet maliyesi üzerinde çok büyük bir yük oluşturmaya başladılar. Bunlara ek olarak merkezî devlet taşradaki etkinliğini yitirince, daha önceleri ya doğrudan ya da tımar düzeni aracılığıyla el koyduğu tarımsal artığı taşradaki güçlü yerel unsurlarla, en önemlisi âyanla paylaşmak zorunda kalıyordu. Böylece giderler artarken gelirler azaldı, malî bunalım süreklilik kazandı. Ancak 18. yüzyılın ortalarındaki gibi barış dönemlerinde, gelirlerle giderler arasında denge kurulabildi.

Bu koşullarda Osmanlı yöneticileri hem devletin el koyduğu artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplamak, hem de ek gelir sağlamak amacıyla çeşitli yöntemlere başvurdular. Bu uygulamalar bizi yalnızca devletin hesaplarının tarihi ya da maliye tarihi açısından ilgilendirmiyor. Bunlardan

daha önemlisi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan malî uygulamaların ekonomi üzerinde uzun dönemli etkileri oldu. Osmanlı maliyesinin geçirdiği dönüşümler, ekonominin tarihi açısından da özel önem taşıyor.

Değişen dünya koşulları karşısında merkezî devletin başvurduğu ilk önlemlerden birinin, daha önceleri yalnızca olağanüstü dönemlerde ve doğrudan devlet tarafından toplanmakta olan vergilerin daha sık ve neredeyse düzenli olarak talep edilmesi olduğunu Üçüncü Bölüm'de tartışmıştık. Bu uygulama 17. yüzyılda da sürdürüldü. Avarız, imdadiyye ve tekâlif olarak adlandırılan olağanüstü vergiler, devletin gereksinimlerine göre para, ürün veya mal olarak sık sık toplandı.

Vergi gelirlerini tımar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak kullanmak yerine doğrudan merkezî hazinede toplama çabalarının bir sonucu da iltizam düzeninin yayılması olmuştur. Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden itibaren kullanılan bu yöntemde devlet, belirli bir vergi kaynağından vergi toplama işini açık artırma yoluyla ve bir ya da üç senelik süreler için mültezim adı verilen özel kişilere devrediyor ya da satıyordu.

Tımar düzeni dışında kalan bu vergi kaynakları, mukataalar olarak adlandırılıyordu. Mukataa, coğrafi sınırları ile alınacak vergilerin tür ve miktarları maliye tarafından saptanmış vergi kaynağı ya da kaynakları anlamına geliyordu. Örneğin, İzmir kentindeki esnaf loncaları veya dış ticaret gümrüğü bir mukataa olarak tanımlanabildiği gibi, bir yörenin çeşitli türdeki vergileri veya birden fazla yörenin bir tek vergi türü bir mukataa oluşturabiliyordu. Merkezî devletin idarî yetersizlikleri nedeniyle, mukataaların büyük bir bölümünün geliri iltizam yoluyla toplanırdı. Ayrıca Bağdad ve Basra vilayetleri gibi tımar düzeninin kurulamadığı yerlerdeki vergi gelirleri de iltizam yoluyla toplanırdı. Buna karşılık, mukataaların sınırlı bir bölümü devletin emin adı verilen memurları tarafından emenaten yönetilmekteydi. Eminler topladıkları vergilerden masrafları düştükten sonra geri kalan bölümü devlet hazinesine aktarırlardı.

Mültezimler devlet adına vergi toplama işine kâr amacıyla girmekteydiler. Açık artırmaya konu olan mukataanın vergi geliri, vergilerin toplanması sırasında yapılacak masraflar ve elde edecekleri yıllık kâra ilişkin beklentilerine göre mültezimler devlete teklifte bulunurlardı. Açık artırma sonucunda belirlenen miktarın bir bölümü devlete peşin olarak ödenir, geri kalanı ise üç veya altı aylık taksitlere bağlanırdı.

16. yüzyılın ikinci yarısında devletin nakit gelir gereksinimlerinin artmasıyla birlikte, o döneme kadar tımar düzeninin bir parçası olan ve daha çok tarıma dayanan vergi kaynakları da mukataalara çevrilerek açık artırma yo-

luyla mültezimlere devredilmeye başlandı. Böylece İstanbul'da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askerî sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, ulemaya, sarraf olarak adlandırılan büyük tefecilere ve bir ölçüde de büyük tüccarlara çekici ve giderek genişleyen bir yatırım alanı açılmış oluyordu.

Öte yandan, devlet tarafından kendilerine maaş yerine tımar düzenine bağlı büyük dirliklerin vergi gelirleri tahsis edilmiş olan büyük devlet memurları da, bu gelirlerin toplanması işini mültezimlere devretmeye başladılar. İltizamın alanı 17. yüzyılda giderek genişledi. İstanbul'da oturan büyük mültezimler geniş coğrafi alanları kapsayan büyük mukataaları satın alarak bunları daha küçük parçalara bölmeye ve taşradaki ortaklarına ya da altmültezimlere devretmeye başladılar. Böylece ortaya devletin vergi kaynakları peşinde koşan ve devletin el koymak istediği artığa ortak olan bir mültezim hiyerarşisi çıkıyordu. 18. yüzyılda ise taşrada güçlenen âyan, İstanbul'daki büyük devlet memurlarıyla ortaklıklar kurmaya ve mukataaları ellerine geçirmeye başladı. Devlet adına vergi toplama sürecine egemen olmalarının âyanın iktisadî yükselişinde oynadığı önemli rolü yukarıda tartışmıştık.

Tımar düzeniyle karşılaştırıldığında iltizam, vergiyi ödeyen üreticiler için çok daha ağır koşullar getiriyordu. Tımar düzeninin mantığına göre sipahi, kendi uzun dönemli çıkarları açısından reayayı kollamak zorundaydı. Ağır vergilerle ve zor kullanarak reayanın ezilmesi yalnızca üretici için değil, artığa el koyan sipahi için de uzun dönemde olumsuz sonuçlar yaratabilecekti. Oysa bir mukataayı en fazla üç yıllık süre için ele geçiren mültezimin bu tür kaygıları olamazdı. Mültezim en kısa zamanda en fazla geliri toplamaya çalışıyor ve bu amaçla köylü üreticilere mümkün olan en ağır sömürü yöntemlerini uyguluyordu. Bu nedenle iltizamın, tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları ve vergi yükünü artırdığı söylenebilir.

Vergi toplama ve iç borçlanma yöntemi olarak malikâne düzeni

İltizam sisteminde mukataaların süresi en fazla üç yıldı. Açık artırmayı kazanan mültezimler ödemeyi taahhüt ettikleri miktarın bir bölümünü peşin veriyorlar, kalanını ise mukataanın gelirlerini topladıkça, üç ya da altı aylık taksitlerle ödüyorlardı. Ancak, daha fazla gelir sağlamaya çalışan devlet, mukataaların bir bölümünün sürelerini uzatmaya ve müzayededede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümünü peşin olarak talep etmeye başladı. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor ve geleceğin vergi gelirleri merkezî devlet tarafından teminat olarak kullanılmış oluyordu.

17. yüzyılın sonlarında, devletin Avusturya karşısındaki savaşlardan bunaldığı bir ortamda, mukataaların süreleri daha da uzatılarak açık artırmayı kazananlara "kaydıhayat" koşuluyla verilmeye başlandı. Böylece açık artırmayı kazanan kişi, sınırları ve gelir kaynakları devlet tarafından saptanan mukataanın vergilerini toplama hakkını ölene kadar ele geçirmiş oluyordu. Bu koşullarda özel kişilere devredilen mukataalara malikâne adı veriliyordu. 1695 yılında düzenlenen bir fermanla malikâne sisteminin işleyiş kuralları resmen belirlendi. Malikâne sahibinin en başta yaptığı peşin ödemeye muaccele deniliyordu. Malikâne sahibi, muaccelelerin yanı sıra, her yıl mal adı verilen ödemeleri yapmakla yükümlüydü. Mukataa sürelerinin uzatılarak "kaydıhayat" koşuluyla verilmesi peşin ödemelerin miktarını artırıyordu. Bu nedenle malikâne sistemini, devletin mukataaları kullanarak bir tür uzun dönemli iç borçlanmaya gitmesi olarak da yorumlamak gerekir.

Malikâne sisteminin ortaya çıkışında iltizam sisteminin bir diğer yetersizliğinin de rol oynadığı düşünülebilir. Mukataaların en fazla üç yıl gibi kısa sürelerle mültezimlere teslim edilmesi, mültezimlerin en kısa zamanda en fazla kâr ilkesiyle gelir kaynaklarını alabildiğine sömürmelerine yol açıyordu. Özellikle küçük üretici köylülük mültezimlerin baskıları altında ezilmekte, hem ekonominin hem de maliyenin temelini oluşturan tarımsal üretim gerilemekteydi. Mukataaların süreleri uzatılırsa, mültezimlerin vergi kaynaklarına karşı daha dikkatli davranacakları, reayayı kollayacakları umuluyordu.

İltizam sistemi gibi malikâne sistemi de merkezî devletin malî bunalımına çözüm getirmemiştir. Her şeyden önce malikânelerin açık artırmayla devredilmesi, malikâne piyasasında rekabet koşullarının egemen olduğu anlamına gelmiyordu. Mültezimler gibi malikâne sahipleri de büyük devlet memurlarının, büyük tefecilerin ya da tüccarların arasından çıkmaktaydı. Peşin para ödemelerinin büyüklüğü nedeniyle, açık artırmaya katılabilecek kişilerin sayısı oldukça sınırlı kalıyordu. Bu koşullarda açık artırmaya katılanlar arasında gizli anlaşmalar yapılıyor, hazineye ödenen miktarlar sınırlı tutuluyordu.

Malikâne sistemini ayrıntılı olarak inceleyen iktisat tarihçisi Mehmet Genç'in belirttiği gibi, bir malikâne sahibinin ölümünden sonra vârisleri, açık artırma sonucunda ortaya çıkan en yüksek bedeli vermeyi kabul ederek malikâneyi aile içinde tutabiliyor, kuşaktan kuşağa aktarabiliyordu. Böylece malikâne sistemi geniş tarımsal toprakların veya diğer mukataaların fiilî mülkiyetini değil ama bu kaynaklardan devlet adına vergi toplama imtiyazını elinde tutan ve bu imtiyazı babadan oğula geçirebilen bir toplumsal kesim yaratıyordu.

Ancak, İstanbul'daki açık artırmalara katılan malikâne sahipleri, taşradaki malikânelerin vergi gelirlerinin toplanması işiyle her zaman kendileri ilgilenmiyordu. İltizamda olduğu gibi malikâne sisteminde de, devlet katındaki siyasal nüfuzu ve parasal sermayesi sayesinde girdiği açık artırmaları kazanan, ancak İstanbul'da oturan ve taşradaki vergi kaynağıyla ilgilenmeyen, taşrada fazla gücü olmayan bir malikâneci tipi ortaya çıkmıştı. Bu sermayedarlar elde ettikleri malikâneleri küçük parçalara bölerek alt-taşeronlara devrediyor, böylece ortaya iltizam sisteminde olduğu gibi bir malikâneci hiyerarşisi çıkıyordu.

18. yüzyılda taşrada güçlenen âyan ise İstanbul'daki açık artırmalara katılmamış, malikânelere konu olan mukataaları doğrudan ele geçirmeye çalışmamıştır. Âyan, taşradaki gücünü alt-taşeronluk düzeyinde kullanmayı tercih etti ve zaman içinde malikâne düzeninin vergi kaynağındaki işleyişine egemen oldu. Ancak bu durum tarımsal üretimin yeniden örgütlenmesi anlamına gelmedi. Âyan arasında üretimi yeniden örgütleyen ya da vergi kaynağını geliştirmeye çalışan malikâne sahiplerine veya alt-taşeronlara çok az rastlanıyordu. Âyan, varolan üretim yapılarını değiştirmeden, devlet adına vergi toplamayı sürdürdü. Taşradaki gücü sayesinde tarımsal artığa el koyma sürecinde devlete ve İstanbul'daki malikâne sahiplerine ortak oldu. İstanbul'daki açık artırmaları kazanan devlete yakın kesimler ise taşrada güç sahibi olmadıkları için, âyanla ortak olarak çalışmayı kabul etmek zorunda kaldılar.

Vergi toplama sürecinde sarraflar

Vergi toplama sürecinde kısa vadeli iltizam kontratlarından uzun vadeli malikâne düzenine geçilmesi ve merkezî devletin ödemelerin daha büyük bir bölümünü peşin olarak talep etmesi, iltizam müzayedelerine katılanların kendilerine daha güçlü ve daha uzun vadeli finansman kaynakları bulmaları zorunluluğunu ortaya çıkardı. Müzayedelere ilişkin arşiv belgeleri, ilk bakışta, malikânelerin Osmanlı askeri ya da devlet sınıfının denetiminde olduğu izlenimini verir. Diğer toplumsal kesimlerin müzayedelere katılmalarına genellikle izin verilmiyordu. Ancak, müzayedelerin ötesine geçildiğinde, müzayedeyi kazanan pek çok malikânecinin vergi toplama sürecine katılmadıkları görülüyor. Malikânecilerin ardında, onlara peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt-birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunuyordu. Bu kişiler taşradaki ortaklarını da devreye sokarak vergi toplama sürecini örgütlüyor ve gerektiğinde sözkonusu vergi birimini parçalara bölerek taşaronlara devredi-

yorlardı. Iltizam müzayedelerine katılan yüksek düzey bürokratlar, sarraflar ve diğer girişimciler İslâm iş ortaklıklarını kullanarak biraraya geliyorlardı. Bu düzenlemeler çoğunlukla kitabın İkinci Bölüm'ünde değindiğimiz mudaraba ortaklığı biçiminde yapılmaktaydı.

Murat Çizakça tarafından incelenen, 16. ve 17. yüzyıla ait büyük bir örneklemde, iltizam müzayedelerini kazanan girişimcilerden yüzde 60'ının Müslüman olduğu görülüyor. Yahudi mültezimlerin oranı 1591-1610 arasında yüzde 49'a kadar çıktıktan sonra gerilemiş ve bu iki yüzyıllık sürede ortalama olarak yüzde 28'de kalmıştır. Hıristiyanların oranı ise yüzde 10'un altındadır. Arşivlerdeki devlet belgeleri, mültezimlerin hangi tür iş ortaklıkları çerçevesinde örgütlendiklerine dair bilgileri de içermektedir ancak özellikle müzayedelere katılanları finanse etmek amacıyla oluşturulan pek çok iş ortaklığının resmi kayıtlara yansımadığını da kabul etmek gerekir. Resmi belgelere yansıyan iş ortaklıklarının yüzde 85'inde tüm ortaklar aynı dinden, kalanında ise ortaklar birden fazla dinden gelmekteydi.

Müzayedelere katılan bürokratların davranışları da ilginç özellikler gösteriyordu. Bu girişimciler yatırımlarını bir malikâne üzerine yoğunlaştırmak yerine, birden fazla malikânenin hisselerinden oluşan portföyler oluşturmaya başladılar. Böylece, sermayesi bir ya da birkaç malikâneye yetebilecek yatırımcıların ya da yatırım ortaklıklarının, yatırımlarını 20 hatta 30 malikâne arasında dağıttıkları görülür. Bu davranışın ardında, yatırım alanlarının çeşitlendirilerek riskin azaltılması amacı yatıyordu.

17. yüzyılda merkezî devletin gücünün gerilemesiyle birlikte, iltizam kontratları üzerindeki denetimi de kayboldu. Bu dönemde pek çok mukataanın onyıllar boyunca aynı mültezimin elinde ve müzayede fiyatı değişmeden kaldığı dikkati çekmektedir. Bu durumlarda müzayedelerin rekabetçi boyutunun kaybolduğu anlaşılmaktadır. Resmi belgeler bu dondurulmuş mukataaların yüksek düzey bürokratların denetimine girdiğini gösteriyor. Ancak onların da ardında, hem devlete yapılan ödemelerin finansmanı hem de vergilerin toplanması sürecinde uzmanlaşan çeşitli iş ortaklıklarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Pek çok örnekte müzayedeyi kazanan bürokratların mukataaları parçalara bölerek taşaronlara devrettikleri görülüyor.

Ortaya çıkan tabloyu kısaca değerlendirmeye çalışalım. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı toplumundaki en büyük mücadele ve uzlaşmalardan biri vergi toplama alanında ortaya çıktı. Murat Çizakça'nın yaptığı hesaplamalara göre, brüt vergi gelirlerinin yalnızca dörtte biri, masraflar çıktıktan sonraki net vergi gelirlerinin ise yalnızca üçte biri merkezî devletin hazinesine giriyordu. Geri kalan miktar, yüksek bürokratlar, malikâneci, sarraf ve vergiyi kaynağında toplayan yerel güçlerden oluşan büyük koalisyon arasında

paylaşılıyordu. Dönemin Osmanlı bütçelerini kullanarak yaptığımız hesaplamalar da benzeri bir duruma işaret ediyor. 17. ve 18. yüzyıllarda imparatorluk ölçeğindeki yıllık üretim ve gelirin (bugünkü deyimiyle "ulusal" hasılanın) sadece yüzde üçü merkezî devletin hazinesine giriyordu. Bu tablo merkezî devletin gücünün çok sınırlı kaldığını, merkezî devletin vergi toplayamadığını gösteriyor. Vergi toplayamayan bir devletin ne içeride ne de dışarıda daha etkin olabilmesi mümkündü.

19. yüzyılda askerî ve diğer teknolojik gelişmelerin de katkılarıyla güç dengeleri tekrar merkez lehine dönmeye başlayınca, devlet malikâne düzenini terk edecek, taşradaki ortakların gücünü kıracak ve iltizam düzenini çok daha etkin kullanarak daha fazla vergi toplayabilecektir. Böylece Birinci Dünya Savaşı öncesinde merkezî devletin yıllık vergi gelirleri, imparatorluk ölçeğindeki toplam üretim ve gelirin yüzde on birine ulaşacaktır.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Ü. Nalbantoğlu ve O. Okyar (derl.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar*, Ankara, 1975 içinde.

Ariel Salzman, "An Ancien Regime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, cilt 21, 1993, 393-423.

Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

17

Tarım ve Zanaatlar

Ekonomide genel eğilim

Osmanlı toplumunda devletin çok önemli bir konumu vardı. Ancak buna bakarak Osmanlı ekonomisinin tarihini Osmanlı maliyesinin tarihine indirgememek gerekir. Kitabın Birinci Bölüm'ünde tartıştığımız gibi, ekonomi ve maliye çok farklı kavramlardır. Maliye, devlet hazinesinin ya da devletin vergi gelirleriyle harcamalarının durumunu yansıtır. Buna karşılık ekonomi, devletin faaliyetlerinden de etkilenmekle birlikte, esas olarak topluma ilişkin üretim, değişim, bölüşüm gibi temel süreçleri kucaklamaktadır.

Oysa Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki tarih yazıcılığına da egemen olan bakış açısı toplumu devletle, ekonomiyi de maliye ile özdeşleştirmektedir. Bu nedenle de Osmanlı tarihçileri arasında merkezî devletin zayıfladığı dönemleri genel toplumsal bunalım dönemleri olarak yorumlamak ve malî güçlüklerin arttığı dönemleri de ekonominin bunalıma sürüklendiği dönemler olarak görmek eğilimi çok yaygındır. Nitekim, merkezî devletin hem Avrupa'daki ulusal devletler, hem de taşradaki yerel güçler karşısındaki gücünün gerilediği ve malî bunalımın derinleştiği 17. ve 18. yüzyıllar pek çok tarihçi tarafından hem Osmanlı toplumu, hem de Osmanlı ekonomisi için uzun dönemli bir bunalım dönemi olarak kabul edilmekte, daha doğrusu varsayılmaktadır.

Maliye ile ekonomi arasında karşılıklı etkileşimin olduğu, birinin diğerini etkilediği yadsınamaz. Örneğin bir malî bunalım ekonomiyi olumsuz etkileyebilir. Malî bunalımın derinleşmesiyle birlikte merkezî devlet üretici-

ler üzerindeki baskıyı artırmak yoluna giderse, bu uygulamalar üretimin gerilemesine yol açabilir. Öte yandan, ekonominin durgunluk eğilimi içine girmesi de, devletin vergi gelirlerini azaltacak, maliyeyi olumsuz etkileyebilecektir.

Ancak, maliye ile ekonomi arasında her zaman bire bir ilişki bulunması gerekmez. Devlet maliyesinin bunalım içinde olduğu her dönemde ekonominin de bunalım içinde olması gerekmez. Devletin çok önemli bir konumunun olduğu Osmanlı toplumsal kuruluşunda bile, ekonomi merkezî devletten büyük ölçüde bağımsız bir çizgi izlemiş olabilir. Özellikle merkezî devletin siyasal gücünün azalmasından sonra, bir yandan malî bunalım sürerken, öte yandan da ekonominin daha farklı uzun dönemli eğilimler içine girmesi mümkündür. Örneğin malî bunalıma ekonominin gerilemesi değil, daha önce, devletin el koyduğu artığın bir bölümüne taşrada güçlenen unsurların ortak olması ve bu nedenle devletin vergi gelirlerinin azalması yol açmış olabilir. İşte bu nedenle, malî bunalımın sürekliliğine bakarak ekonomi üzerinde varsayımlar yapmak yerine, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin hangi somut gelişmelerin etkisi altında kalmış olabileceğini araştırmak gerekiyor.

17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da nüfus, tarımsal üretim ve zanaatlar üretimiyle iç ve dış ticaretin hacminin ne gibi dalgalanmalar gösterdiği konusunda pek az şey bilinmektedir. Yine de, eldeki sınırlı ve pek çoğu dolaylı verileri bir araya getirdiğimizde, 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar geçen iki yüzyılı aşkın süreyi üç ayrı döneme ayırmak ve birbirinden farklı üç uzun dönemli eğilim çerçevesinde incelemek mümkün gözüküyor.

16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına ya da 18. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ekonomisine ve özellikle Anadolu'ya egemen olan eğilimi daralma ya da bunalım olarak nitelendirmek gerekiyor. Her şeyden önce, 16. yüzyılın sonlarından itibaren ve 17. yüzyılda Anadolu nüfusunun önemli bir azalma gösterdiği anlaşılmaktadır. Nüfustaki gerilemenin boyutları henüz yeterince bilinmemektedir. Yine de bu konuda dolaylı kanıtlar verilebilir. Daha önce, kitabın Üçüncü Bölüm'ünde, Anadolu nüfusunun 16. yüzyıl boyunca artarak yüzyılın sonlarına doğru on milyona yaklaştığının tahmin edildiğini belirtmiştik. Buna karşılık, 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, İstanbul ve Anadolu nüfusunun 9 milyon dolaylarında kaldığı tahmin edilmektedir. Öte yandan, 18. yüzyılın bir bölümünde Anadolu nüfusunun sınırlı da olsa bir artış eğilimi içinde olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Ancak yoğunlaşan savaşların da etkisiyle, Anadolu nüfusunun 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında gerilemiş olması müm-

kündür. Bu durumda, Anadolu nüfusunun 16. yüzyılın sonlarından başlayarak ve 17. yüzyıl boyunca önemli bir gerileme gösterdiği söylenebilir. Bu güçlü eğilimin Anadolu için söz konusu olduğunu, Balkanlar nüfusunun 16. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başları arasında aynı boyutlarda bir gerileme eğilimi göstermediğini de belirtelim.

Anadolu'nun nüfusu 17. yüzyılda önemli bir gerileme gösterdiyse, bu eğilimin ekonomiyi de etkilemesi, tarımsal üretim ve zanaatlar üretiminin gerilemiş olması beklenir. 17. yüzyıla ilişkin eldeki dolaylı ve dolaysız kanıtlar da bu doğrultuda bir tablo çiziyorlar. Yüzyıl boyunca zaman zaman yavaşlayan, zaman zaman da hız kazanan Celâlî hareketlerinin, yaygınlaşan güvensizlik ortamının ve ümeranın örgütlediği sekban bölüklerinin taleplerinin özellikle köylü üreticileri olumsuz etkilediği söylenebilir.

Öte yandan, Büyük Kaçgun'la birlikte köylülerin verimli toprakları terk etmelerinin tarımsal üretimi olumsuz etkilemiş olması beklenir. Merkezî devletin malî bunalımı ve tımar düzeninin çözülmesiyle birlikte yaygınlaşan iltizam düzeninin, tarımsal üreticileri ezdiği, üretimde gerilemelere yol açtığı düşünülebilir. 17. yüzyılın ortalarındaki ve sonundaki uzun ve masraflı savaşlar da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, 17. yüzyılda sık sık ortaya çıkan salgın hastalıkları da, hem iktisadî güçlüklerin bir göstergesi, hem de iktisadî güçlükleri ağırlaştıran bir ek etken olarak düşünmek gerekiyor.

17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu tarımı

Tımar düzeni 16. yüzyılın sonlarından itibaren çözülmeye başlamıştı. Yoksullaşan sipahiler tımarlarını terk ederlerken devlet adına vergi toplama yetkisi mültezimlere devrediliyordu. Devlet adına vergi toplayanların baskılarına ümeranın çevresinde toplanan sekban bölüklerinin talepleri ve yaygınlaşan eşkıyalık hareketleri eklenince, yerleşik tarımla uğraşan köylüler reaya çiftliği olarak adlandırılan topraklarını terk ediyorlardı.

Bu üreticilerin bir bölümü anayollardan, verimli ovalardan uzaklaşarak daha güvenli buldukları ancak tarıma daha az elverişli yeni topraklara çekildiler. Bu alanlarda yeni yerleşim birimleri kurdular. Tımarlarını terk eden reayanın bir bölümü ise göçerliğe yönelerek yerleşik tarım yerine hayvancılıkla uğraşmaya başladılar. Büyük Kaçgun olarak nitelendirilen bu göçler, Anadolu'nun kırsal alanlarının yerleşim haritasında önemli değişikliklere yol açtı. 16. yüzyıl sonlarında ya da 17. yüzyılda terk edilen verimli toprakların pek çoğu ancak 19. yüzyılda, Anadolu'nun nüfusu artmaya başladıktan sonra yeniden tarıma açılabildi. Bu gelişmelerin de etkisiyle, Ana-

dolu nüfusunun 17. yüzyılda önemli bir gerileme göstermiş olabileceğini belirtmiştik.

Öte yandan, iltizamın yaygınlaşmasıyla birlikte köylülük üzerindeki vergi yükü de artmaya başlamıştı. Mukataaları veya mukataaların bir bölümünü kısa bir süre için ellerine geçiren mültezimler ve alt-mültezimler, en kısa zamanda en fazla kâr ilkesiyle küçük üreticilere yükleniyorlardı. Bir yandan sekban bölüklerinin talepleri, öte yandan da mültezimin baskısından bunalan köylüler borçlanmaya başlayınca, kasaba ve kentlerdeki tefecilerin eline düşüyorlardı. Anadolu tarımının belkemiğini oluşturan küçük üreticilerin karşı karşıya kaldıkları bu olumsuz koşullar kaçınılmaz olarak üretim düzeylerini de etkiliyordu. Bu durumda, ekili alanların daralması, daha az verimli topraklara geçiş ve üreticiler üzerinde artan baskılar nedeniyle, 17. yüzyılda tarımsal üretimin de gerilediğini söyleyebiliriz.

Buna karşılık, 18. yüzyılda, 1770'lere kadarki dönemde Anadolu tarımı sınırlı da olsa bir canlanma eğilimi içinde olmuştur. 18. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticaretinin de bir genişleme eğilimi içine girdiği görülmektedir. Bu eğilim özellikle Balkanlar'da ulaştırma olanakları olan bölgelerde dış pazarlar için tarımsal mallar üretimini harekete geçirmiştir. Anadolu'da ise, İzmir yöresinde Avrupa pazarları için tarımsal mallar üretiminde küçümsenemeyecek artışlar görülüyor.

Çiftliklerde üretim

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkan bir gelişme, devlet mülkiyetindeki mirî toprakların denetiminin özel kişilerin eline geçmesi ve bu topraklar üzerinde büyük işletmelerin kurulması olmuştur. Hem mirî toprakların denetiminin özel ellere geçişi, hem de bu topraklar üzerinde kurulan çiftliklerdeki üretimin örgütlenmesi, imparatorluk içinde bölgeden bölgeye önemli farklılıklar göstermekteydi. Yine de, bu genel sürecin belli başlı özelliklerini belirlemek mümkündür.

Tımar düzeninde, mirî toprakların mülkiyeti devletin olmakla birlikte, bu toprakların babadan oğula geçen kullanım hakkı bir tapuyla birlikte reaya hanelerine verilmişti. 16. yüzyılın sonlarından itibaren kentlerdeki nüfuzlu kişiler, askerî sınıf mensupları ve devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerine geçiren mültezimler, sipahinin ve reayanın terk ettiği topraklara el koymaya başladılar. Daha sonra da, mültezimlerin baskıları ve sekban bölüklerinin talepleri altında bunalan ancak çiftlerini bozmayan reayanın topraklarını tefecilik yoluyla borçlandırarak veya zor kullanarak ellerinden aldılar. Bu toprakların tapularını ya da fiilî mülkiyetlerini ele geçirdiler. Da-

ha çok Balkanlar'da, bir ölçüde de Anadolu'da, birden fazla reaya işletmesini bir araya getirerek, 500 ya da 1000 dönüme, hatta kimi yerlerde 10.000 dönüme kadar ulaşan büyük çiftlikler oluşturmaya başladılar.

Ancak, çiftliklerin ortaya çıkışı yalnızca mirî toprakların denetiminin kanunnamelere aykırı olarak özel ellere geçişi yoluyla olmadı. Merkezî devlet erken dönemlerden itibaren vergi gelirlerini artırmak amacıyla mevat olarak adlandırılan boş ya da terk edilmiş toprakların üretime açılmasını desteklemekteydi. Bu toprakları şenlendirenlere özel mülkiyet hakları veriliyordu. Ayrıca, 16. yüzyıl ve sonrasında sipahilerin ve kadıların izniyle tımar düzenine bağlı mirî toprakların özel kişilere satıldığı da görülmektedir.

Emeğin daha bol, toprağın daha kıt olduğu Balkanlar'da, ortaya çıkmaya başlayan çiftliklerin sahipleri toprağı işleyecek reaya bulmakta güçlük çekmiyorlardı. Bu bölgelerde çiftlik sahipleri toprağın denetimini ele geçirdikten sonra reaya üzerindeki sömürüyü artırıyor, angarya uygulamaları yaygınlık kazanabiliyordu.

Buna karşılık Büyük Kaçgun sonrasında Anadolu'da, yerleşik tarımla uğraşan nüfus önemli bir gerileme eğilimi içindeydi. Emek kıtlığı kırsal alanların en önemli özelliklerinden biri durumuna gelmişti. Ele geçirdikleri toprakların bir bölümünde çiftlik sahipleri aynı toprakları daha önceden işleyen reayayı kiracı ya da ortakçı olarak kullanıyorlardı. Ancak çiftlik sahipleri, terk edilen toprakları işleyecek reaya bulmakta güçlük çekiyorlardı. Bu nedenle emeğin özellikle kıt olduğu yörelerdeki çiftlikler, hayvancılık gibi daha az emek gerektiren faaliyetlere yöneliyordu. Hem emek kıtlığı, hem de tarihsel olarak bu uygulamanın Anadolu'da güçlenmemiş olması nedeniyle, 17. yüzyıl ve sonrasında Anadolu'da angarya türü yükümlülükler yaygınlaşmadı.

Halil İnalcık'ın işaret ettiği gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda çiftliklerde esas olarak üç farklı işletme biçimi görülür. Çiftliklerin sınırlı bir bölümünde üretim, hem yıl boyu, hem de gerektiğinde mevsimlik olarak kiralanan ücretli işçiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu çiftlikler kâhyalar tarafından yönetiliyor ve ücretli işçiler topraksız veya az topraklı köylülerle göçerler arasından kiralanıyordu. Bir büyük birim olarak çalıştırılan bu işletmelerde her türlü tarım aletleri, çekim hayvanları ve tohumluk, çiftlik sahibi tarafından sağlanmaktaydı. Çiftlik içinde çiftlik sahibinin konağının yanı sıra ahırlara, ürün depolamak için kullanılan yapılara ve tarım işçileriyle güvenlik görevlilerinin kaldıkları barınaklara rastlanmaktaydı. Örneğin, Batı Anadolu'da Manisa yöresinin güçlü âyan ailelerinden Karaosmanoğulları'nın bu tür bir büyük çiftlikleri vardı.

17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da rastlanan ikinci işletme biçiminde ise

çiftlik topraklarının bir bölümü, birinci biçimde olduğu gibi, bir büyük birim olarak işletiliyor, ancak geri kalan bölümü ufak parçalara ayrılarak reaya ailelerine kiralanıyordu. Çiftlik olarak adlandırılan işletmelerin büyük çoğunluğu ise tümüyle köylü ailelerine kiralanmaktaydı. En yaygın olarak kullanılan kiracılık biçimi ortakçılıktı. Bu yöntemde, merkezî devlet adına talep edilen vergiler alt-mültezime ödendikten sonra, toplam ürün çiftlik sahibiyle üretici köylü arasında daha önceden kararlaştırılan oranlarda paylaşılıyordu. Kimi durumlarda, ekilecek ürünü belirlemek dışında, çiftlik sahibinin üretim sürecine müdahalesi olmuyordu. Ancak üretici reaya, devlete ödediği vergilerin yanı sıra, çiftlik sahibine de önemli bir pay vermek zorunda bırakılıyordu. Bir başka deyişle, çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük çoğunluğunda, küçük köylü işletmelerine dayanan yapı varlığını koruyor, ancak reaya üzerindeki baskı ve sömürü artmış oluyordu. Yörenin âyanından bir kişinin hem devlet adına vergi topladığı, hem de çiftlik sahibi olarak üreticiden kira talep ettiği durumlara da sık sık rastlanıyordu.

Çiftlikler ne kadar yaygındı?

Çiftlik olgusu Osmanlı iktisadî tarih yazıcılığında önemli bir tartışma konusudur. Çiftliklere ilişkin olarak öne sürülen bir teze göre, küçük işletmelerin temelini oluşturduğu tımar düzeninin çözülmeye başlamasından sonra, mirî topraklar üzerinde fiilî özel mülkiyet yayılmış ve Osmanlı tarımı Doğu Avrupa'daki gelişmelere benzer biçimde, büyük işletmeler çevresinde yeniden örgütlenerek, pazar için, özellikle de dış pazarlar için üretime geçmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda 17. ve 18. yüzyıllarda toprağın önemli bir yatırım alanı durumuna gelmiştir.

Özetlediğimiz bu tezin üç temel unsuru vardır: Toprakta özel mülkiyet, büyük işletmeler ve pazar için üretim ya da meta üretimi. Her birini ayrı ayrı ele alalım. Toprakta özel mülkiyetin tımar düzeninin çözülmeye başlamasından önce de varolduğuna, tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte mirî toprakların özel kişilerin denetimine geçmesi sürecinin hızlandığına yukarıda değinmiştik. Ancak, 17. ve 18. yüzyıllarda toprakta fiilî mülkiyetin ne ölçüde yaygınlaştığını bilemiyoruz.

İkinci olarak işletme ölçeklerine gelince, ancak sınırlı sayıda çiftlik birer büyük birim olarak işletilmekte, çiftliklerin büyük çoğunluğu ise küçük parçalara ayrılarak reaya hanelerine ortakçılık yoluyla kiralanmaktaydı. Bu durumda, çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümünde üretimin yeniden örgütlenmediği, küçük köylü işletmelerine dayanan yapının değiştirilmediği ortaya çıkar. Buna karşılık, fiilî özel mülkiyetin yayılması

üreticiler üzerindeki baskıların ve sömürünün artması anlamına gelmekteydi. Üretici reaya, devletin temsilcisine ödediği verginin yanı sıra, çiftlik sahibine de kira ödemek zorunda kalıyordu.

Üçüncü olarak da çiftliklere ilişkin tezin pazar için üretim boyutunu ele alalım. Her şeyden önce meta üretiminin hacminin pazar için üretim olanaklarıyla sınırlı olduğunu belirtelim. İç veya dış pazarların sınırlı kaldığı, ulaştırma olanaklarının uzun mesafeli ticaret için elverişli olmadığı yörelerde tarımsal meta üretimi genişleyemeyecektir. Nitekim, imparatorluğun Rumeli vilayetlerindeki çiftlikler incelendiğinde, bunların büyük limanlara yakın yörelerde, Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Tuna ve taşımacılığa elverişli diğer nehirlerin çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. 17. yüzyılda Balkanlar'daki çiftlikler üretimlerini imparatorluk içindeki pazarlara gönderirlerken, 18. yüzyılda dış pazarlar önem kazanmaya başladı.

Buna karşılık 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'da uzun mesafe pazarları için tarımsal meta üretimi sınırlı kaldı. Kent pazarları için üretim yapan çiftliklere daha çok büyük kentlerin çevresinde rastlanmaktadır. Öte yandan, 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'dan tarımsal mallar ihracatı da oldukça sınırlı kalmıştır. İzmir ve hinterlandı Anadolu'nun Avrupa'ya önemli miktarlarda tarımsal mal ihraç eden tek bölgesi olmuştur. Bu durumda, 17. ve 18. yüzyıllarda bir bütün olarak Anadolu'da çiftlik olarak adlandırılan ve özel denetim altındaki geniş topraklarda tarımsal meta üretiminin yaygınlaştığı sonucuna varmak mümkün gözükmüyor.

Nitekim, Batı Anadolu'daki âyanın servetlerini hangi yollardan genişlettikleri incelendiğinde, en büyük birim kaynaklarının devlet adına vergi toplamak, tefecilik ve bir ölçüde de ticaret olduğu, buna karşılık âyanın büyük çiftliklerde tarımsal meta üretimini örgütlemeye girişmediği ortaya çıkıyor. Bir başka deyişle, yerel olarak güçlü unsurlar fiilî olarak denetledikleri geniş topraklarda tarımsal üretimi yeniden örgütlemek, üretim ilişkilerini dönüştürmek yerine, varolan üretim yapıları çerçevesinde artığın daha büyük bir bölümüne el koymayı tercih ettiler.

17. ve 18. yüzyıllarda zanaatlar

Nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı, pazar için üretimin sınırlı kaldığı tüm sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, tarım dışı üretim faaliyetlerinin büyük bir bölümü kırsal alanlarda, hane halkının kendi tüketimini karşılamak için yapılıyordu. Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Anadolu köylülerinin büyük çoğunluğu, giydikleri pamuklu ya da yünlü elbiselerin ipliğini kendileri eği-

rirler, kumaşını kendileri dokurlardı. Tarımsal faaliyetler için gerekli el aletlerinin büyük bir bölümü yine köy ekonomisi çerçevesinde üretiliyordu. Tarımsal üretim faaliyetlerinin sınırlı kaldığı mevsimler bu tür faaliyetlere ayrılırdı. Tarım dışı faaliyetlerin gerektirdiği işbölümü, uzmanlaşma ve işbirliği yine köy ekonomisi çerçevesinde çözümlenirdi.

16. yüzyıl boyunca pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla birlikte kırlarla kentler arasındaki işbölümü gelişmiş, Anadolu köylüleri ürettikleri tarımsal malların daha büyük bir bölümünü yerel pazarlara indirirlerken, tüketim gereksinimlerinin bir bölümünü bu pazarlarda karşılamaya başlamışlardı. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına doğru başlayan iktisadî bunalım, Celâlî hareketleri ve Büyük Kaçgun, kırlarla kentler arasında gelişmeye başlayan işbölümüne ve yerel ticarete ciddi darbeler vurdu. 17. yüzyılda derinleşen iktisadî bunalımla birlikte kırsal alanların pazarla olan bağlarını gevşeterek köy ekonomisi çerçevesindeki daha sınırlı işbölümüne döndüğü söylenebilir. Buna karşılık, 18. yüzyılda, 1760'ların sonlarına kadar süren canlılık ve genişleme döneminde ise köylülüğün yerel pazarlarla olan bağlarının bir ölçüde güçlendiği tahmin edilebilir.

Anadolu'nun çeşitli kentlerinde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatların 17. yüzyıldaki iktisadî durgunluk ya da bunalımdan ne ölçüde etkilendiğini henüz bilmiyoruz. Örneğin Suraiya Faroqhi'nin son yıllarda yaptığı bir çalışmadan Ankara'daki sof kumaş dokumacılığının üretim hacminin 17. yüzyılın başı ile sonu arasında fazla bir değişiklik göstermediği anlaşılıyor. Ancak, 16. yüzyılın sonlarında başlayan hammadde darlıklarının lonca üretimini etkilediği biliniyor. Örneğin 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın sonlarında başlayan hammadde darlıklarının lonca üretimini etkilediği biliniyor. 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın ilk yarısında büyük canlılık gösteren Bursa'daki ipekli dokumacılık dalı, Osmanlı-İran savaşları sırasındaki hammadde darlıklarının da etkisiyle, 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda gerilemiş, uzun mesafe pazarları için üretim yapma özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

Buna karşılık, 18. yüzyılın büyük bir bölümünde Anadolu ve Balkanlar'ı etkisi altına alan genel iktisadî genişleme ve canlılık kentlerdeki zanaatlar üretimini de etkilemiş, örneğin pamuklu ve yünlü dokumacılık dallarında pek çok kentte üretim artmış, yeni imalathaneler kurulmuştur. 18. yüzyılda Anadolu zanaatları Avrupa mamul mallarının rekabetinden henüz etkilenmeye başlamamıştı. Aşağıda Osmanlı dış ticaretini incelerken bu konuda ek gözlemler yapabileceğiz.

Zanaatların üretim hacminin gösterdiği uzun dönemli eğilimlerden belki daha da önemli bir konu, zanaatlar üretiminin örgütlenme biçimlerinde za-

man içinde ortaya çıkan değişikliklerdir. 17. yüzyılda merkezî devletin gücünün gerilemesiyle birlikte, özellikle taşra kentlerinde devletin loncalar üzerindeki denetimi ve lonca yönetimine sağladığı destek kaybolmaya başladı. Bu durumda üyelerin faaliyetlerini denetlemeyi amaçlayan lonca kurallarının da gevşediği, hatta bir bölümünün geçerliliklerini tümüyle yitirdikleri, loncalara bağlı büyüklü küçüklü üretim birimlerinin ya da imalathanelerin lonca denetiminden daha özerk bir biçimde çalışmaya başladıkları tahmin edilebilir.

Nitekim, lonca denetimi gevşedikçe söz konusu imalathanelerin daha kolay alınıp satılmaya, kentlerdeki sermaye sahibi askerî sınıf üyeleri, devlet yöneticileri, ulema, tefeci ve tüccarlar için birer yatırım alanı durumuna gelmeye başladıklarını biliyoruz. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllarda, imalathanelerin herhangi bir diğer özel mülk gibi alınıp satıldığı, mülkiyetlerinin birden fazla pay sahibi arasında bölüşüldüğü ve bu payların herhangi bir üretim aracı gibi yatırım alanı olarak alınıp satıldığı görülmektedir. Ancak, belirli istisnalar dışında, bu küçük ölçekli imalathanelerin 17. ve 18. yüzyıllarda cazip bir yatırım alanı oluşturduğu söylenemez.

Öte yandan, kentlerdeki tarım dışı üretimin bir bölümünün kentlerde veya kentlere yakın köylerdeki hanelerde parça başına ödeme yöntemiyle gerçekleştirildiğini biliyoruz. Örneğin tekstil dalında, üretimin iplik eğirmek gibi emek yoğun aşamaları imalathane sahipleri ya da tüccarlar tarafından evlerinde çalışan kadınlara veriliyordu. Parça başına ödeme yöntemi üzerine bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Ancak, bu düzenin kırlarda veya kentlerde yaygınlaşmadığı anlaşılıyor.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim, 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert (editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* cilt 2, *1600-1914*, çev. A. Berktay-S. Alper-S. Andıç, Eren Yayınları, İstanbul, 2004 içinde, s. 543-757.

Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (derl.), *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

18

Avrupa ile Ticaret

16. yüzyılda olduğu gibi 17. ve 18. yüzyıllarda da imparatorluk içindeki bölgeler arası ticaret büyük önem taşıyordu. Anadolu kentlerinin temel gereksinimleri büyük ölçüde Anadolu'dan, bir ölçüde de Karadeniz havzasından ve Suriye'den karşılanmaktaydı. Nüfusu 600 bini aşan İstanbul'un iaşesi büyük sorunlar yaratmaya devam ediyordu. Özellikle savaş yıllarında başkentte darlıklar görülüyordu. İstanbul'un tükettiği temel gıda maddeleri, imparatorluk içinden, deniz taşımacılığının elverişli olduğu alanlardan sağlanıyordu. Buğday, pirinç ve et Tuna boylarından, Balkanlar'dan, Batı Trakya'dan, Karadeniz ve Ege kıyılarından ve Mısır'dan gelmekteydi.

Öte yandan, 16. yüzyılda olduğu gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda da imparatorluğun dış ticareti, Doğu Avrupa-Doğu Akdeniz bölgesinde yoğunlaşmaktaydı. Güneydoğu Asya ve Hindistan'dan gelen transit ticaret yollarının 17. yüzyılın başlarından itibaren Hint ve Atlantik okyanuslarına kayması, Suriye ve İran üzerinden gelen kervan ticaretine büyük darbe vurmuş, pek çok Anadolu kenti bu gelişmeden olumsuz etkilenmişti. Asya'dan gelen ticaret yollarının okyanuslara kayması Mısır'ı da olumsuz etkilemişti. Ancak Mısır, imparatorluk içindeki ticarette önemli bir yer tutmaya devam ediyor, Suriye ve Anadolu'ya hububat ve hammaddeler gönderiyordu.

İmparatorluğun dış ticaretinde önemini koruyan bir diğer alan da Karadeniz'di. 18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti Karadeniz'deki ticaretin tekelini elinde tutmuş, diğer ülkelerin bayrağını taşıyan ticarî gemilerin Boğazlar'dan Karadeniz'e çıkışlarını izne bağlamıştır. Karadeniz çevresinde gelişen ve bu arada Kırım'dan Rusya ve Polonya'ya, Tuna boyunca Doğu

Avrupa'nın içlerine kadar uzanan ticaret, Osmanlı ekonomisi ve merkezî devlet için büyük önem taşıyordu.

Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgeleriyle karşılaştırıldığında, imparatorluğun Batı Avrupa ile ticareti sınırlı kalmaktaydı. Ancak Batı Avrupa ticaretinin özellikle 18. yüzyılda gösterdiği gelişme, Sanayi Devrimi sonrasında hız kazanacak yeni eğilimlerin habercisi olacaktı.

17. ve 18. yüzyıllarda Kuzeybatı Avrupa'nın yükselmekte olan devletleri Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın ticaret firmaları arasında Avrupa ve dünya pazarlarında sürdürülen rekabet, Doğu Akdeniz bölgesine de yansımıştır. 16. yüzyılın sonlarında Venedik ve diğer İtalyan kent devletlerinin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetimi kaybolurken, önderlik İngiltere'ye geçiyordu. İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesindeki ticaretinin tekelini elinde tutan Levant Company, 17. yüzyıl boyunca Osmanlı pazarlarında Fransız ve Hollandalı tüccarlarla rekabeti sürdürdü. 18. yüzyılın başlarında Hollanda ticaret sermayesinin dünya ölçeğindeki gücü gerilerken, İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgeleri önem kazanıyordu. Bu koşullarda Doğu Akdeniz ticaretinin denetimi Fransız tüccarların eline geçti. 18. yüzyılda Fransız Devrimi'ne kadarki dönemde Marsilya, Doğu Akdeniz ticaretine yönelen en büyük Avrupa limanı durumundaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya ve Rusya ile ticareti ise 18. yüzyılda ve daha çok Balkanlar'daki kara sınırları üzerinde gelişmeye başladı.

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'ya yapılan ihracat içinde, buğday ve diğer hububatla tiftik, pamuk ve ham ipek gibi tekstil dalında kullanılan hammaddeler ve çeşitli deriler ön sırayı alıyordu. Ayrıca 18. yüzyılda Balkanlar'dan tütün ihracatı önem kazanmıştı. Hammaddelerin yanı sıra sınırlı miktarlarda pamuk ipliği, pamuklu bez ve kumaşlar, yünlü tekstil ürünleri gibi mamul mallar da ihraç ediliyordu.

Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatı kentlerin iaşesinde ve loncalar için gerekli hammaddelerin sağlanmasında sorunlar yaratıyordu. Bu güçlükler 17. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar yoğun biçimde sürdü. Merkezî devlet sık sık ihracat yasakları koyarak darlıklarla mücadeleye çalıştı. Ancak yerel tüccarların faaliyetleri ve yaygınlaşan kaçakçılık karşısında yasaklamalar başarılı olamadı. Daha sonraları, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca, iç üretimin sınırlı kaldığı, darlıkların baş gösterdiği dönemlerde merkezî devlet, belirli tarımsal malların ihracatını yasaklamayı sürdürdü.

17. yüzyılın ilk yarısında İzmir'in önemli bir ihracat limanı olarak yükselişi de bu bağlamda ele alınabilir. 17. yüzyılın başlarında merkezî devletin taşradaki gücü gerilerken, Avrupalı tüccarlar merkezî devletin yasaklamalarını aşabilmek, ihracata uyguladığı yüksek vergilerden ve yasaklamalardan

kaçabilmek için yerel unsurlarla işbirliğinin yollarını araştırıyorlardı. İzmir'in tarımsal mallar ihraç eden bir liman olarak gelişmesi, işte bu koşullarda yerel yöneticilerin merkezî devletten özerk bir biçimde Avrupalı tüccarlara vergi ve diğer konularda kolaylıklar sağlamasıyla başladı. Ancak Anadolu'nun diğer yörelerindeki limanlar, benzeri gelişmeler göstermediler. 18. yüzyıla gelindiğinde İzmir ve hinterlandı, Anadolu'nun Avrupa ile ticarete açılmış tek bölgesi durumundaydı. Balkanlar'da ise Selanik hububat, tütün ve pamuk ihracatıyla imparatorluğun en önemli ihraç limanı durumuna gelmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'dan ithal ettiği mallar içinde en ön sırayı mamul mallar, özellikle de lüks tüketime yönelik yünlü kumaşlarla, kâğıt ve cam ürünleri alıyordu. Batı Avrupa tüccarlarının kendi sömürgelerinden getirdikleri ve Doğu Akdeniz bölgesinde üretilmeyen şeker, biber ve diğer baharatla, dokumacılıkta kullanılan boya maddeleri ithal malları içinde ikinci büyük kümeyi oluşturuyordu.

Sanayi Devrimi öncesindeki dönemi incelerken, Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatlar üzerindeki etkilerini fazla abartmamak gerekiyor. 19. yüzyıl öncesinde Avrupa'dan mamul mallar ithalatının hacmi çok sınırlı kalmaktaydı. Örneğin, 18. yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen yünlü kumaşların, İstanbul ve Anadolu'daki toplam yünlü kumaş tüketimi içindeki payının yüzde 1 veya 2'yi geçmediği söylenebilir. Ayrıca, mamul malların pek çoğu lüks yünlü kumaşlar ya da kâğıt ve cam ürünlerinde olduğu gibi, Osmanlı loncalarının ürünleriyle doğrudan rekabete girmiyordu.

Dolayısıyla, eldeki dış ticaret verilerini inceleyerek, Anadolu'daki zanaatlar üretiminin durumu hakkında ek gözlemler yapmak mümkün. 18. yüzyılın sonlarına, hatta 19. yüzyılın başlarına kadarki dönemde, mamul mallarda Anadolu'nun kendi tüketimini çok büyük ölçüde kendi üretimiyle ve bir ölçüde de imparatorluğun diğer yörelerinden karşıladığı anlaşılıyor. Bu durumda zanaatların, büyük bir canlılık ve gelişme içinde olmasalar bile, bir yıkım ya da çöküş içinde olmadıkları görülüyor.

Kapitülasyonlar (ayrıcalıklar)

Osmanlı yöneticileri iç ve dış ticareti, kentlerin ve özellikle başkent İstanbul'un, sarayın, ordunun ve donanmanın iaşesinin sağlanmasında ve bir ölçüde de loncaların hammadde gereksinimlerinin karşılanmasında bir araç olarak görüyorlardı. Ayrıca merkezî devlet iç ve dış ticaretten gümrük gelirleri elde etmekteydi. Bu durumda Osmanlı yöneticileri ticaretin her türlüsünün ve özellikle de ithalatın desteklenmesinden yanaydılar. Buna karşı-

lık, iç piyasalarda darlıklar baş gösterdiğinde, merkezî devlet belirli malların ihracatını yasaklamaktan çekinmiyordu.

Avrupa'da merkantilist politikalar izleyen devletler ise, dış ticareti ulusal serveti artırmanın ve işsizliği azaltmanın bir aracı olarak görüyor ve bu nedenle ihracatı artırmaya, ithalatı sınırlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca merkantilist devletler dış ticaretin kendi ülkelerinin filolarıyla yapılmasını zorunlu kılıyorlardı. Görüldüğü gibi, Osmanlı yöneticilerinin ticarete ilişkin öncelikleri merkantilist önceliklerden çok farklıydı.

Öncelikler farklı olunca, politikaların da farklı çizgiler izlemesini olağan karşılamak gerekiyor. Osmanlı devleti erken dönemlerden itibaren ticareti özendirmek amacıyla Avrupa ülkelerinin gemilerine ve tüccarlarına ayrıcalıklar tanımaya başlamıştı. 14. ve 15. yüzyıllarda bu ayrıcalıklar Doğu Akdeniz ticaretini ellerinde tutan Venediklilere ve onlarla rekabet eden Ragusa (Dubrovnik), Cenova, Floransa gibi İtalyan kent devletlerinin vatandaşlarına verilmişti.

16. yüzyılda Afrika'nın güneyinin dolaşılarak Hindistan yolunun keşfi, Orta Doğu'dan geçen Hindistan ticaret yollarının okyanuslara kayması tehlikesini ortaya çıkarınca, Osmanlı yöneticileri Avrupa tüccarlarını Doğu Akdeniz'e çekebilmek için kapitülasyonlar olarak adlandırılan bu ayrıcalıkları yine bir araç olarak kullandılar. Merkezî devlet için transit ticaretinin sağladığı gümrük gelirleri büyük önem taşımaktaydı. Öte yandan, Osmanlı Devleti yalnızca malî ve iktisadî nedenlerle değil, Avrupa arenasında siyasal dostlar kazanmak amacıyla da ticarî ayrıcalıklar tanıdılar. 16. yüzyılda Fransa, İngiltere ve daha sonraları da Hollanda, Avusturya, Prusya ve diğer ülkelerin vatandaşlarına ayrıcalıklar verilmesinin bir nedeni de buydu.

Kapitülasyonların Osmanlı liman kentlerinde yaşayan ve müstemin adı verilen Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklar içinde en önemlileri, imparatorluk içinde ticaret ve yolculuk yapabilmek, mallarını bir yöreden diğerine aktarabilmek, kendi ülkelerinin bayrağını taşıyan gemileri kullanabilmek gibi haklardı. 17. ve 18. yüzyıllarda kapitülasyonlarla tanınan haklar genişlemeye başlayınca, Avrupalı tüccarlara Osmanlı ülkesinde kendi mahkemelerini kurmak ve ticarî anlaşmazlıklarını bu mahkemelere götürmek gibi imparatorluğun egemenliğiyle çelişen yeni haklar da verilmeye başlandı. Bunlara ek olarak, Avrupalı tüccarların ödeyecekleri gümrük vergileri en düşük düzeylerde tutuluyor, pek çok durumda müstemin yerli tüccarlardan daha az gümrük vergisi ödüyordu.

Osmanlı Devleti siyasal olarak güçlü olduğu sürece Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıkların olumsuz sonuçlarının sınırlı kaldığı düşünülebilir. Ayrıca, 15. ve 16. yüzyıllarda kapitülasyonlar ülkeler arasında karşılıklı olarak

verildiği için, örneğin Venedik'e giden Osmanlı tüccarları da benzeri haklardan yararlanıyorlardı. Ancak, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısındaki siyasal gücünün gerilemesiyle birlikte, Avrupa devletleri kendi tüccarlarına sağlanan hakları genişletmeye başladılar.

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa tüccarlarına sağlanan ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarına sağladığı ticarî hakların çok ötesine geçmiş, hem Müslüman hem de zımmî olarak adlandırılan gayrimüslim Osmanlı tüccarları müstemin karşısında rekabet edemez duruma gelmişlerdi.

Gayrimüslim Osmanlı tüccarları

Kapitülasyonların Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklar, Müslim ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarını güçlü bir rekabetle karşı karşıya bırakmış, hatta pek çok konuda Avrupalı tüccarları daha avantajlı bir duruma getirmişti. Bu durumda Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli zımmî tüccarlar aynı ayrıcalıkları elde etmek üzere Avrupa devletlerinin himayesine girmeye başladılar. Önceleri Avrupa ülkelerinin konsoloslukları zımmî tüccarları tercüman olarak gösteriyor ve kendilerine birer berat veriyordu. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan azınlıklar üzerinde haklar elde edince, bu himaye yaygınlaştırıldı. Zımmî tüccarların büyük bir kısmı beratlı konumuna geçtiler; ticari faaliyetlerini Osmanlı yasalarından, mahkemelerinden bağımsız olarak ve yerli tüccarların ödemekle yükümlü oldukları vergilerin pek çoğunu ödemeden sürdürmeye başladılar.

Osmanlı tarihinin özellikle son dönemini Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir çatışması çevresinde yorumlayanların da savundukları yaygın bir görüşe göre, azınlık tüccarlar hem dinsel ve etnik özellikleri nedeniyle, hem de müsteminle rekabet edecek güçleri olmadığı için Avrupa devletlerinin himayesine girdiler, kısa bir süre içinde yabancı çıkarların imparatorluk içindeki temsilcileri durumuna geldiler ve Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp dağılmasında önemli roller oynadılar. Bu yorumda doğru olan unsurlar vardır. Ancak, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında imparatorluğun Avrupa ile ticarete açılmaya başlayan yörelerindeki azınlık tüccarların faaliyetlerini ve Avrupalı tüccarlarla ilişkilerini incelediğimizde, bu basit görüşün yeterli olmadığı, imparatorluğun dış ticarete açılan bölgelerindeki durumun daha karmaşık olduğu ortaya çıkmakta.

Örneğin Anadolu'nun Avrupa ile ticarete en fazla açılmış bölgesi olan Batı Anadolu'da gayrimüslim tüccarlar yalnızca dış ticaretle uğraşmıyorlardı.

Reşat Kasaba'nın bu konudaki araştırmaları, zımmî tüccarların İzmir'den bölgenin içlerine kadar yayılan bir ticaret ve tefecilik ağı kurduklarını gösteriyor. Azınlık tüccarlar, üretici köylüden vergi toplayan, kira talep eden ve çeşitli yollarla tarımsal artığa el koyan yerel mültezimlerle, âyanla ve çiftlik sahipleriyle yakın ilişki içindeydiler. Gerektiğinde bu kesimlere borç para vererek kendilerine bağlıyorlar, ihracata yönelecek tarımsal malları topluyorlardı. Böylece, azınlık tüccarlar tarımsal artığa el koyma sürecinde, zincirin önemli halkalarından birini oluşturuyorlardı. Tarımsal üretimi doğrudan örgütlememekle birlikte, yerel olarak güçlü diğer unsurlarla olan ilişkileri kendilerine önemli avantajlar sağlıyordu.

Kapitülasyonların kendilerine sağladığı tüm ayrıcalıkları kullanan Avrupalı tüccarlar da benzeri bir aracılık ağını kurmaya, liman kentlerinden içerilere doğru nüfuz etmeye çalıştılar. Ancak bu çabalar, yerel ilişkileri daha güçlü olan gayrimüslim tüccarların direnişiyle karşılaştı. Avrupalılar azınlık tüccarları yerlerinden söküp atamadılar. Bunun üzerine müstemin, azınlık tüccarlarla ortaklık yapmak durumunda kaldılar. Bu işbirliği çerçevesinde Avrupalı tüccarlar liman kentlerinde kurdukları ticaret evleri aracılığıyla dış bağlantıları örgütlerken, azınlık tüccarlar da yerel unsurlarla olan ilişkilerini kullanarak hem ithal mallarının pazarlanmasını, hem de ihraç ürünlerinin toplanarak liman kentine aktarılmasını sağlıyorlardı. Azınlık tüccarlarla Avrupalı tüccarlar arasındaki işbirliği, birincinin güçsüzlüğünü ve ikinciye olan bağımlılığını değil, bu iki kesim arasındaki güç dengelerini yansıtmaktadır. Avrupalı tüccarlar azınlık tüccarların kurduğu yerel ağları ortadan kaldıramadılar, ticarî kârları bu kesimle paylaşmak durumunda kaldılar.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Halil İnalcık, "İmtiyazat," *Encyclopedia of Islam, Second Edition*, Leiden, 1971.

Reşat Kasaba, "19. Yüzyılda Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi var mıydı?", *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005 içinde, s. 12-23.

19

Savaşlar, Malî Bunalım ve Enflasyon

Savaş dönemlerinde daha da ağırlaşan malî bunalım karşısında Osmanlı bürokrasisi ek gelir kaynaklarının arayışı içindeydi. 17. yüzyılda başvurulan bir yöntem, padişahın kendisine ait olduğu kabul edilen iç hazineden merkezî hazineye nakit para veya altın, gümüş gibi değerli madenler aktarmaktı. Padişahın iç hazinesi Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarının hızla genişlediği dönemlerde büyümüş, zenginleşmişti. İç hazine padişaha ayrılan haslarla ve diğer gelir kaynaklarıyla da sürekli olarak beslenmekteydi. Savaşların yoğunlaştığı 1670'ler ve 1680'lerde iç hazineden merkezî hazineye yılda ortalama 100 milyon akçenin üzerinde kaynak aktarılmıştır. Ancak giderek büyüyen askerî harcamalar karşısında iç hazinenin sınırlı kaynakları yeterli olamazdı. Nitekim, 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde iç hazinenin kaynakları büyük ölçüde tüketilmişti.

İkinci olarak, merkezî devletin müsadere kurumunu işlettiği, esas olarak fazla zenginleşen askerî sınıf mensuplarının, ara sıra da sarraf ve tüccarların servetlerine el koyduğu görülüyor. Ancak bu yolla merkezî hazineye aktarılan miktarların savaş harcamaları karşısında devede kulak kaldığını da eklemek gerekir. Daha uzun dönemli olarak bakıldığında, müsadere uygulamalarının esas öneminin devletin sağladığı gelirlerde değil, özel mülkiyet haklarıyla özel ellerde servet ve sermaye birikimini engellemesinde olduğu görülüyor.

Malî bunalım karşısında devletin başvurduğu önlemlerden bir diğeri de iç borçlanmadır. Malikâne sisteminin, devletin mukataaları kullanarak bir tür uzun dönemli iç borçlanmaya gitmesi olarak yorumlanabileceğini daha

önce belirtmiştik. Osmanlı düzeninin askerî ve malî zayıflıklarını dramatik bir biçimde gözler önüne seren 1768-1774 savaşının bitiminden sonra, malî bürokrasi esham adı altında yeni ancak öncekilerle ilişkili bir iç borçlanma düzeni başlattı. Bu yöntemde devlet elindeki mukataaları çok sayıda paya bölüyor ve her paya düşen yıllık vergi gelirini kaydıhayat koşuluyla ve peşin olarak ödenen bir bedel karşılığında özel kişilere satıyordu. Basit bir örnek verecek olursak, yaşamı boyunca kendisine yılda 100 kuruş net gelir sağlayacak bir mukataa payı için, herhangi bir özel şahıs devlete 600 kuruş gibi bir muaccele bedelini peşin olarak ödüyordu. Bu düzende bir vergi kaynağının yıllık gelirini devlet önceden ve kuruş cinsinden belirlemekteydi. Bu miktar daha sonra büyük sayıda paya bölünmekte ve payların her biri, kendilerine yaşamları boyunca her yıl muaccele olarak adlandırılan o sabit geliri sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı. Vergileri toplama işini devlet yürütecekti. Esham payları, sağladıkları sabit yıllık gelirin altı ile yedi katı arasında bir fiyatla satılmaktaydı. Esham sistemini ve daha genel olarak da malî bunalım karşısında devletin arayışlarını inceleyen Yavuz Cezar'ın belirttiği gibi, eshamı satın alan kişi ne kadar uzun yaşarsa, bu yatırımdan o kadar kârlı çıkıyordu. Ölümü halinde payı devlete geri dönüyor ve yeniden satışa çıkarılıyordu. Böylece merkezî devlet, malikâne sistemiyle yakın akrabalığı olan ancak yeni unsurlar da içeren bir iç borçlanma yöntemi geliştirmiş oluyordu.

Esham düzenine geçişin önemli bir nedeni, iç borçlanmayı müzayedelere egemen olan az sayıda büyük sermayedardan daha çok sayıda, orta ve küçük ölçekli tasarruf sahiplerine doğru yaymak arzusuydu. Ancak, devletin esham paylarının kişiler arasında alım ve satımını engelleyememesi ve böylece ilk alıcıların ölümünden sonra mirasçıların da devletten gelir sağlamaya devam etmeleri nedeniyle, bu yeni düzenin yararları sınırlı kaldı. Eshamın yürürlükte kaldığı yarım yüzyıllık sürede, malî koşulların biraz olsun düzeldiği dönemlerde bürokrasi bu pahalı yönteme son vermeye çalıştı. Buna karşılık, malî dengelerin kötüleştiği ve devletin ne pahasına olursa olsun borç almaya çalıştığı dönemlerde ise, eshamı daha da genişletme eğilimi egemen oldu. Böylece esham düzeni, malî koşullara bağlı olarak ve onlarla ters yönde, inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.

Son yıllarda Osmanlı iç borçlanma yöntemleri üzerinde bir hayli araştırma yapıldı. Ancak, Osmanlı iç borçlanma yöntemlerinin burada özetlenen evrimi ile, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki maliye kurumlarının evrimi arasındaki ilişki henüz incelenmemiştir. Oysa Osmanlı ile Avrupa kurumlarının evrimleri arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Örneğin 18. yüzyıl Osmanlı iç borçlanma kurumları ile Fransa'daki aynı amaçlı kurumlar arasın-

da önemli benzerlikler görülmektedir. Bu nedenle, vergi toplama ve iç borçlanmayla ilgili kurumların tarihine, Avrupa ile artan iktisadî ve malî bütünleşme sürecinin devlet maliyesi ile ilgili kurumların üzerindeki etkilerini de dikkate alarak yaklaşmak gerekir.

İç borçlanma çabalarına ek olarak, Osmanlı maliyecileri dış borçlanma olanaklarını da araştırmaya başladılar. Ancak, Osmanlı bürokrasisi 18. yüzyıl boyunca bu konuda oldukça çekingen ve ihtiyatlı davranmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru, Hıristiyan dünyasına karşı girişilecek bir savaşın finansmanı için Müslüman bir ülkeden borç alınabileceği gerekçesiyle Fas hükümetine başvurulduysa da bu çabalar sonuçsuz kaldı. Osmanlı Devleti'nin resmen ve yoğun biçimde Avrupa para piyasalarında borçlanmaya girişmesi, 19. yüzyıl ortalarında, Kırım Savaşı sırasında başlayacak ve Beşinci Bölüm'de ele alacağımız gibi, kısa bir süre içinde imparatorluk üzerinde Avrupa malî sermayesinin denetiminin kurulmasına yol açacaktır.

Giderlerin gelirleri çok aştığı savaş yıllarında başvurulan bir diğer önlem de, kitabın Üçüncü Bölüm'ünde değindiğimiz gibi, tağşişti. Tağşiş uygulamasında devlet tedavüldeki sikkeleri topluyor, bunların değerli maden içeriklerini azaltarak tekrar piyasaya sürüyordu. Bu işlem sonucunda daha fazla para basılabildiği için, aradaki fark hazineye gelir olarak kalıyordu. Her tağşiş sonrasında fiyatlar yükseliyor, değerli maden içeriği azaltılmış sikkelerin satın alma gücü azalıyordu. Ancak tağşiş uygulamalarının siyasal sınırları vardı. Üç ayda bir dağıtılan maaşları düşük ayarlı sikkelerle ödenen yeniçeriler ayaklanıyor, önde gelen yöneticilerin kellelerini istiyorlardı. Hızlı enflasyon, toplumsal ve siyasal bunalımları da beraberinde getiriyordu.

Malî bunalımların ve sık sık baş vurulan tağşişlerin Osmanlı para düzenini altüst etmesi kaçınılmazdı. Nitekim, Osmanlı para birimi 17. yüzyılda büyük dalgalanmalar ve belirsizliklerle dolu istikrarsız bir dönem yaşadı. Akçenin içindeki gümüş miktarı dalgalanmalar göstererek gerilerken Avrupa paraları ve daha sonra da Avrupa paralarının değerli maden içerikleri azaltılmış sahteleri Osmanlı piyasalarını istila etmiştir. Osmanlı ülkesinde yaygın olarak dolaşmaya başlayan gümüş sikkeler içinde en önemlileri Hollanda kökenli esedi ya da aslanlı kuruş ile Meksika veya İspanya kökenli riyal kuruştu. Osmanlı devleti yabancı paralarla mücadele edemeyince veya kendi sikkelerini basacak kadar değerli maden bulamayınca, darphaneleri kapayarak ortaya çıkan fiilî durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bu koşullar özellikle ticareti ve kent ekonomisini olumsuz etkilemiştir.

Akçenin değerini iyice yitirerek günlük alışverişlerde kullanılamaz duruma gelmesi üzerine, Osmanlı devleti önce para adı altında ve yaklaşık üç akçe değerinde bir sikke bastı. 1690'larda da kendi bastığı ve 120 akçe de-

gerindeki büyük gümüş kuruşları tedavüle sürdü. Böylece 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı kuruşu temel para birimi olarak akçenin yerini almış oluyordu.

En büyük tağşiş - en hızlı enflasyon

1690'lardan itibaren Osmanlı devleti iç piyasalarda kendi sikkelerinin egemenliğini tekrar kurmaya çalıştı ve bunda bir ölçüde başarılı oldu. Osmanlı kuruşunun 1780'lere kadar istikrarını koruduğu söylenebilir. Bu olumlu gelişmenin en önemli nedeni, 18. yüzyılın ortalarındaki barış ortamında Osmanlı maliyesinin temel dengelerini koruyabilmesidir. Ancak III. Selim ve özellikle de II. Mahmud'un Avusturya, Rusya, Yunanistan, Mısır savaşlarıyla ve içerde derin siyasal bunalımlarla dolu saltanatları sırasında, kuruş da tağşişe uğramış ve hızla değer yitirmiştir. II. Mahmud 1808 yılında tahta çıktığında, Osmanlı kuruşunun içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı. Daha sonraki otuz yılda, kuruşun içerdiği gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş bir biçimde azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-32 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1844 yılında da 1 grama çıktı. Böylece, 1808 ile 1844 yılları arasında kuruş, gümüş içeriğinin yüzde 83'ünü kaybetmiş oldu.

II. Mahmud'un saltanatı sırasındaki tağşişler savaşlar ile yakından ilişkilidir. Örneğin 1808'den 1822'ye kadar dönemde, altı ayrı dizi gümüş sikke basılmıştır. Bu dönemdeki tağşişlerin ardında, Rusya, İran ve Yunanistan ile girişilen savaşlar vardır. Nitekim, 1810 yılında piyasaya sürülen üçüncü dizi sikkelerin gümüş içeriklerinin Rusya ile girişilen ve sürüp gitmekte olan savaş nedeniyle düşürüldüğünün altını çizmek ve halktan destek sağlamak amacıyla devlet, yeni sikkelere cihadiye adını verdi. Bu sikkeler sekiz yıl tedavülde kaldı. Aynı yıllarda cihadiye eshamı adı altında yeni bir esham da piyasaya sürüldü. Bu kâğıdı savaş bonolarının Osmanlı tarihindeki ilk örneği olarak kabul etmek doğru olur. II. Mahmud'un saltanatı sırasında yaşanan daha da hızlı bir diğer tağşiş dönemi ise, 1828-29'da Rusya ile girişilen savaş ve sonrasını kapsamaktadır. Bu savaşın harcamalarına ek olarak, savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödemek zorunda kaldığı 400 milyon kuruşluk tazminat, Osmanlı maliyesi ve para biriminin üzerindeki baskıları yoğunlaştırdı.

Kuruşun tağşişi ile birlikte diğer sikkeler karşısındaki kur değeri de düştü. 1788 yılında bir Venedik dükası 5,5 kuruş, bir İngiliz sterlini ise 11 kuruş değerindeydi. 1844 yılına gelindiğinde, bir düka 50-52 kuruşa, sterlin ise 110 kuruşa yükselmişti. Bir başka deyişle, bu altmış yıllık sürede Os-

manlı kuruşu dönemin önde gelen para birimleri karşısında değerinin yüzde 90'ını kaybetti. Son yıllarda İstanbul'daki çeşitli vakıfların hesap defterleri ile saray mutfağından elde edilen verilerle hesapladığımız fiyat endeksleri ise, 1780 ile 1850 arasında gıda fiyatlarının 12-15 kat arttığını gösteriyor. Bu zaman aralığı içinde tağşişler gibi enflasyon da 1820'lerin sonlarından itibaren hızlandı. Osmanlı tarihinde fiyatların daha hızlı arttığı bir başka dönem yoktur.

Tağşişin siyasal iktisadı

Bir tağşişin devlete sağladığı malî yararları belirlemek çok zor değildir. Tağşiş sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibarî değeri daha fazla miktarda sikkeyi piyasaya sürebiliyor ve o para birimi cinsinden, örneğin kuruş ile ifade edilen ödemelerinin daha büyük bir bölümünü karşılayabiliyordu. Bir tağşiş sonrasında devlet, eğer gücü yeterse, eski sikkelerin tedavülünü yasaklayarak ve darphaneye getirilen eski sikkeleri düşük fiyatlarla satın alarak da ek gelir sağlayabilmekteydi. Ayrıca devlet darphaneye getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için de ücret talep edebiliyordu.

Ancak, bir tağşişin devlet için yaratacağı maliyetler de vardı. Birinci olarak, devletin topladığı vergiler içinde miktarları para birimi cinsinden sabitlenmiş olanlar, tağşiş sonrasında fiyatların artmasıyla, reel olarak azalacaktı. Bir başka deyişle, tağşişler devletin gelirlerini önce artırırken, yarattıkları enflasyon nedeniyle zaman içinde bu gelirlerin azalmasına neden oluyordu. Bunu engellemek için, devletin tağşişleri yinelemesi veya vergilerin nominal miktarını yükseltmesi gerekiyordu.

İkinci olarak, eğer piyasalar ya da halk para birimine olan güvenini kaybeder ve tağşişlerin tekrarlanacağına inanmaya başlarsa, devletin tağşişler yoluyla ek gelir sağlaması giderek zorlaşacaktı. Çünkü insanlar ülkenin sikkelerinin yerine yabancı sikkeleri ellerinde tutmaya başlayacaklar ve sikke bastırmak için darphanelere değerli madenler veya yabancı sikkeler getirmeyeceklerdi. İktisatçıların para ikamesi olarak adlandırdıkları bu süreç, önce 17. yüzyılın başlarında, daha sonra da II. Mahmud döneminde gerçekleşmiş, piyasalarda Osmanlı sikkelerinden yabancı sikkelere doğru önemli bir kayma olmuştur.

Osmanlı tağşişlerinin üçüncü önemli maliyeti ise kalpazanlığın yaygınlaşmasıdır. Devlet daha düşük gümüş içerikli sikkeler üretmeye başlayınca, kalpazanlar da devreye girerek düşük gümüşlü ve hatta devletin ürettiği sikkelerden daha fazla gümüş içeren sikkeler üreterek, devletin yarattığı ek gelire ortak olmuşlardır. Her tağşişten sonra zaman içinde gümüş fiyatları-

nın artmasıyla, kalpazanlık için ortaya çıkan bu fırsat kaybolmaktaydı. Ancak devletin değerli maden fiyatlarına narh uygulaması ve değerli madenleri bu resmi fiyatlardan satın almaya çalışması, kalpazanlığı özendiriyordu.

Tağşişlerin olumsuz bir diğer sonucu da devletin iç piyasalardan borç almasını güçleştirmesiydi. Devlet tağşişlere başvurmaya başlayınca, piyasalar tağşişlerin tekrarlanacağı beklentisi içine girerek, devlete borç vermekten vazgeçiyor veya daha yüksek faiz talep ediyorlardı. Nitekim elimizdeki veriler, 1808'den sonra tağşişlerin hızlanmasıyla birlikte, devletin esham satışlarında zorlandığını, borç alırken ödediği faizlerin de arttığını gösteriyor. Örneğin, eshamların ilk satış fiyatı ile onların her yıl sağladıkları gelir arasındaki oran 1808 yılından sonra azalmıştır.

Osmanlı tağşişlerinin devlet için yarattığı en önemli maliyet ise özellikle başkentte yol açtığı siyasal muhalefetti. Tağşişleri sevmeyen, karşı çıkan bir kesim lonca üyeleri, esnaf, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlar ile ücretle çalışan zanaatkârlardan oluşuyordu. Tağşişlerden zarar gören bir diğer kesim de ücretleri devlet tarafından ödenen bürokratlar, ulema ve özellikle de başkentte yaşayan yeniçerilerdi. 17. yüzyıldan itibaren başkentteki yeniçeriler aynı zamanda esnaf veya dükkân sahipleri olarak çalıştıkları için, bu iki kesim arasında zaten önemli bir örtüşme vardı. Bu geniş muhalefet bloku, devletin tağşişleri daha sık kullanmasına karşı önemli bir engel oluşturuyordu.

Ancak, muhalefetin etkinliğini yalnızca başkentteki ayaklanmaların sayısı ya da sıklığı ile ölçmemek gerekir. Tarihçi E.P. Thompson'un 18. yüzyıl İngiltere'sinde, sokak kalabalıklarının ahlaki iktisat anlayışlarına ilişkin olarak, ekmek gösterilerini incelerken altını çizdiği gibi, uzun vadede ayaklanmaların olabileceği tehdidi de ayaklanmaların kendisi kadar etkili olabilir. Başkentte tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasına karşı caydırıcı rol oynamıştır.

Tağşişlerin devlete sağladığı yararlar ve yarattığı maliyetler üzerine oluşturduğumuz bu denkleme savaşları da katmak gerekir. Çünkü savaşlar, bir yandan devletin kaynak yaratma gereksinimini hızla artırırken, öte yandan da halkın olağanüstü önlemleri kabul etme eğilimini yükseltiyordu. Bu nedenle, ek gelir bulma ihtiyacı arttıkça, devlet kutsal savaş temalarını gündeme getiriyordu. Piyasaya sürdüğü düşük standardlı sikkelere veya hazine kâğıtlarına cihadiye adını vererek, bunların halk tarafından daha kolay kabul edilmesini sağlamaya çalışıyordu.

III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatları sırasında devlet, yeniçerilerin ve diğer kentli kesimlerin muhalefetinin yarattığı sınırlamaların bilincindeydi.

Saltanatının erken aşamalarından itibaren II. Mahmud, reformlarının önünde en önemli engeli oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı kapatmak için uygun bir fırsat arıyordu. 1826 yılında Vaka-yı Hayriye olarak adlandırılan hamle sonucunda Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra, tağşişlerin önündeki en önemli engel de ortadan kalkmış oldu. Bu olaydan sadece iki yıl sonra, yine bir savaş ortamında devlet, Osmanlı tarihinin en büyük tağşişini başlatacak ve dört yıl gibi kısa bir süre içinde, kuruşun gümüş içeriğini yüzde 79 düşürecektir.

Devletin gelirleri açısından bakıldığında, 1828-31 tağşişleri dönemin gözlemcileri tarafından çok başarılık kabul edildi. Bu başarıda en büyük pay sarraflar loncasından yükselerek, padişah tarafından Darphane-i Amire'nin başına getirilen Ermeni sarraf Artin Kazaz'a verilmekteydi. Kazaz, aslında, 18. yüzyılın ikinci yarısıntan 1840'lara kadar Darphane-i Amire'yi yöneten bir dizi Ermeni sarraftan sadece biriydi. Yaşam öyküsünü anlatan çalışmalardan birinde, 1828-29 Rus Savaşı sırasında dönemin sadrazamının bakır sikke bastırmak istediği, ancak Kazaz'ın sikkelerin içinde hiç olmazsa bir miktar gümüş olması gerektiği konusunda padişahı ikna ettiği anlatılıyor. Bu karar alındıktan sonra, Kazaz çok büyük miktarlarda beş kuruşluk bastırdı. Kazaz'a göre sikkelerde bir miktar gümüş olursa, bunların halk tarafından kabul edilmesi kolaylaşacağı gibi, devlet gelecekte yine tağşişe başvurarak ek gelir sağlayabilecekti.

Devletin tağşişlerden sağladığı gelirin, o dönemdeki toplam bütçe gelir ve harcamalarıyla karşılaştırıldığında, önemli boyutlara ulaştığı görülüyor. Yavuz Cezar 1838 yılı gelirleri için, 300 milyon kuruşluk bir tahminde bulunmaktadır. 1828-32 için de yıllık olarak ortalama 250 ile 300 milyon kuruş arasında toplam gelir tahmin edilebilir. Bu durumda, 1828-32 arasındaki tağşişlerin sağladığı gelirin, devletin bir yıllık toplam bütçe gelirlerinin yarısından fazla olduğu ya da sözkonusu beş yılda, tağşişlerin devlete toplam gelirlerinin yüzde 10'undan fazla bir ek gelir sağladığını tahmin edebiliriz.

Galata bankerlerinin yükselişi

Faizle borç para veren ve para piyasalarındaki işlemlerde uzmanlaşan sarrafların 18. yüzyıldaki hızlı yükselişleri ve 19. yüzyılın ilk yarısında Galata bankerleri olarak adlandırılan büyük sermayedarlara dönüşümleri oldukça iyi bilinir. Ancak bu hızlı sürecin devletin malî bunalımıyla, devletin kısa ve uzun dönemli malî ihtiyaçlarıyla yakından ilişkili olduğu yeterince vurgulanmamıştır. Devlet 16. yüzyıldan beri, bir yandan kısa vadeli ihtiyaçları için, öte yandan da iltizam düzeninin finansmanı için sarraflardan yararlan-

maktaydı. Kısa vadeli iltizam kontratlarından uzun vadeli malikâne düzenine geçilince, devlete yapılan peşin ödemelerin uzun vadeli finansmanı da büyük önem kazanmıştı. İltizam ve daha sonraları malikâne müzayedelerini kazanan kişilerin arkasında onlara peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt-birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunmaktaydı.

Sarraflar, ticaret ve loncaların kredi gereksinimlerini de karşılıyorlardı. İstanbul'daki sarraflar 17. yüzyılın sonlarında bir lonca çevresinde örgütlenerek, işyerlerini Haliç'in diğer yakasına, Galata'ya taşıdılar. 16. yüzyıldan sonra Yahudilerin kredi, finans ve ticaretteki etkinlikleri azalırken, Rumların ve daha çok iki kişilik ortaklıklar halinde çalışan Ermenilerin gücü artmaktaydı. Rum sarraflar, Rum tüccarların Karadeniz ve Balkanlar'daki deniz ticaretindeki gücünden yararlanarak, ülkelerarası ticaretin finansmanında uzmanlaşıyorlardı. Aynı biçimde, Ermeni sarrafların yükselişinde de Ermeni cemaati aracılığıyla Avrupa'nın ticaret ve finans ağlarıyla kurdukları bağlar önemli rol oynuyordu. Ermeni sarraflar Osmanlı bürokrasisiyle de iyi ilişkiler içindeydiler. Ermeni sarraflar içinde önde gelenleri, bürokrasi ile Ermeni milleti arasında aracılık yapmaya başladılar. 19. yüzyılın başlarında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Ermeniler daha da hızlı yükseldiler. Öte yandan, taşrada da pek çok sarraf, ticaretin ve vergi toplama sürecinin finansmanında uzmanlaşmıştı.

Sarraflara gereksinimi olan devlet, onların faaliyetini özendirmekteydi. 1760'lardan itibaren devletin malî durumu bozulurken, devlete doğrudan borç veren sarrafların önemi artmaya başladı. Avrupa finans çevreleriyle olan ilişkileri sayesinde sarraflar, Osmanlı devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başladılar. Ayrıca pek çok sarraf, padişahın ve önde gelen Osmanlı bürokratlarının kişisel servetlerini ve finans işlerini yönetmeye başladılar. Aynı sarraflar, Fransız Devrimi'nden sonra İstanbul'daki Fransız tüccarlarının yerlerini alarak, poliçe ticaretinin önemli bir bölümünü de ellerine geçirdiler. Böylece geleneksel para ve kredi işlerinde uzmanlaşan sarraflardan, ülkelerarası bağlantılarını kurmuş, İstanbul'da bir finans burjuvazisinin çekirdeğini oluşturacak, büyük ölçekli malî sermayedarlara dönüştüler. Bu kesim ilk bankalarını ancak 1840'larda kurabildi, ancak bu tarihten önce de Galata bankerleri olarak anılmaya başladılar.

Yine bu dönemde, sarraf loncasının önde gelen Ermeni üyeleri Darphane-i Amire'nin yöneticiliği gibi Osmanlı Devleti içinde en önde gelen görevlere atanmaya başladılar. Darphane-i Amire 18. yüzyılda para işlerinin yanısıra maliye alanında da önemli faaliyetlerde bulunmaktaydı. Ancak Darphane-i Amire'nin yöneticiliği hem önemli hem de tehlikeli bir görevdi.

Bu görevi üstlenen sarraflar, servetlerini ve siyasal güçlerini artırmakla birlikte, malî ve özellikle de parasal bunalımlardan sorumlu tutuldukları için, sık sık servetlerini kaybedebiliyor, aileleri sürgüne yollanıyor ve kimi durumlarda yaşamlarını bile yitirebiliyorlardı.

Ermeni Düzoğlu ailesi de önceleri dış ticaret ve imalatla ilgili kimi mukataalardan vergi topluyordu. III. Mustafa'nın saltanatı sırasında Darphane-i Amire'nin yönetimi bu ailenin bir üyesine verildi. Darphane-i Amire'nin yönetimi 1820'lere kadar aynı ailede kaldı. Bunun en önemli nedeni, ailenin hem iç hem de dış piyasalarda devlet için borç bulabilmekteki başarısıydı. Ermeni sarrafların becerileri ve bağlantıları sayesinde, Darphane-i Amire'nin görevi sikke arzını denetlemenin çok ötesine taşarak, maliyenin en önemli alanlarına taşmış oldu.

Doğu Anadolu'da mütevazı bir Ermeni ailesinden gelmekte olan Artin Kazaz, 1820'lerde Düzoğlu ailesinin en son bireyinin görevden azledilmesinden sonra, Darphane-i Amire'nin yöneticiliğine getirildi. Kazaz kısa süre içinde iktisadî konularda padişahın en yakın danışmanlarından biri oldu. 1828-29 Rus Savaşı sırasında ve sonrasında padişaha narh uygulamalarından vazgeçmesini tavsiye ederek başkentteki gıda malı darlıklarının ortadan kalkmasında önemli rol oynadı. Kazaz ayrıca kendisinden önceki Ermeni sarrafların yaptığı gibi, dış bağlantılarını kullanarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki özel bankerlerden borç bulmasını sağladı. 1828-29 savaşının sonunda, Osmanlı devleti 400 milyon kuruş gibi büyük bir miktarı savaş tazminatı olarak ödemeyi kabul etmişti. Bu miktar daha sonra Osmanlıların diğer konularda verdikleri ödünler sayesinde biraz azaltıldıysa da, devlet tazminatın ikinci taksidini ödemekte güçlük çekiyordu. Bu noktada Kazaz ve diğer sarraflar devreye girerek Avrupa'dan kısa vadeli borç almayı başardılar. 1834 yılında öldüğünde, padişah çok zor bir dönemde devlet için çok yararlı işler yapmış olan bu hizmetkârına özel bir cenaze töreni düzenletti.

Sarrafların ticaret ve para işlerindeki artan nüfuzunun memnuniyetsizlik yaratmadığı söylenemez. 19. yüzyılın başlarından itibaren ithalat hızla büyürken, başkentteki loncalar ithal mallarının rekabeti karşısında zorlanmaya başladılar. Ayrıca Ermeni darphane yöneticileriyle ilişkilendirilen tağşişler de esnafı ve yeniçerileri olumsuz etkilemekteydi. Yeniçerilerin esnafa karışması nedeniyle iç içe geçen bu iki kesim ile sarraflar arasındaki gerginlikler ve ara sıra parlayan çatışmalar, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına kadar sürdü.

1840'lara gelindiğinde, Galata bankerleri olarak adlandırılan malî sermayedarlar artık Rum ve Ermenilerin yanı sıra Yahudileri, Avrupa'dan gelerek

Doğu Akdeniz bölgesinde yerleşmiş olan Levantenleri de kapsayacak biçimde genişlemişti. Baltazzi, Kamondo, Koronio, Eugenides, Mavrokordato, Mısırlıoğlu, Ralli, Zarifi ve pek çok diğer ailenin Osmanlı devleti için Avrupa'da kısa vadeli borç bulma becerileri ve kapasiteleri bir hayli büyümüştü. 1847 yılında, Th. Baltazzi ile Fransız Devrimi'nden sonra Osmanlı Imparatorluğu'nda yerleşen bir Fransız banker ailesinden gelen J. Alleon, Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk banka olan Dersaadet Bankası'nı (Banque de Constantinople) faaliyete geçirdiler.

Galata bankerlerinin malî gücü, 19. yüzyılın ortalarında doruğuna ulaştı. Ancak bu arada devletin bütçe açıkları ve borç alma gereksinimleri daha da hızlı büyümüştü. Bu nedenle devlet, uzun vadeli gereksinimlerini karşılamak üzere doğrudan Avrupa malî piyasalarında borç aramaya karar verince, Galata bankerleri başkentte ve taşrada şubeler açan ve hatta yeni bankalar kuran Avrupa bankalarının ve bankerlerinin rekabetiyle karşı karşıya kaldılar. 1863 yılında Fransız ve İngiliz sermayesi tarafından Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasıyla birlikte, Avrupa malî sermayesi imparatorluk içindeki bir hayli güçlenmiş oldu.

Rakipsiz konumlarını kaybetmekle birlikte, Galata bankerleri kamu ve özel finans alanından kolay kolay vazgeçmediler. Avrupalı malî sermaye gruplarıyla ortaklıklara girerek ve yeni bankalar açarak faaliyet göstermeye devam ettiler. Bu yeni dönemde Osmanlı devleti de Avrupa malî piyasalarında sattığı uzun vadeli tahvillerin arasında, kısa vadeli gereksinimleri için Galata bankerlerinden yararlanmaya devam etti. 1875-81 bunalımı sırasında devlet önce dış borç ödemelerini sürdüremez duruma düşüp, daha sonra da Rusya ile çetin bir savaşa tutuşunca, Osmanlı Bankası ve Avrupa piyasaları borç vermeyi reddettiler. Bunun üzerine tekrar Galata bankerlerine dönüldü. Bu güç dönemde, çoğunluğu zaten Osmanlı vatandaşı olan Galata bankerleri, Osmanlı vatanserverliği üzerine bir dizi sloganı da benimseyerek veya kullanarak, kendi gelişmelerinde en önemli rolü oynamış olan, bu eski ve en büyük müşterilerine borç vermeyi sürdürdüler.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Mehmet Genç, "Esham", *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, cilt 11, 1995, s. 376-80.

Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişme Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimata Malî Tarih)*, İstanbul, 1986.

Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, Onikinci Bölüm.

20

Ekonomide Uzun Dönemli Eğilimler

Üretim ve gelir düzeyleri

Kitabın İkinci Bölüm'ünde Osmanlı toplumunun en önemli özelliklerinden birinin devletin ekonomi ve toplum üzerindeki denetimi olduğunu belirtmiştik. Toprakta devlet mülkiyeti ile loncalar ve ticaret üzerindeki devlet denetimi sürdükçe varolan iktisadî yapıları çözebilecek eğilimler denetim altında tutuluyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında iç ve dış gelişmeler bir araya gelince, Osmanlı toplumu iktisadî, toplumsal ve siyasal bunalımların içine sürüklenmişti. Siyasal açıdan bakıldığında, 17. ve 18. yüzyılların en önemli özelliği, Batı Avrupa'da merkezî devletlerin güçlenmeye başladığı bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî devletin gücünün gerilemesidir. Ortaya çıkan iktidar boşluğu taşrada yükselen yeni toplumsal kesimler tarafından doldurulmuş, merkezle taşra arasında yeni güç dengeleri gelişmiştir.

16. yüzyılın sonlarına doğru başlayan iktisadî bunalım, bölgesel farklılıklarla birlikte, 17. yüzyıl boyunca sürmüş, özellikle kırsal alanları etkilemiştir. Sürüp giden Celâlî hareketleri, yaygınlaşan güvensizlik ortamı; malî bunalım karşısında merkezî devletin yeni uygulamaları ve merkezî devlet adına vergi toplayan kesimlerin üreticiler üzerinde artan baskısı iktisadî bunalımın derinleşmesinde önemli rol oynamıştır. Yine de 17. yüzyıldaki iktisadî daralmanın boyutlarını ve nedenlerini yeterince anladığımız söylenemez.

Malî bunalımın 18. yüzyılda da sürdüğünü görüyoruz. Ancak, merkezî devletin malî bunalımına bakarak ekonominin de daralma eğilimi içinde

olduğu sonucuna varmamak gerekiyor. Maliyenin bunalımı ekonominin daralmasından değil, merkezî devletin taşradaki gücünün gerilemesinden ve taşrada toplanan vergilerin yerel olarak güçlü unsurların elinde kalmasından kaynaklanıyordu.

18. yüzyılda Anadolu'daki iktisadî duruma ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Yine de, Mehmet Genç'in ayrıntılı araştırmaları sonucunda önerdiği gibi, 18. yüzyılda Osmanlı ekonomisini ve özellikle Anadolu'yu birbirinden oldukça farklı eğilimler gösteren iki ayrı dönemde incelemek mümkün gözüküyor. Yüzyılın başlarından 1760'ların sonlarına kadar uzanan birinci dönemde Osmanlı ekonomisinin pek çok kesiminin genel bir genişleme ve canlanma eğilimi içinde olduğu söylenebilir. Buna karşılık, 1760'ların sonundan yüzyıl sonuna, hatta 1810'lara kadar uzanan ikinci dönemde ekonomiye egemen olan eğilimin durgunluk veya bunalım olduğu görülmektedir.

1760'ların sonuna kadarki birinci dönemde tarımsal üretimin arttığına ilişkin çeşitli belirtiler vardır. Bunlardan biri, Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatının sürekli olarak artması, buna karşılık merkezî devletin ihracat yasaklamalarının yaygınlaşmamasıdır. 17. yüzyıl boyunca ihracı sık sık yasaklanan pamuk, yün ve deri gibi hammaddelerle pamuk ipliğinin ihracı, gümrük vergilerinin ödenmesi koşuluyla, serbest bırakılmıştır. Öte yandan yine bu dönemde İstanbul, Halep, Bursa, Ankara, Tokat, Edirne gibi kentlerdeki zanaatlara dayalı imalat faaliyetlerinde, özellikle de ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık dallarında önemli artışlar görülmektedir. Anadolu kentlerinde dokumacılık dalında faaliyet gösteren pek çok yeni imalathanenin kurulduğu, bu alanda yeni yatırımların yapıldığı anlaşılıyor. Ayrıca, merkezî devletin iç gümrüklere ilişkin kayıtları, imparatorluk içindeki ticarette de bir canlanma olduğuna işaret ediyor.

Kısacası, 18. yüzyılın önemli bir bölümünde Osmanlı ekonomisinin bunalım değil tersine genişleme ve canlılık eğilimi içinde olduğu görülüyor. Fransız tarihçi Fernand Braudel'in ölmeden önce yazdığı son kitaplarından birinde işaret ettiği gibi, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu 20-25 milyonluk nüfusunu besleyebilen, giydirebilen, büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir iktisadî birim oluşturuyordu. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi, imparatorluğun toplam üretim ve tüketim hacmi yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Yine Braudel'in deyimiyle, Avrupa henüz Osmanlı ekonomisini fethedebilmiş değildi. Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarını istilası, ancak 19. yüzyılda, Sanayi Devrimi'nden sonra gerçekleşecektir.

Öte yandan, Osmanlı ekonomisinin gücünü sürdürmesine bakarak kapitalizmin ya da Avrupa'dakine benzer bir teknik dönüşümün eşiğinde olduğu sonucuna da varmamak gerekiyor. Taşradaki gücünün gerilemesine kar-

şın, 17. ve 18. yüzyıllarda merkezî devletin toplum ve ekonomi üzerindeki denetimi tümüyle kaybolmadı. Bu durumda taşrada yükselen toplumsal kesimlerin merkezî devlete karşı varolan üretim ilişkilerini dönüştürecek, üretimi yeniden örgütleyecek güçleri yoktu. Taşradaki âyan, yeni üretim yapıları oluşturmak yerine merkezî devletin geliştirmiş olduğu artığa el koyma süreçlerini kullanmayı, bir başka deyişle, varolan yapılar içinde kalarak el konulan artığa ortak olmayı tercih ettiler. Merkezî devlet adına vergi toplamanın âyan için en önemli birikim kaynağını oluşturması, sözünü ettiğimiz dönüşümlerin sınırlı kaldığını gösteren önemli kanıtlardan biridir.

Genişleme yönündeki uzun dönemli eğilimler 1760'ların sonlarından itibaren tersine çevrilmiştir. Tarımsal kesimin yanı sıra zanaatlar üretiminin de, 1760'ların sonlarından başlayarak yüzyılın sonlarına, hatta 1810'lara kadar süren bir gerileme eğilimi içine girdiği anlaşılıyor. Bursa, Tokat, Ankara gibi zanaatların yoğun olduğu merkezlerde mamul mallar üretimi gerilemektedir. Bu eğilimlere koşut olarak iç ticaret hacmi daralmaktadır. Buna karşılık, Avrupa ile olan dış ticaret, Fransız Devrimi'ne kadar genişlemeye devam etmiştir. Fransız Devrimi ve onun ardından gelen savaşlar, Anadolu'nun Batı Avrupa ile ticaretini kesintiye uğratmıştır.

Ekonomilerin uzun dönemli dalgalanmalarını açıklamaya girişmek her zaman güç bir iştir. 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisine ilişkin bilgilerimizin sınırlı oluşu, böyle bir çabayı daha da güçleştiriyor. Yine de, 18. yüzyılın 1760'ların sonuna kadarki bölümünü, 1770'ler ve sonrasından güçlü çizgilerle ayıran önemli bir farklılığa işaret etmek gerekir. 1760'ların sonlarına kadar süren birinci dönemde savaşlar oldukça sınırlı kalmış, maliyetleri daha düşük olmuş ve girişilen savaşlar ağır yenilgilerle sonuçlanmamıştır. Yüzyılın bu birinci bölümünde, 1747-1768 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu uzun süreli bir barış dönemi yaşayabilmiştir. Bu sayede Osmanlı maliyesinin gelirleriyle giderleri dengelenebilmiş, hatta bütçelerde fazla verilmiş ve böylece tağşiş eğilimleri dizginlenmiştir. 1780'lere kadar Osmanlı fiyatları sınırlı bir artış eğilimi içindedir.

Buna karşılık, 1768 yılından 19. yüzyılın başlarına ve hatta 1820'lerin sonuna kadarki dönemde, Osmanlı İmparatorluğu bir dizi uzun, masraflı ve ağır yenilgilerle sonuçlanacak savaşın içine sürüklenmiştir. Avusturya, Rusya, Fransa, Yunanistan ve Mısır'la girişilen savaşlar sırasında merkezî devletin imparatorluk içindeki gücü gerilerken, taşrada çeşitli başkaldırı hareketleri yaygınlaşmıştır. Savaşlar ve içerideki siyasal bunalımlar maliyeyi güç durumda bırakmış, ek gelir sağlamak amacıyla yapılan tağşişler, 1840'lara kadar sürecek hızlı bir enflasyon dönemini başlatmıştır. Öte yandan, devletin savaş yıllarında artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki

baskıları artırmış, hem tarımsal üretimin hem de zanaatlar üretiminin gerilemesine, iç ticaretin daralmasına yol açmıştır. Ayrıca, savaş dönemlerinde yaygınlaşan salgın hastalıklar da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.

Yine de, ekonominin 18. yüzyıldaki uzun dönemli genişleme ve bunalım eğilimlerini yalnızca savaşlar aracılığıyla açıklamaya çalışmak yetersiz olur. Bu dönem üzerine yeni araştırmalar yapıldıkça, iktisadî gelişmeleri daha geniş bir çerçeve içine yerleştirmek ve daha çok boyutlu açıklamalara girişmek mümkün olabilecektir.

Fiyatlar ve enflasyon

Son yıllarda kapsamlı bir takım çalışması ile Osmanlı arşivlerinde bulunan vakıf ve imaretlere ait binlerce hesap defterlerinden derlediğimiz verileri kullanarak İstanbul için yaklaşık 500 yıllık bir dönemi içeren bir tüketici fiyat endeksi oluşturduk. Arşivlerdeki hesap defterlerinde vakıfların ve imaretlerin düzenli olarak pişirip sundukları yemekler için satın aldıkları gıda mallarının miktarları ve birim fiyatları yer almaktadır. Zaman içinde malların kalitelerinde ortaya çıkabilecek farklılıklardan etkilenmemesi için, hesapladığımız endekse sadece standart mallar dahil edilmiştir. Böylece endekste un, et, pirinç, sadeyağ, bal, zeytinyağı gibi gıda mallarının yanı sıra aynı hesap defterlerinden derlenen odun, kömür, sabun ve çivi gibi diğer malların fiyatları kullanılmıştır.

Grafik 1'de özetlendiği gibi, bu endeks bize İstanbul'da genel fiyat düzeyinin 1469'dan 1914 yılına kadar, yaklaşık olarak 300 kat arttığını gösteriyor. Bu toplam artış, ortalama olarak yılda yüzde 1.3 lük bir artış hızı anlamına gelir.

Aynı çalışmanın sonuçlarından Osmanlı tarihinde iki hızlı enflasyon dönemi olduğu anlaşılmaktadır. Birinci olarak, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir enflasyon dalgası sırasında fiyatlar yaklaşık olarak 5 kat artmıştır. Bu dönemdeki artışlar genellikle dünya ölçeğindeki Fiyat Devrimi ile ilişkilendirilmektedir, ancak Osmanlı fiyat artışlarının büyük bir bölümü, kitabın Üçüncü Bölüm'ünde tartıştığımız gibi, tağşişlerden kaynaklanmaktadır. Oluşturulan fiyat endeksleri, ikinci olarak, 18. yüzyılın sonlarında başlayan ve 1850'lere kadar süren, çok daha güçlü bir enflasyon dalgasına işaret etmektedir. Bu ikinci dönemde fiyatlar yaklaşık olarak 12 ile 15 kat artmıştır. Bu fiyat artışları da, daha önce tartıştığımız gibi, 1780'lerde başlayan ve II. Mahmud döneminde (1808-1839) hızlanan tağşişlerle yakından ilişkilidir. Buna karşılık, genel fiyat düzeyinin 1650 ile 1780 arasında ve 1860 ile 1914 arasında daha istikrarlı kaldığı görülmektedir.

GRAFİK 1
İstanbul Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1914
(logaritmik ölçek; 1469=1,0)

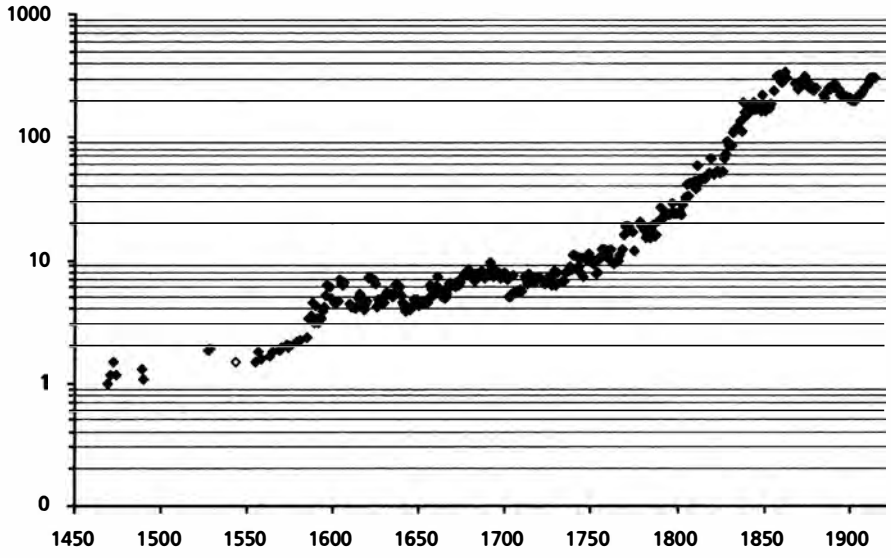

Fiyatlardaki uzun dönemli eğilimleri saptadıktan sonra, Osmanlı enflasyonunun nedenleri üzerinde kısaca duralım. Sözkonusu dört yüz elli yıllık sürede fiyat artışlarının hiç kuşkusuz pek çok nedeni bulunmaktaydı. Örneğin kısa dönemde, kötü hava koşulları ya da güçlü bir hasat, savaşların yarattığı darlıklar fiyatlarda büyük dalgalanmalar yaratabiliyordu. Ancak, oluşturduğumuz fiyat endekslerinin bize sağladığı çok uzun vadeli perspektiften bakıldığında, tağşişlerin ya da Osmanlı para biriminin gümüş içeriğinin devlet tarafından azaltılmasının, fiyat artışlarının en önemli nedeni olduğu görülmektedir.

Tağşişlerle fiyat düzeyi arasındaki ilişkiyi daha iyi belirleyebilmek için, Osmanlı para biriminin gümüş içeriğinin zaman içindeki değişimini izlemek yararlı olur. Osmanlı para biriminin gümüş içeriğindeki en hızlı düşüşlerin 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında, daha sonra da 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında gerçekleştiğini göstermektedir. En hızlı fiyat artışları da bu iki dönemde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, kuruşun gümüş içeriğinin sabit kaldığı 1860 sonrasında fiyatlar da istikrarlı kalmıştır.

Ayrıca, sözkonusu dört buçuk yüzyıllık sürede, akçe cinsinden fiyatlar 300 kat artarken, akçenin zaman içinde azalan gümüş içeriğini dikkate alarak hesaplanan gram gümüş cinsinden fiyat endeksinin çok daha dar bir

aralıkta, 1,0 ile 3,0 arasında kalmış olması dikkat çekicidir (bkz. **Grafik 2**). Gram gümüş cinsinden hesaplanan fiyatlar 1500'den 1640'a kadar yükselmiş, 18. yüzyılın başlarına kadar gerilemiş ve daha sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar yine yükselişe geçmiştir. Ancak, bu hareketler esas olarak yatay bir uzun vadeli trend etrafında olmuştur. Bir başka deyişle, uzun vadede gram gümüş cinsinden hesaplanan fiyatlar bir hayli istikrarlı hareket etmiş, uzun vadeli fiyat artışları ise büyük ölçüde tağşişlerden kaynaklanmıştır. Uzun vadede fiyatlar para biriminin içerdiği gümüş miktarıyla ters orantılı olarak ya da tağşiş hızıyla doğru orantılı olarak artmıştır.

Fiyat endeksleri için İstanbul'un seçilmesinin en önemli nedeni, en ayrıntılı fiyat verilerinin başkent İstanbul için bulunmasıdır. Ancak, imparatorluğun diğer kentlerindeki vakıfların hesap defterlerinde de ayrıntılı fiyat verileri bulunmaktadır. Edirne, Bursa, Konya, Trabzon, Şam ve Kudüs kentleri için de, aynı derecede ayrıntılı olmasa da, fiyatların uzun dönemli eğilimleri hakkında yeterli bilgiler sağlayacak endeksler oluşturmak mümkündür. Bu kentlerde faaliyet gösteren vakıfların hesap defterlerinden derlediğimiz fiyat verilerinden İstanbul ile imparatorluğun diğer kentlerindeki fiyat hareketleri arasında yakın bir ilişki olduğu, İstanbul tüketici fiyatlarının orta ve uzun vadeli eğilimlerinin imparatorluğun özellikle kıyı bölgelerindeki kentlerin fiyat tarihini de oldukça sağlıklı bir biçimde yansıttığı anlaşılmaktadır.

GRAFİK 2
İstanbul Tüketici Fiyatları Endeksi, 1469-1914
(gram gümüş cinsinden; 1469=1,0)

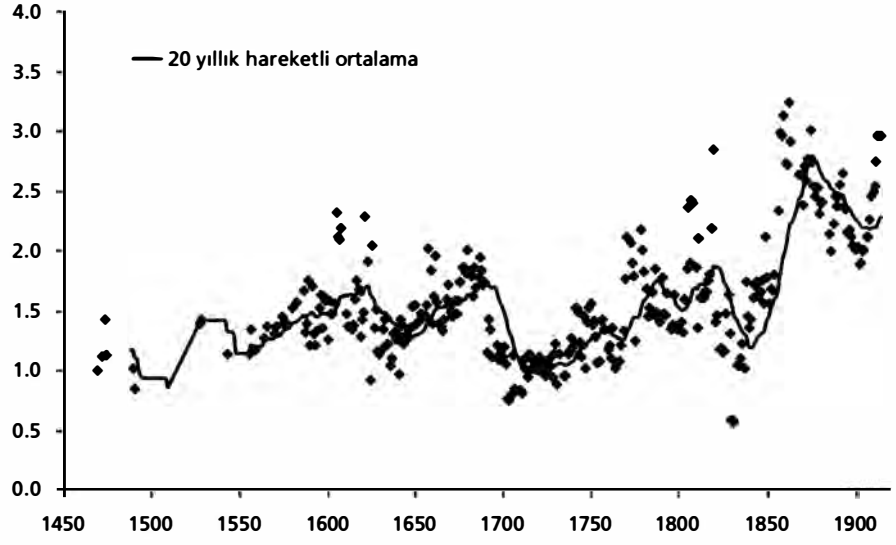

Ücretler

Son yıllarda Osmanlı arşivlerindeki vakıf ve imaretlere ait binlerce hesap defterinden derlediğimiz verileri kullanarak gerçekleştirdiğimiz ve fiyatlara ilişkin sonuçlarını yukarıda özetlediğimiz araştırmanın ikinci aşamasında üç bine yakın inşaat ve tamirat defterini inceleyerek Osmanlı kentlerinde düz ve vasıflı inşaat işçilerinin günlük ücretlerini yine 500 yıllık bir süre için izlemek mümkün oldu. İnşaat işçilerinin ücretleri, sanayi öncesi ekonomilerde en standart ücret kategorisini oluşturmaktadır. İnşaat işçilerinin ücret düzeylerinin uzun vadeli eğilimlerini inceleyerek Osmanlı ekonomisindeki özellikle de Osmanlı kentlerindeki uzun vadeli büyüme, yapısal dönüşüm ve gelir bölüşümü konularında şimdiye kadar elde edilememiş ve son derece yararlı yeni bilgiler ve açılımlar sağlamak mümkündür. Ayrıca iktisat tarihçileri sanayi öncesi ekonomilerde ücret ve hatta yaşam standardlarını incelediklerinde, ülkeler arası karşılaştırmaları inşaat işçilerinin ücretleri üzerinden yapmaktadırlar. Bu nedenle, oluşturduğumuz dizileri uluslararası karşılaştırmalarda, özellikle de Avrupa ülkeleriyle yapılacak karşılaştırmalarda kullanmak mümkün olacaktır.

Endekslerin oluşturulmasında kullanılan günlük ücret verileri büyük çoğunlukla devletin veya vakıfların tuttukları inşaat veya tamirat defterlerinden alındı. Çeşitli büyüklükteki bu defterlerde genellikle inşaat veya tamiratta çalışan işçilerin türünü (usta, kalfa, vd.), uzmanlık alanlarını, çalıştıkları gün sayısını ve aldıkları günlük ücreti belirten çizelgeler bulunuyor. İnşaat ve tamirat defterlerinde çalışma gününün uzunluğuna dair bilgilere pek ender rastlanır. İşçilere ücretin yanı sıra yemek verilip verilmediğine ilişkin bilgiler de bu defterlerde düzenli olarak bulunmamaktadır. Bu durumda oluşturulan dizilerde ücretlerin sözkonusu özellikleri ve günlük ücretlerdeki mevsimlik dalgalanmalar dikkate alınmamıştır.

Derlenen düz işçi ücretleri yaklaşık olarak 1700 tarihine kadar ırgad, daha sonra da rençber olarak adlandırılan tek bir kategoriye aittir. Buna karşılık vasıflı inşaat işçileri için neccar, duvarcı, sıvacı, taşçı, marangoz, lağımcı, kaldırımcı, hamamcı gibi kategorilerde günlük ücret verileri toplanabilmiştir. Derlenen verilerin mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünden yararlanabilmek amacıyla, vasıflı işçiler için günlük ücret endeksi oluşturulmuş ve bu endeks vasıflı işçilere ait ücret verilerinin elde edildiği her yıl için hesaplanmıştır. Vasıflı işçilere ait günlük ücret endeksi hesaplanırken inşaat ve tamirat defterlerinde farklı türden vasıflı işçilere hangi sıklıkta rastlandığı dikkate alınarak her türden işçi için farklı ağırlıklar kullanılmıştır. Vasıflı işçilere ait ücret endeksinde en büyük ağırlığı toplam içinde yüz-

de 50 ile 60 arasında değişen pay ile neccar kategorisi almıştır. Neccar, ahşap yapıların iskeletlerini kuran, tavan, çatı, döşeme, merdiven gibi işlerini yapan nitelikli işçiler grubuna verilen genel isimdir. Osmanlı inşaat ve tamirat defterlerinde doğramacı ve marangoz kategorileri genellikle neccardan daha seyrek olarak ve daha dar bir uzmanlık alanını ya da beceriyi karşılayan kategoriler olarak kullanılmaktadır.

Vasıflı ve düz işçiler için akçe cinsinden ve günlük olarak oluşturulan nominal ücret dizileri bize bu 500 yıllık dönemde fiyatların 300 kat artarken ücretlerin fiyatlardan daha da hızlı arttığını göstermektedir. Ancak, iktisadî tahliller açısından önemli olan, akçe cinsinden ücretlerin izlediği seyir değil, reel ücretlerin ya da ücretlerin satın alma gücünün uzun vadede gösterdiği eğilimlerdir. Ücretlerin satın alma gücünü izlemek amacıyla, akçe cinsinden ücret dizileri İstanbul tüketici fiyatları endeksine bölünerek vasıflı ve düz işçiler için ayrı ayrı reel ücret dizileri elde edilmiştir (bkz. **Grafik** 3).

Hem vasıflı hem de düz işçilerin ücretlerinin satın alma gücünde üç uzun vadeli eğilim belirlemek mümkündür. İstanbul'da ücretler 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın ortalarına kadar gerilemiştir. Bunun en önemli nedeninin 16. yüzyıldaki nüfus artışları olduğu söylenebilir. Zaten 14. yüzyıldaki veba salgınlarından sonra ücretler 15. yüzyılda da bir hayli yüksek düzeylerde kalmışlardı. Reel ücretler daha sonra 16. yüzyılın ortalarından

GRAFİK 3
İstanbul'da İnşaat İşçileri Ücretlerinin Satın Alma Gücü
(düz işçi ücretleri (1489-90) = 1,0)

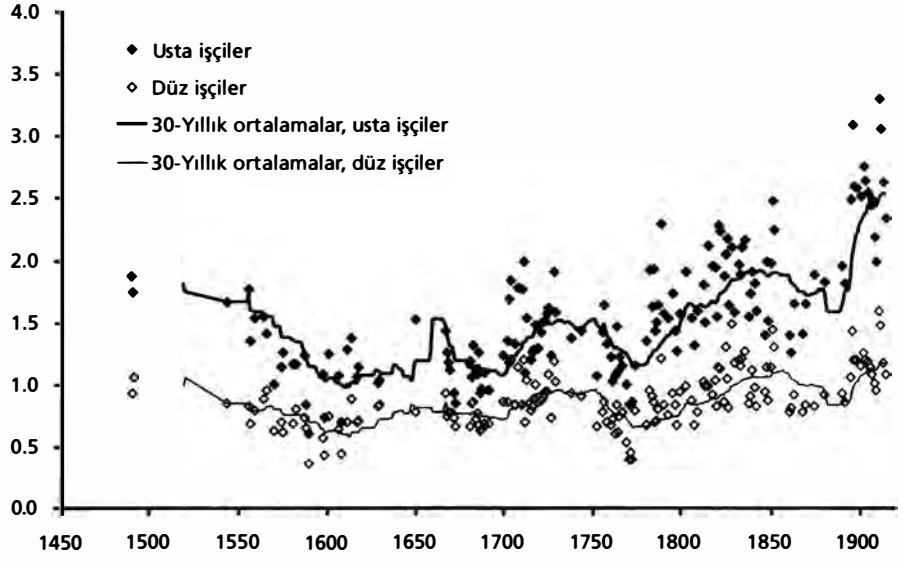

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar dalgalı ancak yatay bir seyir izlemiş ve nihayet 18. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın başlarına kadar yükselme eğilimi içinde olmuştur. 1914 yılına gelindiğinde, düz inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin satın alma gücü 1500 yılındaki düzeylerinin yaklaşık yüzde 30-40, usta inşaat işçilerinin ücretlerinin satın alma gücü ise 1500 yılındaki düzeylerinin yaklaşık yüzde 50-60 üzerindeydi.

Sözkonusu dört buçuk yüzyıllık sürede İstanbul'daki inşaat işçilerinin ücretlerinin satın alma gücü, biyolojik bir asgarinin bir hayli üzerindedir. Örneğin 16. yüzyılda bir düz inşaat işçisi bir günlük ücretiyle 8 kilo ekmek veya 2,5 kilo pirinç veya 2 kilo koyun eti alabilmekteydi. Vasıflı inşaat işçilerinin günlük ücretleri ise 1,5 ile 2 kat daha yüksekti. Bu düzeyde ücret geliri sağlayan vasıflı işçilerin, yılda 200 gün çalışamasalar bile, hem genel nüfusun ortalamasından hem de kentli nüfusun ortalamasından daha yüksek yaşam standartlarına sahip oldukları söylenebilir.

İnşaat işçilerinin günlük ücretlerine ilişkin diziler için İstanbul'un seçilmesinin en önemli nedeni, arşivlerdeki en ayrıntılı ücret verilerinin başkent için bulunmasıdır. Ancak, imparatorluğun önde gelen diğer kentlerine ilişkin olarak bu kentlerde faaliyet gösteren vakıfların hesap defterlerinden, devletin kayıtlarından ve diğer çeşitli kaynaklardan da günlük ücret verileri derlemek mümkündür. Edirne, Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Belgrad, Şam ve Kudüs gibi imparatorluğun önde gelen kentleri için, aynı derecede ayrıntılı olmasa da, inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin uzun dönemli eğilimleri hakkında yeterli bilgiler sağlayacak endeksler oluşturmak mümkündür. Bu endeksler bize diğer kentlerde de işçi ücretlerinin satın alma gücünün uzun vadede İstanbul'dakilere benzer bir şekilde hareket ettiğini gösteriyor.

Uzun vadeli ücret araştırmamızda son olarak başka araştırmacıların yaptıkları benzer çalışmalardan yararlanarak İstanbul ile Avrupa'nın önde gelen diğer kentlerinde ücretlerin satın alma gücünü karşılaştırdık. Düz ve usta inşaat işçilerinin gram gümüş cinsinden ifade edilen ücretleri yine gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatlara bölündüğünde, her kent için reel ücretler ya da ücretlerin satın alma gücünü gösteren diziler elde edilmektedir. ***Grafik 4***'te görüldüğü gibi, bu karşılaştırmalar bize İstanbul'daki inşaat işçilerinin ücretlerinin satın alma gücünün 19. yüzyıla kadar Avrupa'nın pek çok diğer bölgesindeki ücretlere bir hayli yakın olduğunu gösteriyor. Buna karşılık, Kuzeybatı Avrupa'nın önde gelen kentleriyle İstanbul arasında ücretlerin satın alma gücü bakımından 16. yüzyılın başlarından itibaren kayda değer farkların oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kuzeybatı Avrupa kentleriyle İstanbul arasındaki reel ücret farklılıklarının 19. yüzyıla kadar fazla değişmeden kaldıktan sonra, 19. yüzyılda açılmaya başladığı

GRAFİK 4
Avrupa Kentlerinde Düz İşçi Ücretlerinin Satın Alma Gücü
(gram gümüş cinsinden ücretler / tüketici fiyatları endeksi)

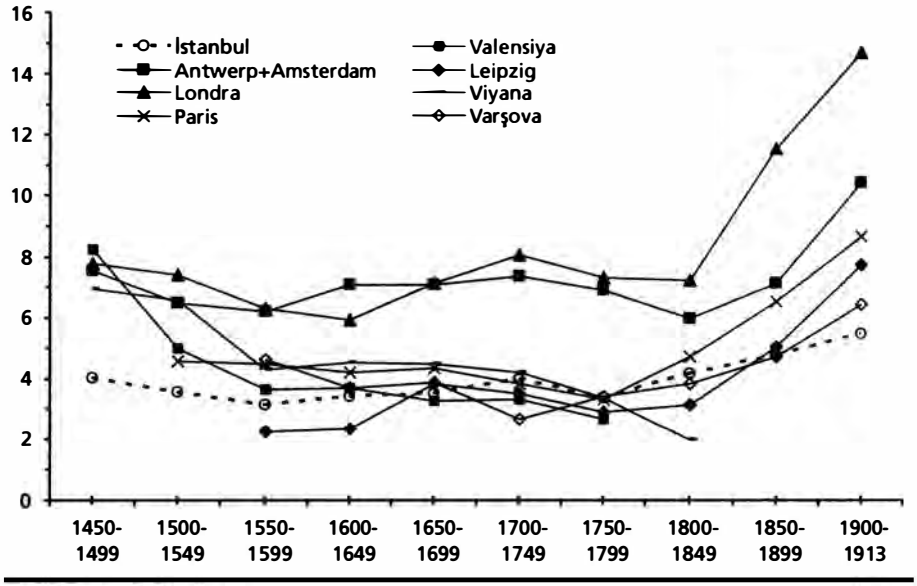

görülmektedir. Bu genel tablo bize Osmanlı tarihinin duraklama ve gerileme dönemleri olarak bilinen yüzyıllarında ekonominin ve gelirlerin pek de gerileme eğilimi içinde olmadıklarını, özellikle de 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin bir büyüme eğilimi içine girmiş olabileceğini gösteriyor. Bu sonuçlar karşısında tarihçilerimizin "duraklama ve gerileme" yaklaşımını gözden geçirmek gerekecektir. Uluslararası karşılaştırmalardan çıkarılabilecek bir diğer sonuç da ülkeler arası gelir düzeylerinin Sanayi Devrimi'ne kadar sınırlı kaldığı ve ülkeler arası gelir farklılıklarının esas olarak 1850 sonrasında ortaya çıktığı ya da belirginleştiğidir.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, no. 4, 1984.

Şevket Pamuk, *İstanbul'da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914", *The Journal of Economic History*, cilt 62, 2002, s. 293-321.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA DÜNYA EKONOMİSİNE AÇILIŞ

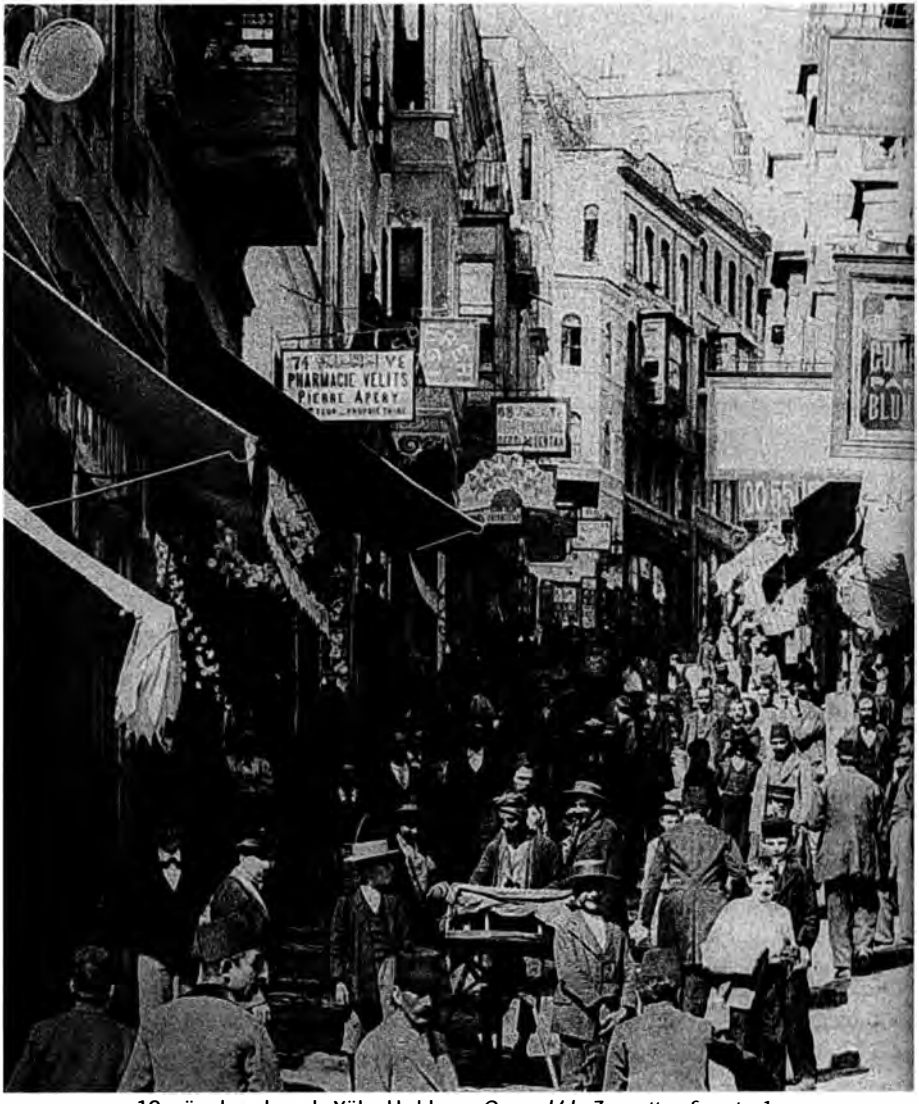

19. yüzyıl sonlarında Yüksekkaldırım. *Osmanlı'da Zenaatten Sanata-1.*

21

Sanayi Devrimi ve Sonrası

İngiltere'de Sanayi Devrimi

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. Osmanlı toplumunun ve ekonomisinin geleneksel yapıları 17. ve 18. yüzyıllarda, çok önemli değişiklikler geçirmeden varlıklarını sürdürebilmişlerdi. Ancak, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Osmanlı Devleti, Batı'nın askerî, siyasal ve iktisadî gücüyle karşı karşıya geldi. Ekonomi, Batı kaynaklı yeni bir iktisadî düzene, kapitalizme açılmaya başladı.

Bir yandan taşradaki âyan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi Batı türü reformu uygulamaya koyarak merkezî devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler; kurumları, toplumsal ve iktisadî yapıları hızla dönüştürmüş, ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'sinin toplumsal ve iktisadî kökenlerini her şeyden önce 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ile iç yapıların karşılıklı etkileşiminde aramak gerekiyor.

Batı Avrupa'daki gelişmelerle başlayalım. Bugün geriye dönüp baktığımızda, Sanayi Devrimi adı verilen teknik sıçrama ve kapitalist gelişme için gerekli önkoşulların 18. yüzyılın ikinci yarısındaki İngiltere toplumunda hazır olduğunu görebiliyoruz. Her şeyden önce, 16. yüzyılda başlayan gelişmeler sonucunda İngiltere tarımında pazar için üretim yaygınlaşmış, ka-

pitalist üretim ilişkileri egemenlik kazanmış ve bu eğilimlere bağlı olarak üretimde verimlilik artışları hızlanmaya başlamıştı. Tarımsal kesimde kapitalist üretim ilişkileri gelişirken, pek çok köylü üretici topraklarından koparılmış, ya kırsal alanlarda ücret karşılığı çalışmak ya da kentlere göç etmek zorunda kalmıştı. Böylece, kapitalist sanayinin en önemli önkoşullarından biri olan mülksüzleşmiş emekçiler ordusu da yaratıldı.

Öte yandan, geleneksel teknolojiye dayanan, basit el aletlerini kullanan ve imalathaneler çevresinde örgütlenen mamul mallar üretimi kırsal alanlarda yayılmaktaydı. Mamul mallar üretiminin gelişmesiyle birlikte sermaye birikimi de önemli ölçeklere ulaşıyordu. Tarımdaki ve mamul mallardaki üretim artışları ulaştırma alanındaki gelişmelerle birleşince, iç ticaret büyüyor, İngiltere'de bir ulusal ekonomi ve ulusal pazar oluşuyordu. İngiliz devleti de yerli üretimi korumak için gerektiğinde korumacı politikalar izlemekten kaçınmıyorlardı. Örneğin, 18. yüzyıl boyunca Hindistan'ın ucuz emek kullanarak üretilen pamuklu kumaşlarının İngiliz pazarlarına girişine izin verilmemişti.

Daha sonraları yünlü tekstil, kömür üretimi, demir-çelik gibi dallar da önem kazanacaktır ama Sanayi Devrimi denilince akla her şeyden önce pamuklu tekstil dalı geliyor. 1760'lardan itibaren gelişen bir dizi teknik yenilik sayesinde, pamuklu tekstil dalında basit el aletlerine dayanan üretim süreci yerini buhar gücüne dayanan makinelerin kullanıldığı, ücretli işçilerin çalıştığı fabrika sistemine bırakmaya başladı. Buhar gücünü kullanan makinelerin önceleri iplik eğirme daha sonra da kumaş dokuma aşamalarında kullanılabilmesi, bu teknolojik sıçramanın en can alıcı noktasını oluşturuyordu. 20. yüzyıldaki teknolojik gelişmelerle karşılaştırıldığında, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki teknik yenilikler çok daha mütevazı ve çok daha küçük ölçekliydi. Ancak bu basit makinelerin ve buhar gücünün kullanılışı sayesinde, emek verimliliğinde onlarca hatta yüzlerce kat artış sağlanmış, üretim maliyetleri hızla düşmeye başlamıştı.

Ancak bütün bunlara bakarak Sanayi Devrimi'ni yalnızca İngiltere ile sınırlı bir çerçeve içinde açıklamaya çalışmak yanıltıcı olur. 18. yüzyılın başlarından itibaren dış pazarlar İngiliz pamuklu tekstil sanayiinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İngiliz pamuklu tekstil sanayii erken aşamalardan itibaren dış pazarlara yönelen bir üretim dalı olarak gelişmiştir.

Sanayi Devrimi'nin başarılarının yanı sıra, İngiltere içindeki maliyetlerine de değinmek gerekiyor. Bu maliyetleri ilk aşamada İngiliz emekçileri yüklenmiştir. Kırsal alanlardaki sanayinin büyük bir hızla kentlere aktarılması, olumsuz çevre koşullarının yükünü işçilerin omuzlarına yüklemiştir. Öte yandan, makine kullanımının yaygınlaşması, kırsal alanlarda el tezgâhla-

rında üretim yapan yüzbinlerce dokumacının işsizliğe ve yoksulluğa terk edilmesi anlamına gelmiştir. Ayrıca, fabrikalarda çalışmaya başlayan işçilerin Sanayi Devrimi'nin gerçekleştirdiği üretim sıçramasından uzun bir süre yararlanamadıkları anlaşılıyor. 1760'larda başlayan üretim ve verimlilik artışlarına, hızla yükselen kârlara karşın, İngiltere'de işçi ücretleri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar önemli artışlar göstermedi.

19. yüzyılın başlarından itibaren Sanayi Devrimi İngiltere'den Kıta Avrupa'sına sıçradı. Fransa, Belçika, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, bir yandan yerli sanayilerini İngiliz mallarının rekabetine karşı korurken, öte yandan da makine kullanan fabrika düzenine geçmeye başladılar. Kısa bir süre sonra da İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, ucuz tarımsal mallar ve mamul malları için pazar arayışı içinde, dikkatlerini dünyanın geri kalan bölgelerine çevirdiler.

Kapitalizm ve çevre ülkeleri

Sanayi Devrimi, önce İngiltere'yi, daha sonra da Batı Avrupa'nın diğer ülkelerini düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüştürmüştü. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan mamul mallarına yeni pazarlar bulmaya, öte yandan da kendilerine bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammadde kaynakları bulmaya çalışıyorlardı. Sanayi Devrimi sonrasında Batı Avrupa ülkeleriyle daha sonraları Üçüncü Dünya olarak adlandırılan alanlar arasındaki mamul mallar-tarımsal mallar ticaretinin görülmedik bir hızla genişlemesi işte bu koşullarda başladı. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, bu ticaretin büyümesini daha da hızlandırdı.

Böylece Sanayi Devrimi sonrasında dünya ticareti genişlerken, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı güçlenmektedir. Bu hiyerarşinin üst basamaklarında sanayileşmiş Avrupa toplumları ile Amerika Birleşik Devletleri vardı. Hiyerarşinin alt basamaklarında ise ekonomileri tarıma dayalı çevre ülkeleri görülmektedir.

Dünya tarihinin ilk küreselleşme çağı olarak da adlandırılan 19. yüzyıl boyunca Avrupa kapitalizminin çevre ülkelerine doğru yayılışı yalnızca ticaret yoluyla olmadı. Yüzyıl ilerledikçe Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazanmaya başladı. Avrupa'dan ihraç edilen sermayenin yaklaşık yüzde kırkı çevredeki devletlere borç olarak verildi. Ayrıca Avrupalı sermayedarlar çevre ülkelerinde demiryolları, limanlar gibi ticareti genişletmeye yönelik altyapı yatırımlarına giriştiler. Buna karşılık, tarım ve sanayi gibi

doğrudan üretim faaliyetlerine yatırılan sermaye Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlı kaldı.

Dış ticaretin genişlemesi ve bu ticareti genişletmeye yönelik yabancı yatırımlar, çevre ülkelerinde yeni uzmanlaşma ve üretim kalıplarının ortaya çıkmasına yol açtı. Tarımsal faaliyetler, geçimlik ürünlerden dış pazarlara yönelik üretime kayarken, kırsal alanlardaki ve kentlerdeki zanaatlar Avrupa kökenli mamul malların rekabeti karşısında gerilediler.

Avrupa sermayesi tarafından inşa edilen demiryolları, iç bölgelere taşımacılık masraflarını düşürerek yeni uzmanlaşma ve üretim kalıplarının ortaya çıkışını hızlandırdı. Böylece 19. yüzyıl boyunca çevre ülkelerinde inşa edilen demiryolları, yeraltı kaynakları veya tarımsal açıdan zengin bölgelerin Manchester, Marsilya veya Hamburg gibi Avrupa limanlarına yakınlaştırılmasında, yeni bir işbölümünün içine çekilmesinde önemli rol oynadılar. Oysa yine 19. yüzyılda Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yapılan demiryolları, ülkelerin kendi içindeki iktisadî bağları güçlendiriyor, ulusal ekonomilerin gelişmesini sağlıyordu.

Kapitalizmin çevre ülkelere girişinde ve çevre ülkelerdeki üretim kalıplarının değişmesinde ticaret sermayesi de önemli rol oynadı. Büyük liman kentlerinde faaliyet gösteren Avrupalı ticaret evleri ile bankalar tarafından yönlendirilen ve çoğunluğu yerli olan tüccarlar, hem ihracata yönelik tarımsal meta üretimini genişletmek, hem de Avrupa kökenli mamul malların kırsal alanlara girişini kolaylaştırmak amacıyla kırsal alanlarda geniş bir ilişki ağı kurdular. Üretici ve tüketici köylülere faizle borç vererek, ticareti genişletmeyi ve yaratılan tarımsal artıktan önemli bir pay almayı başardılar.

Çevre ülkelerinin tarihi

Yukarıda Sanayi Devrimi'nden sonra kapitalizmin dünyaya yayılışı sırasında ya da ilk küreselleşme çağında, çevre ülkelerinde ortak olarak yaşanılan süreçler üzerinde durduk. 19. yüzyıl boyunca dış ticaretin genişlemesi, yabancı sermaye yatırımları ve üretim kalıplarının değişmesi gibi süreçlerle birlikte ilerleyen iktisadî, toplumsal ve siyasal dönüşümleri düşündüğümüzde, bu ülkelerin tarihlerini incelerken kapitalizmin girişi olarak nitelendirilebilecek dış etkenlere önemli bir yer vermek gerektiği ortaya çıkıyor.

Ancak, 19. yüzyılda çevre ülkelerinin tarihini yalnızca dış etkenler ya da kapitalizmin girişi aracılığıyla inceleyemeyiz. Brezilya'dan Mısır'a, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a kadar bu ülkelerin 19. yüzyıldaki tarihleri, iç toplumsal yapıların kapitalizme karşı gösterdikleri tepkiler sonucunda biçimlenmiştir. Kapitalizmin girişinden kaynaklanan ortak süreçlerin yanı sı-

ra, her çevre ülkesinin tarihinde pek çok özgül boyut görülüyor. Her toplumsal kuruluş kendine özgü bir patika izlemiştir. Bu nedenle çevre ülkelerinin 19. yüzyıldaki tarihleri ve 19. yüzyılda dünya kapitalizminin çevrenin farklı alanlarına yayılışı sürecinde ortaya çıkan çeşitlilikler, ancak kapitalizm ile kapitalizm öncesi yapıların karşılıklı etkileşimi çerçevesinde anlaşılabilir.

Örneğin nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı, üretimin büyük bir kısmının gerçekleştirildiği tarımsal kesimi ele alalım. Bir çevre ülkesinde kapitalizme açılış sürecinin hangi tarımsal yapılarla birlikte yürüyeceği, bu tarımsal yapıların ne ölçüde değişeceği dış etkenlerin yanı sıra bir dizi iç etkene de bağlıydı. 19. yüzyılda bir çevre ülkesinde iç ve dış pazarlar için tarımsal meta üretimi birbirinden çok farklı yapılar altında yaygınlaşabiliyordu. Örneğin bir ülkede pazar için üretim ücretli işçi kullanan büyük kapitalist işletmeler tarafından gerçekleştirilirken, bir diğer ülkede kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan küçük ve orta büyüklükteki köylü işletmeleri meta üretimine yönelebiliyordu.

Çevre ülkeleri arasında bir sınıflandırma

Bu aşamada çevre ülkeleri arasında hem iç toplumsal ve iktisadî özellikleri, hem de kapitalizmin girişine ilişkin dış etkenleri dikkate alan bir sınıflandırmaya girişeceğiz. Amacımız, Osmanlı İmparatorluğu'nu karşılaştırmalı bir çerçeve içinde incelemek ve Osmanlı örneğinin özgül boyutlarını daha iyi anlamaktır.

Ülkelerin iç yapıları ve bu yapıların dünya kapitalizmiyle karşılıklı etkileşimi açısından bakıldığında, 19. yüzyıldaki çevre ülkelerini üç ayrı kümede ele almak mümkün gözüküyor: Resmi sömürgeler; siyasal bağımsızlığını sürdürmekle birlikte bir emperyalist devletin "gayrıresmi" imparatorluğuna dahil olan ülkeler ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine yerleştireceğimiz siyasal bağımsızlığını emperyalistler arası rekabet koşullarında sürdüren ülkeler kümesi.

Resmi sömürgeler tanımlanması en kolay olan kümeyi oluşturuyor. 19. yüzyılda İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerinin sömürgeleri durumundaki ülkelerin en önemli özelliği, dünya kapitalizmine açılış sürecinin sömürgeci ülkenin tam denetimi altında yürütülmüş olmasıdır. Böylece çevre ülkesinin dış ticaretinden izlediği malî ve iktisadî politikalara, tarımdaki işletme biçimlerine kadar pek çok alan, sömürge yönetimi tarafından düzenleniyordu. Sömürge yönetimleri gerektiğinde zor kullanmaktan kaçınmıyorlardı.

Sömürge yönetimlerinin temel amacı sömürgedeki üretim kalıplarını sö-

mürgeci Avrupa ülkesindeki egemen çıkarlara en uygun biçimde değiştirmekti. Böylece çevre ülkesi tarımsal mallar ihraç eden ve metropol ülkeden mamul mallar ithal eden bir ekonomi durumuna getiriliyordu. Yerel koşulların elverdiği ölçüde, metropol ülkeden göç eden beyaz nüfusun sömürgede yerleşmesi özendiriliyordu. Ayrıca, sömürge yönetiminin masraflarının karşılanması gerekçesiyle konulan bir dizi vergi ve sömürgenin dış borçlarının ödenmesinde gösterilen titizlik, metropol ülkeye kaynak aktarılmasını kolaylaştırıyordu.

Gayrıresmi imparatorluk kümesindeki ülkeler ise, siyasal bağımsızlıklarını sürdürmekle birlikte, bir sömürgeci devletin etki alanı içine girmişlerdi. Ülkenin dış ticareti ve ülkede girişilen yabancı yatırımlar esas olarak bir emperyalist ülkenin sermayedarları tarafından yönlendiriliyordu. Sömürgelerle karşılaştırıldığında bu durumun Avrupalı ülkenin doğrudan müdahalelerine daha az olanak sağladığı düşünülebilir. Ancak, 19. yüzyılda bu kümeye giren pek çok çevre ülkesinde egemen sınıfların çıkarlarıyla metropol ülkedeki egemen çıkarlar genel bir uyum içindeydi. Siyasal iktidarın ticaret sermayesi ile ihracata yönelen büyük toprak sahiplerinin koalisyonunun elinde olduğu Orta ve Güney Amerika ülkeleri bu ikinci kümenin en iyi örneklerini oluşturuyorlar. Bu siyasal ittifakın her iki ortağının çıkarları, dünya ekonomisine daha fazla açılmak ve tarımsal mallar ihracatına yönelmek konusunda birleşiyordu.

Çevre ülkeleri arasında üçüncü kümeyi ise bir yandan en azından biçimsel olarak siyasal bağımsızlıklarını sürdürürlerken, öte yandan da sömürgeci devletler arasında rekabet ve paylaşma kavgalarına sahne olan ülkeler oluşturuyor. 19. yüzyılda Çin, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun durumları gayrıresmi imparatorluktan çok emperyalistler arası rekabet kümesine uymaktadır. Bu ülkelerin önemli bir özelliği de diğer çevre ülkelerine kıyasla daha güçlü bir merkezî devletin varlığıdır. Hem merkezî bürokrasinin sömürgeci devletler karşısındaki gücü, hem de Avrupalı ülkeler arasındaki rekabetin sağladığı olanaklar sayesinde bu ülkeler herhangi bir ülkenin resmi ya da gayrıresmi imparatorluğunun bir parçası durumuna gelmediler.

Öte yandan bu ülkelerde, dünya ekonomisine açılmaktan yana olan tüccarlarla büyük toprak sahiplerinin merkezî devlet karşısındaki güçlerinin sınırlı kaldığı görülüyor. Merkezî bürokrasi ile dünya kapitalizmine açılmaktan yana olan bu toplumsal kesimler arasındaki mücadelede 19. yüzyıl boyunca merkezî devlet ağır basmıştır. Bu nedenle üçüncü kümedeki ülkelerde dünya kapitalizmine açılış süreci, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin Avrupalı sermayedarlarla ittifak kurmaları yoluyla değil, Avrupa devletleriyle merkezî bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uz-

laşma yoluyla ilerlemiştir.

Merkezî bürokrasi açısından bakıldığında, dünya kapitalizmine açılış, ekonomi ve toplum üzerindeki denetimin yitirilmesi tehlikesini de beraberinde getiriyordu: Dünya ekonomisiyle olan bağların güçlenmesi, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri gibi kesimlerin güçlenmesine yol açabilecekti. Ancak bu olasılık, merkezî bürokrasinin kapitalizmin girişini engellemesi anlamına gelmedi. Merkezî devletin sık sık karşı karşıya kaldığı askerî, malî ve siyasal bunalımlar, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupalı devletler ve bu ülkelerin sermayedarları için pek çok fırsat yaratmaktaydı. Çok sık rastlanan bir durum, böyle bir bunalım sırasında bir Avrupa devletinin siyasal, askerî veya malî destek sağlaması, buna karşılık merkezî bürokrasiden ticarî ayrıcalıklar veya örneğin büyük bir yatırım projesi için izin koparmasıydı. Böylece aralanan kapıdan kısa süre içinde diğer ülkelerin sermayedarları da girebiliyor, ekonominin dışa açılış süreci ilerliyordu.

Yine de resmi sömürgeler ve gayrıresmi imparatorlukların bir parçası olan ülkelerle karşılaştırıldığında, üçüncü kümedeki ülkelere kapitalizmin girişinin daha yavaş ilerlediği veya daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Aşağıda Osmanlı örneğinde inceleyeceğimiz gibi, tüccarlarla büyük toprak sahiplerinin ittifakına kıyasla merkezî bürokrasinin yabancı sermayedarlara sunduğu ödünlerin sınırları vardı. Bu nedenle üçüncü kümedeki ülkelerde, varolan toplumsal yapılar kapitalizmin girişine karşı daha fazla direnmiştir.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Roger Owen, *The Middle East and the World Economy, 1800-1914,* Londra, 1981.

22

Osmanlıda Reform ve Merkezîleşme

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı yöneticileri dışta ve içte iki önemli gelişmeyle karşı karşıya geldiler. Sanayi Devrimi'nin yol açtığı teknik ilerlemelerin sonucunda, Batı Avrupa iktisadî ve askerî alanlarda büyük bir sıçrama yapmıştı. Batı'nın iktisadî yayılmasının ne gibi gelişmelere yol açabileceği henüz kestirilemiyordu ama 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali, Batı'nın askerî alandaki ilerlemelerinin ne anlama gelebileceğini açık bir biçimde göstermişti. Osmanlı yöneticilerini kaygılandıran bir diğer sorun da Rusya'nın uzun bir süredir izlediği güneye doğru yayılma politikasıydı. 1760'ların sonlarından 1820'lerin sonlarına kadar Osmanlı Devleti Rusya ile sık sık savaşa girdi ve bu savaşların çoğundan yenilgiyle ayrıldı. Rusya'ya terk edilen büyük toprakların yanı sıra, 1774 yılında imzalanan Küçük Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti, hem Karadeniz'deki ticaret ve gemicilik tekelinden vazgeçmek, hem de Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki Ortodoks Hıristiyan nüfusun haklarını savunabileceği ilkesini kabul etmek zorunda kalmıştı.

İmparatorluk içinde ise, 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak ile taşradaki âyanın gücü doruğuna ulaşmıştı. Pek çok bölgede âyan ve derebeyleri merkezî devletten bağımsız olarak davranıyorlar, geniş toprakların fiilî denetimini ellerinde tutuyorlar ve vergi gelirlerinin büyük bir kısmına el koyuyorlardı.

18. yüzyılda Anadolu'nun dış ticareti daha sınırlı kalırken, imparatorluğun Balkan vilayetlerinin Batı Avrupa ile ticareti sürekli olarak gelişmişti. Bu gelişme Balkanlar'daki gayrımüslim tüccarları güçlendirmiş ve Fransız

Devrimi'nden kaynaklanan düşünce akımlarının da katkısıyla bu kesim Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı amaçlayan ulusçuluk hareketlerinin önderliğini yapmaya başlamıştı. Bu hareketler Avrupa ülkelerinin de desteğini sağlayınca, 19. yüzyılın başlarında önce Sırbistan sonra da Yunanistan bağımsızlıklarını kazandılar.

19. yüzyılın hemen başlarında, yeniçerilerin yerine Nizam-ı Cedid ya da Yeni Düzen olarak adlandırılan yeni askerî birlikler oluşturmak isterken öldürülen reformcu Sultan III. Selim'den sonra tahta geçen II. Mahmud, işte bu sorunlarla karşı karşıyaydı. II. Mahmud ve çevresindeki yöneticiler bu koşulların imparatorluğun dağılmasına yol açabileceğini düşünüyorlar ve çözümü merkeziyetçi eğilimlerin güçlenmesinde, merkezî devletin hem Avrupalı ülkeler karşısında hem de imparatorluk içindeki yerel unsurlar karşısında gücünü artırmasında görüyorlardı. Bunun için Batılı model doğrultusunda güçlü bir ordu kurulması, vergi gelirlerinin artırılması, İstanbul'daki ve taşradaki yönetimin etkinlik kazanması gerekiyordu. Aynı yıllarda Mısır'da Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele veren bir valinin izlediği politikalar, II. Mahmud ve diğer merkeziyetçi-reformcu Osmanlı yöneticileri için önemli bir örnek oluşturmaktaydı.

Mısır'da Napolyon'un ve Fransız ordularının püskürtülmesinden sonra valiliği ele geçiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa, İstanbul'a karşı bağımsızlığını ilan etmiş ve güçlü bir ulusal devlet kurma yolunda politikalar izlemeye başlamıştı. Vergi toplamadaki etkinliği ve dış ticarette devlet müdahalesine ve devlet tekellerine ağırlık veren politikaları sayesinde maliyeyi güçlendirmiş, sağladığı malî kaynaklarla da sanayide devletçi girişimleri başlatmış, güçlü bir ordu ve donanma kurmuştu. Mehmet Ali Paşa, Avrupa ülkelerine ve özellikle ticarî çıkarları zedelenen İngiltere'nin baskılarına karşı direnebildiği gibi, 1830'lu yıllarda Osmanlı ordularını Nizip ve Kütahya'da iki kez ağır yenilgiye uğratacaktı.

Merkezî devletin güçlenişi

II. Mahmud'un otuz yılı aşan saltanatını, III. Selim tarafından başlatılan ve Batı'yı örnek alan reform çabalarında en önemli adımların atıldığı dönem olarak kabul etmek gerekir. Bu reformların en önemli amacı ve özelliği, merkezî devletin gücünü artırmaktı. II. Mahmud'un ilk önemli girişimi, 1826 yılında orduda Batılı yöntemlerin kabul edilmesine karşı direnen Yeniçeri Ocağı'nı kapatmak oldu. Kısa bir süre içinde, Avrupa'dan getirilen subaylar tarafından eğitilen 75.000 kişilik yeni bir ordu kuruldu. Ordunun eğitimi için askerî okullar açıldı.

Merkezî devletin siyasal ve malî olarak güçlenmesi için İstanbul'un gücünün taşraya ulaşması ve taşradaki unsurların güçlerinin sınırlanması gerekiyordu. Bu nedenle II. Mahmud 1820'lerin sonundan itibaren taşradaki muhalefetin iktisadî ve malî temellerini ortadan kaldırmaya yöneldi. Taşradaki âyan için en büyük iktisadî güç kaynağı devlet adına vergi toplayabilmekti. Vergi toplama yetkileri güçlü âyandan alınarak başka kişilere verilmeye başlandı. Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde âyanın fiilî olarak denetlediği geniş toprakların bir bölümüne el konuldu. Bu topraklar köylü üreticilere dağıtıldı.

Öte yandan, malî gelirleri artırmak amacıyla 16. yüzyıldan beri varlığını sürdüren 2.500 kadar tımar, sipahilerin denetiminden alınarak, iltizam sistemine aktarıldı. Böylece bu toprakların vergi gelirleri de merkezî hazineye yöneldi. Geçmişte vakıflara dönüştürülmüş toprakları ve diğer kaynakları da denetlemek ve gelirlerini merkezî hazineye aktarmak amacıyla Evkaf İdaresi adı altında yeni bir yönetim kuruldu. Bu girişimlerin taşradaki âyanın ve ulema gibi diğer unsurların güçlerini gerilettiği söylenebilir. Bu çabalar merkezî devletin gelirlerini kısa sürede artıramadı, sürüp giden savaşlar nedeniyle daha da derinleşen malî bunalımına çözüm getiremedi.

Ancak daha uzun vadeli olarak bakıldığında, 19. yüzyılın merkeziyetçilik hamlesinin, ulaştırma ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerin de katkılarıyla, merkezî devletin gelirlerini büyük ölçüde artırdığını görüyoruz. Tanzimat sonrasında devlet iltizam düzenini daha etkin kullanarak daha fazla vergi toplamaya başladı. Bu eğilim 19. yüzyıl boyunca devam etti, vergi gelirleri yavaş fakat sürekli olarak arttı. 19. yüzyılın başlarında merkezî devletin vergi gelirleri imparatorluk ölçeğindeki toplam üretim ve gelirin, bir başka deyişle, ekonominin toplam büyüklüğünün sadece yüzde üçü kadardı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise merkezî devletin yıllık vergi gelirleri, imparatorluk ölçeğindeki toplam üretim ve gelirin yüzde on birini aşıyordu.

Tanzimat, III. Selim'in başlattığı ve II. Mahmud'un geliştirdiği reform girişimlerinde yeni bir aşamayı yansıtır. 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında okunan Islahat Fermanı ile reform girişimleri ordu ve maliye alanından bürokrasiye, eğitim, hukuk ve yargıya yayıldı. Bu girişimlerin önemli bir boyutu da Müslüman veya gayrimüslim olduğuna bakılmaksızın, tüm Osmanlı uyruklarına aynı temel bireysel hakların tanınması ve özel mülkiyet haklarının devlet güvencesine alınmasıydı. Bu eşit haklar ilkesi çerçevesinde, o zamana kadar gayrimüslim tebaadan alınan cizyenin toplanmasına son veriliyordu. Ancak, merkezî devlet gayrimüslimleri askere almak istemediği için, bedelat-ı askeriyye adıyla yeni bir vergi konuldu.

Tanzimat Fermanı'nda merkezî devlet, bir yandan maliyeyi güçlendirir-

ken öte yandan da taşradaki unsurların iktisadî temellerini zayıflatma çabalarını sürdürdü. Ferman, merkezî devletin en önemli gelir kaynağı olan öşür ve hayvan vergisi ağnamın toplanmasında iltizam düzenini kaldırmakta, vergileri devletin kendi memurlarının toplaması ilkesini getiriyordu. Ancak, kısa bir süre içinde pek çok yörenin vergi gelirlerinde büyük gerilemeler ortaya çıktı. Devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek siyasal ve idarî gücünün olmadığı görüldü. Yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı memurlar, tahsildarlar hatta valiler çaresiz kalmaktaydı. Bu durumda merkezî devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabullenmek zorunda kaldı.

Tanzimat Fermanı, tarımsal üreticilerin toprak sahiplerine olan angarya ve benzeri yükümlülüklerini de kaldırmaktaydı. Angarya uygulamaları Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yayılmamıştı. Buna karşılık, 19. yüzyılda bile Rumeli'de angarya ve benzeri yükümlülüklere rastlanıyordu. Angaryanın kaldırılması, Balkanlar'daki köylülük arasında devletin topladığı vergilerin bir bölümünün de kaldırılacağı beklentilerine yol açtı. Ancak İstanbul'un böyle bir niyetinin olmadığı anlaşılınca ve iltizam düzeni geri gelince, 1840'larda ve 1850'lerde Balkan köylüleri ulusçuluk akımlarının da etkisiyle merkezî devlete karşı çeşitli ayaklanma ve direniş hareketlerine giriştiler.

Tanzimat döneminde iktisadî politikalar

19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da, merkezî devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askerî ve malî öncelikleri yönlendiriyordu. Vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra, güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iaşesinin sağlanması merkezî devlet açısından en önemli amaçları oluşturuyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktı.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı sanayileşme girişimleri ve bu çabalar sonucunda Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı askerî başarılar, Osmanlı yöneticilerini etkilemişti. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nda da 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında devlet eliyle kurulan imalathanelere rastlanıyordu ama bu imalathaneler Sanayi Devrimi'nden önceki teknolojiyi kullanıyorlardı. 1830'lar ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek devlet mülkiyetinde ve esas olarak ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak üzere bir dizi fabrika kurdurdular.

Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde kurulan bu kapitalist işletmeler içinde en önemlileri Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleriydi. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikasıyla İzmir'deki kâğıt fabrikası da aynı girişimin bir parçasıydı. Bu fabrikalarda çalışmak ve üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve hatta işçiler getirildi.

Ancak, ürettikleri mallar devlet tarafından satın alındığı ve böylece ithal mallarının rekabetinden korundukları halde bu fabrikaların büyük bir bölümü işletilemedi; bunlar, kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kaldılar. 1850'lere gelindiğinde, Avrupalı bir gözlemcinin deyişiyle Türkiye'de Avrupa makineleriyle, Avrupa hammaddeleriyle ve usta Avrupa ellerle kumaş üreten bu sanayiden geriye fazla bir şey kalmamıştı.

19. yüzyılda merkezî devletin loncalara karşı tavrını da geleneksel öncelikleri belirlemiştir. 19. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve kentlerin iaşesi açısından merkezî devletin loncalara gereksinimi vardı. Merkezî devlet loncaları hem denetlemekte hem de desteklemekteydi. Ancak 19. yüzyılda mamul mallar ithalatı hızla genişleyince, loncalar iaşe konularındaki önemlerini yitirdiler. Lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması merkezî devlet için önemli bir öncelik oluşturmadı.

Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncaların tekelci konumları da ortadan kaldırılmış oldu. 19. yüzyıl boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar özellikle tekstil gibi ithal mallarının rekabetiyle karşı karşıya bulunan dallarda, sürekli olarak geriledi. Ancak, özellikle başkentte merkezî devlet loncaları siyasal olarak desteklemeyi sürdürdü. Böylece loncalar hemen her dalda varlıklarını 20. yüzyıla kadar sürdürebildiler. 20. yüzyılın başlarında ortadan kaldırıldılar.

Öte yandan, mamul mallar üretiminin dış rekabete karşı korunması için toplumun diğer kesimlerinden de önemli bir talep gelmiyordu. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Sanayi Devrimi'nin teknolojisini kullanarak yatırım yapmaya hazırlanan bir sermayedarlar sınıfından söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerli sanayiin korunması düşüncesi ancak yüzyıl sonlarına doğru gündeme gelmeye başladı.

19. yüzyılda yerli üretime ve iç ticarete destek olabilecek bir gelişme, iç gümrüklerin kaldırılmasıdır. İç gümrükler, imparatorluk içindeki ticarete uygulanıyor, kent kapılarında ve limanlarda toplanıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında merkezî devletin malî bunalımı derinleştikçe, bu vergiler de artırılmış ve 1830'ların sonlarında en yüksek düzeylerine ulaşmışlardı.

Ancak, 1840'lardan itibaren merkezî devletin dış borçlanma gibi yeni bir kaynak bulmasının da etkisiyle, karayolları üzerindeki iç ticarete uygulanan vergilerde indirim yapıldı. 1874 yılında kara ticaretindeki iç gümrükler tümüyle kaldırıldı. İmparatorluk içinde deniz yoluyla yapılan ticarete uygulanan gümrükler ise ancak 20. yüzyılın başlarında kaldırıldı.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

23

Ekonominin Dışa Açılışı

Reform süreci ve ekonominin dışa açılışı

Merkezî devletin reformlar yoluyla güçlenme ve imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyutu daha vardı. Taşradaki unsurlar karşısında merkezî devletin gücünü artırmak, orduyu veya maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupalı devletlerin desteğine başvurmak zorunda kaldılar. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak, Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askerî, siyasal veya malî destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılması doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle dönemin en güçlü devleti İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle el ele yürüdü.

Ancak, ekonomi dışa açıldıkça, Avrupa sermayesinin imparatorluk içindeki gücü artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde imparatorluğun birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezî devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır.

Tanzimat ve sonrasındaki reformların bu çelişkili niteliğini merkezî devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı hemen her adımda görmek mümkündür. Örneğin 1856 yılında Islahat Fermanı'yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların imparatorlukta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu odünleri dağıtırken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönemli iktisadi sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasal ve malî desteği düşünüyorlardı.

Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girmesi sürecindeki en önemli dönüm noktaları, 1838 yılında imzalanan dış ticaret anlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, bu dönüm noktalarının her birinde merkezî devlet askerî, siyasal veya malî güçlüklerle karşı karşıyaydı. Her dönüm noktasında, ekonominin dışa açılması doğrultusunda atılan her adımda, Osmanlı yöneticileri uzun vadeli iktisadî sonuçlardan çok, kısa vadede Avrupalı devletlerden sağlanacak siyasal veya malî desteği düşünüyorlardı.

1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması

1838 yılının 16 Ağustos günü Sadrazam Reşit Paşa'nın Boğaziçi'nde Baltalimanı'ndaki konağında Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşması imzalıyorlardı. Bu antlaşmayı aynı yıl Fransa ile, daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzeri koşullar içeren diğerleri izledi.

Baltalimanı Antlaşması, hem 19. yüzyılda hem de günümüzde pek çok tartışmaya konu olmuş, neredeyse bir simge durumuna gelmiştir. Bu nedenle antlaşmanın içeriğini ve sonuçlarını ayrıntılı olarak incelemekte yarar var.

Antlaşmanın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve Yed-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını, bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanıyordu. Baltalimanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller düzeni kaldırılmakta ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi.

Böylece Osmanlı hammaddelerinin dış ticarete açılması kolaylaştırılmış oluyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti özellikle malî bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir ek gelir kaynağını kaybediyordu. Nitekim bir sonraki savaş döneminde, Kırım Savaşı sırasında, dış ticaretten ek vergi alınamayacak ve bunun da etkisiyle Avrupa para piyasalarında borçlanmanın yolu açılacaktır.

Baltalimanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir diğer bölümü ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkindi. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti hem ithalat hem de ihracat üzerinden yüzde 3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca, yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını imparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırlarken yüzde 8 oranında bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Baltalimanı Antlaşması ihracata uygulanan vergileri yüzde 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergiyi ise yüzde 5 olarak saptıyordu. Ayrıca, yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederlerken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılacaktı. Böylece yabancı tüccarlar önemli bir ayrıcalık elde etmiş oluyorlardı.

Kısa vadedeki sonuçları açısından ele alındığında, dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri ortadan kaldıran düzenlemelerin gümrük vergilerine ilişkin düzenlemelerden daha önemli olduğu söylenebilir. Nitekim tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra hammadde ihracatında önemli artışlar görülüyor.

Daha uzun vadede ise gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkin düzenlemeler önem kazanmıştır. Gerçi Baltalimanı Antlaşması gümrük vergilerini önceki düzeylerden daha aşağılara çekmiyordu ama bu tür antlaşmayı imzalayarak Osmanlı Devleti kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı bir ilke olarak kabul etmiş oluyor ve böylece bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçiyordu.

Antlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirmek için elverişli koşulların oluşmasını beklediler. Nitekim 1860-61 yıllarındaki malî bunalım ve Lübnan siyasal bunalımı sırasında Osmanlı Devleti ihracattan alınan gümrük vergilerini yüzde 1'e indiren değişiklik maddesini imzalamak zorunda kaldı.

İhracattan alınan vergiler Birinci Dünya Savaşı'na kadar yüzde 1 düzeyinde kaldı. İthalattan alınan vergiler ise Osmanlı yönetiminin çabaları sonucunda bir miktar artırılmış, 1861'de yüzde 5'ten yüzde 8'e, 1905'te yüzde 11'e ve 1908'de yüzde 15'e çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti 1838 Antlaşması'nı ancak Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra bir kenara itebilecek ve ancak savaşın getirdiği olağanüstü koşullarda daha bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilecektir.

Antlaşma niçin imzalandı?

Osmanlı yönetimi niçin böyle bir antlaşmayı imzaladı? Sadrazam Reşit Paşa ve daha sonraları Tanzimat reformlarını başlatacak diğer yöneticiler Serbest Ticaret'in yararlarına mı inanıyorlardı, yoksa İngiltere'nin oyununa mı gelmişlerdi? Dış baskılara karşı niçin direnememişlerdi? Bu sorulara yanıt verebilmek için, antlaşmanın imzalandığı dönemin koşullarını uzun dönemli bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekiyor.

1820'lere gelindiğinde İngiltere Sanayi Devrimi'ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmişti. Ancak, aynı yıllarda Sanayi Devrimi'ni yaşamakta olan diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yöneldi. 1820'lerden 1840'lara kadarki dönemde İngiltere, Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede, mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek, pek çok serbest ticaret antlaşması imzalamıştır.

İngiltere'nin Osmanlı ülkesiyle ticareti de 1820'lerden itibaren hızla büyümekteydi. Ancak, İngiliz tüccarlar Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ediyor, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Siyasal, askerî ve malî bakımlardan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi güçtü. Bilinmeyen, antlaşmanın imzalanıp imzalanmayacağı değil, ne zaman imzalanacağıydı. Zamanlamayı siyasal gelişmeler belirleyecekti.

İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askerî harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali'nin askerî gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Mehmet Ali Paşa'nın orduları karşısında uğranılan yenilgilerden sonra Osmanlı Devleti yalnızca Mısır'ı değil, Suriye'yi ve Anadolu'nun bir bölümünü kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı.

Bir yandan Mehmet Ali Paşa, öte yandan da Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta buldu. Umulan, İngiltere'ye sunulan iktisadî ödünler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamaktı.

Baltalimanı Antlaşması işte bu koşullarda imzalanmıştır. Antlaşmayı Osmanlı devlet adamlarının bir gaflet anında imzaladıkları bir belge olarak

yorumlamak veya antlaşmanın uzun dönemli sonuçları hakkında Osmanlı yöneticilerinin iyimser beklentiler içinde olduklarını ileri sürmek hatalı olur. Osmanlı yönetimi, antlaşmanın iktisadî ve malî sonuçlarından habersiz olmamakla birlikte, esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturdu.

Antlaşmanın iktisadî sonuçları, antlaşma imzalandığından bu yana tartışma konusu olmuştur. Daha 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, hacmi hızla büyüyen ithal mallarının rekabeti karşısında, pek çok yerli ve Avrupalı gözlemci, İstanbul, Bursa, Amasya, Diyarbakır, Halep ve Şam gibi merkezlerde özellikle iplik eğirme ve kumaş dokuma gibi faaliyetlerde el tezgâhlarının gerilemekte olduklarını vurguluyordu. Küçük imalathane sahiplerinin ve lonca çalışanlarının ithal mallarının yarattığı rekabetten şikâyetleri 19. yüzyıl boyunca sürmüştür.

Baltalimanı Antlaşması'nın el tezgâhları üzerinde yarattığı gerileme ve yıkım 20. yüzyılda da sık sık tartışıldı. Antlaşma 1960'ların ve 1970'lerin yoğun tartışma ortamında tekrar gündeme geldi. Pek çok yazar antlaşmanın Osmanlı sanayiinin çökmesine yol açtığını, eğer ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün olabilecek gelişmeleri engellediğini ve nihayet antlaşmanın kapitalist sanayileşmeye geçişi engellediğini savundular. Bu tezler üzerinde biraz duralım.

Birinci olarak, 19. yüzyılda dış ticaretin hızla genişlediği ve iç pazarları istila eden ithal mallarının rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı yerli üretimin önemli gerilemeler gösterdiği doğrudur. Aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, eldeki bilgiler 19. yüzyılda Anadolu'nun dış ticaretinin yaklaşık 15 kat kadar arttığını göstermektedir. Daha da çarpıcı bir örnek verelim: Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerinin hacmi 1820'den 1914'e kadar 100 kattan fazla artış göstermiştir. Ancak, ithalatın gösterdiği hızlı büyümeyi tümüyle masa başında imzalanan bir belgeye bağlamak yanlış olur. Sanayi Devrimi'ni tamamlamış Avrupa ile el tezgâhlarına dayalı Osmanlı üretim yapısı arasındaki farklar büyüktü. Nitekim, Avrupa'dan pamuklu tekstil ve diğer mamul malların ithalatındaki hızlı artış Baltalimanı Antlaşması'ndan çok önce, 1820'lerde başladı.

İkinci olarak, pek çok gözlemci ve yazar Osmanlı zanaatlarının tümüyle yıkılıp silindiği izlenimini vermektedir. Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar yerli imalat faaliyetlerinin önemli bir direnme gösterdiklerine işaret ediyor. Yine ithal mallarının rekabetinin en güçlü olduğu pamuklu tekstil dalından örnekler verecek olursak, yüzyılın ortalarındaki önemli gerilemeden sonra yerli iplik eğirmeciliği silinmiş, ancak yerli kumaş dokumacılığı varlığını sürdürebilmiştir. Yerli dokumacılar daha ucuz ve daha dayanıklı olan ithal malı ipliği kullanarak ancak İngiliz sanayiinin üretmediği kumaş-

ları üreterek ve bu tür kumaşlarla varolan talebi körüklemeye, beğeniler yaratmaya çalışarak varlıklarını sürdürdüler.

En ileri teknolojiyi, yüksek emek verimliliğini sağlayan makineleri kullanan Avrupa sanayii karşısında bu direnişin ancak Osmanlı emekçilerinin düşük ücretleri kabul etmeleri sayesinde sürdürülebildiğini de belirtmek gerekiyor. Bir başka deyişle, 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz sanayisindeki işçi ücretleri artarken, Anadolu'da geleneksel el tezgâhlarında çalışanlar düşük ücretlerle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bugün azgelişmişliğin önemli bir boyutu olarak kabul edilen, düşük ücretler gerektiren emek yoğun üretim dallarında uzmanlaşma olgusunun kökenlerini 19. yüzyıldaki bu tür gelişmelerde bulmak mümkündür.

Baltalimanı Antlaşması'na ilişkin olarak yakın geçmişte yapılan yorumlar içinde en sorunlu olanı, Osmanlı ekonomisinin varolan gelişme çizgisini ya da antlaşmanın Osmanlı sanayisinin kapitalizme geçişini engellediği tezidir. Oysa 19. yüzyıl başlarında Anadolu'da mamul mallar üretimi incelendiğinde, üretimin geleneksel loncalar çevresinde örgütlendiği, küçük ve orta ölçekli atölyelerde geleneksel el tezgâhlarının kullanıldığı ve bu işletmelerdeki sermaye birikiminin sınırlı kaldığı ortaya çıkmaktadır. İthal mallarının rekabeti karşısında hem direnen hem de gerileyen bu yapıların bir Sanayi Devrimi eşiğinde olduklarını söylemek mümkün değildir.

Sonuç olarak, Baltalimanı Ticaret Antlaşması 18. yüzyılın sonlarından itibaren dünya ölçeğinde değişmeye başlayan iktisadî, siyasal ve askerî dengeleri ve Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilişkileri yansıtmaktadır. Antlaşmanın kendi başına Osmanlı sanayisini yıktığını ileri sürmek yanıltıcı olur. Kaldı ki, gerileyen ya da yıkılan yapıların geleneksel zanaatlara dayandığını, fabrika düzenine geçiş sürecinde olmadıklarını da biliyoruz.

Ancak, uzun vadeli olarak bakıldığında bu antlaşmanın Osmanlı hükümetlerinin bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığını da görüyoruz. 1830'larda değil ama 19. yüzyılın sonlarına doğru, Anadolu'da ve imparatorluğun diğer yörelerinde ücretli işçi çalıştırarak mamul mallar üretecek kapitalist fabrika kurma girişimleri başladığında, gümrükleri yeterince yükseltmek mümkün olmayacak ve biraz da bu nedenle, sanayileşme girişimleri açık ekonomi koşullarında çok yavaş ve çok cılız olarak ilerleyecektir. Lozan barış görüşmelerinde bile, Avrupa devletleri Ankara'nın kendi dış ticaret politikalarını saptayabilme hakkına karşı direndiler. Cumhuriyet hükümeti ancak 1929 yılından sonra bu seçeneğe kavuştu.

Dış ticarette uzun dönemli eğilimler

18. yüzyılın sonlarında hatta 19. yüzyılın başlarında Osmanlı dış ticaretinin hacmi, imparatorluk içindeki toplam üretimin yüzde 1 ya da 2'sini aşmıyordu. Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi geniş alanları kapsayan imparatorluğun kendi içindeki ticaret dış ticaretten çok daha önemli gözükmekteydi. Ayrıca, imparatorluğun Orta Doğu ve Doğu Avrupa bölgeleriyle olan ticareti, Batı Avrupa ile olan ticaretinden daha fazla önem taşımaktaydı.

Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede bu tablo hızla değişti. Osmanlı ekonomisinin sanayileşmiş Batı ve Orta Avrupa ülkeleriyle olan bağları güçlendi. Osmanlı ekonomisi gıda maddeleri ve hammaddeler ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve belirli gıda maddeleri ithal eden bir ekonomi durumuna geldi.

19. yüzyıl boyunca imparatorluk sık sık toprak ve nüfus kaybına uğradığı için, dış ticaret hacmindeki artışı saptamak güç olmaktadır. Yine de bu konuda basit hesaplamalar yapmak mümkün gözüküyor. Elimizdeki sınırlı veriler, 18. yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticaretinin yaklaşık bir kat arttığına işaret ediyor. Buna karşılık, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Osmanlı dış ticaretinin 10 kattan daha fazla arttığını söyleyebiliriz. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisinin toplam üretiminin yüzde 12 kadarı ihraç edilmekteydi. Bu durumda 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet Türkiye'sinden daha yüksek oranlarda dünya ekonomisine açılmış olduğu söylenebilir. İmparatorluk içindeki kent pazarları için yapılan üretim de dikkate alındığında, bu veriler pazar için tarımsal üretimin bir hayli yaygınlaşmış olduğuna da işaret etmektedir.

Tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünler 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ihraç mallarını oluşturuyordu. Osmanlı ihracatının önemli bir özelliği de ürünlerin çeşitlilik göstermesi, hiçbir ürünün toplam ihracat içindeki payının yüzde 12'yi aşmamasıdır. Bu durumda Osmanlı tarımında tek bir ürünün büyük ağırlık kazanmış olmasından söz etmek mümkün değildir. İhracat arasında önemli yer tutan tek mamul mal kalemi ise elde dokunan halı ve kilimlerdi.

Öte yandan, ithalatın yarıdan fazlası mamul mallardan, özellikle de pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerinden oluşuyordu. 19. yüzyıl boyunca yerli zanaatlar ithal malı kumaşların rekabeti karşısında hem direnmiş hem de gerilemiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kentlisiyle köylüsüyle, yoksuluyla zenginiyle Anadolu ve imparatorluk nüfusu ya ithal malı pa-

muklu kumaş ya da ithal malı pamuklu iplikle imparatorluk içinde dokunmuş pamuklu kumaş kullanmaktaydı. Tekstil ürünleri ve giyim eşyalarının yanı sıra Osmanlı ekonomisi demiryolları malzemeleri, silah ve cephane, çeşitli makineler ve diğer mamul malları da ithal ediyordu.

Osmanlı ithalatı içinde gıda maddelerinin de önemli bir yeri vardı. Şeker, çay ve kahve gibi imparatorluk içinde üretilmeyen malların ithal edilmesini doğal karşılamak gerekiyor. Ancak bunlara ek olarak, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi önemli miktarlarda buğday, un ve pirinç ithal ediyordu. Tarıma dayalı bir ülkenin hububatta kendine yeterli olamamasının bir nedeni, ülke içi ulaştırma ağının zayıflığıydı. Örneğin, deniz yoluyla Balkan ülkelerinden ve Rusya'dan ithal edilen buğday, İstanbul pazarında İç Anadolu'dan gelen buğdaydan daha ucuza satılabiliyordu. Hububat ithalatının diğer nedeni ise yürürlükteki dış ticaret antlaşmalarının korumacı gümrük tarifelerini engellemesiydi. Oysa aynı yıllarda pek çok Avrupa devleti gümrük duvarları koyarak kendi hububat üreticilerini dış rekabete karşı koruyordu.

19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin bir diğer özelliği de sanayileşmiş Avrupa ülkeleri arasında sürekli bir rekabete sahne olmasıdır. 18. yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinin Batı Avrupa ile ticareti Marsilya limanında üslenen Fransız tüccarların denetimindeydi. Ancak, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'ndan sonra Fransa'nın iktisadî gücü gerilerken, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Doğu Akdeniz'de de İngiltere konumunu güçlendirmişti. 1820'lerden itibaren İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı artmaya başladı. Sanayi Devrimi'nin önemli ürünleri pamuklu kumaş ve pamuk ipliği bu ihracatta önemli yer tutuyordu. Baltalimanı Antlaşması'yla Osmanlı hükümetleri tarımsal mallara ihracat yasağı koyma hakkından vazgeçince, Osmanlı ihracatı da hızla artmaya başladı.

İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir dönemde imzalanan ticaret antlaşmalarının en fazla İngiltere'nin işine yaraması beklenirdi. Nitekim, 1870'lerin sonuna kadarki dönemde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle Anadolu'nun dış ticareti içindeki payı giderek arttı. Buna karşılık, Fransa 18. yüzyıldaki konumunu bir daha elde edemedi. 19. yüzyılın en önemli sanayi dalı olan pamuklu tekstilde Fransız mamulleri İngiliz ürünleriyle rekabet edemiyordu. İmparatorluğun Balkan vilayetlerinin dış ticareti ise daha çok Avusturya ve Rusya'ya yöneliyordu.

1880'lerden itibaren Osmanlı dış ticaretine damgasını vuran bir gelişme Alman-İngiliz rekabeti ve Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın hızla artan payıdır. 1870'lerde İngiltere dünya pazarlarındaki gücünün doruğuna ulaşmıştı. 1880'lerden itibaren Alman sermayesi demir-çelik, kimya sanayii ve

diğer dallardaki üstünlüğü ile devletin ve büyük bankaların desteğini kullanarak, saldırgan bir dış ticaret politikası izlemeye ve İngiltere'yi dünya pazarlarında geriletmeye başladı.

Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ile İngiltere ve bir ölçüde de Fransa arasındaki rekabetin en yoğun olduğu ve Alman bankalarının ve devletinin desteği sayesinde Alman ticaret sermayesinin kazançlarının en belirgin olduğu alanlardan biridir. Örneğin Deutsche Bank, Anadolu ve Bağdad Demiryolları'nın yapımı için gerekli finansmanı sağlayarak Anadolu'da Alman sanayii için yeni pazarlar ve hammadde kaynaklarının geliştirilmesine önayak olmuştur. Öte yandan, Alman bankaları Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'dan yaptığı ithalatın finansmanı için önemli miktarlarda ticarî kredi sağlamışlardır. Ancak bu çabalara karşın, pamuklu tekstil dalındaki üstünlüğü sayesinde İngiltere Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ithalatı ve ihracatında en büyük payı elinde tutmayı başarmıştır.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Çağlar Keyder, Donald Quataert, Eyüp Özveren (derl.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, 1800-1914*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974.

Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, İkinci Bölüm.

Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, 1980.

24

Pazara Yönelen Tarım

Tarımsal yapıların temel özellikleri

18. yüzyılda âyanın artan gücüne karşın Anadolu'da büyük ölçekli tarımsal işletmelerin sınırlı kaldığına, çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümünün bile ortakçılık yapan köylü haneleri tarafından ekildiğine kitabın Dördüncü Bölüm'ünde değinmiştik. Bir başka deyişle, 18. yüzyılda Anadolu'da âyanın güçlenmesine karşın, küçük üreticilik tarımsal yapıların temelini oluşturuyordu. Tımar düzeninin çözülüşü büyük işletmelerin yaygınlaşması anlamına gelmemişti.

Küçük köylü işletmeleri 19. yüzyıl boyunca da önemlerini korudular. Gerçi 19. yüzyıl Anadolu tarımında küçük ve orta mülkiyetin yanı sıra büyük toprak mülkiyeti de görülmekteydi. Ancak büyük toprak sahipleri, topraklarını, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih ediyorlardı. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Köylü işletmelerinin önemlerini korumalarının nedenlerini Anadolu'nun toplumsal, siyasal ve iktisadî özelliklerinde aramak gerekiyor. Bunların arasında önce devletin rolü üzerinde duracağız.

Daha önce değindiğimiz gibi, II. Mahmud'un merkezî devleti güçlendirme çabaları ilk aşamadan itibaren taşradaki âyana ve taşradaki muhalefetin iktisadî temellerine yönelmişti. Kırsal alanları daha yakından denetleyebilmek ve tarımsal artığın daha büyük bir kısmına el koyabilmek için merkezî

devlet, mirî topraklar üzerindeki fiilî mülkiyeti sınırlandırmaya, âyanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere etmeye başladı. Bu önlemlerin ne kadar başarılı olduğunu söylemek güçtür. Ancak, Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki uygulamaların yanı sıra Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi merkezî devletin gücünün her zaman daha sınırlı kaldığı bölgelerde bile, kimi Kürt aşiret reislerinin topraklarının ellerinden alındığı ve bu toprakların bir bölümünün köylülere dağıtıldığı anlaşılıyor.

Daha da önemli olarak merkezî devlet, âyanın iktisadî gücünün temelini oluşturan devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerinden almak için çaba gösterdi. Örneğin 1813 yılında merkezî devlet Karaosmanoğlu ailesinin Batı Anadolu'daki devlet adına vergi toplama tekelini kırmak amacıyla, bu aile dışından bir kişiyi yörenin vergi toplama işlerinden sorumlu olarak atadı.

Âyanın iktisadî güç kaynaklarını daraltma ve İstanbul'a ulaşan vergi gelirlerini artırma çabaları Tanzimat Fermanı'yla yeni bir aşamaya ulaştı. Merkezî devlet iltizam düzenini iptal ediyor, tüm vergileri kendi memurları aracılığıyla toplamaya başlıyordu. Ancak, merkezî devletin kırsal alanlardaki gücünün yeterli olmadığı anlaşılınca, üç yıl sonra bu girişimden vazgeçildi, iltizam yöntemine geri dönüldü. 19. yüzyılın geri kalan bölümünde yerel unsurlar mültezimlikleri ellerinde tutarak tarımsal artığın bir kısmına el koymayı sürdürdüler. Böylece yüzyılın ilk yarısındaki çabalarıyla merkezî devlet taşradaki âyanın gücünü geriletebilmiş, ancak yerel unsurları tümüyle devreden çıkaracak gücünün olmadığı da anlaşılmıştır. İltizamın kaldırılamaması merkezî devletin gücünün sınırlarını yansıtıyor.

19. yüzyılda devletle yerel unsurlar arasındaki dengeleri değiştirebilecek, toprak mülkiyeti biçimleri üzerinde önemli etkileri olabilecek bir etken de 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Arazi Kanunnamesi ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanıyor, toprağın alım satımını serbest bırakıyordu. Merkezî devlet açısından Kanunname'nin en önemli amaçları, bir yandan âyanın ve diğer yerel unsurların gücünü sınırlamak, öte yandan da tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerini artırmaktı. Ancak, Arazi Kanunnamesi'nin uzun dönemde ne gibi sonuçlar yarattığını değerlendirmek güçtür. Toprak üzerindeki fiilî mülkiyet yapılarının siyasal, toplumsal ve iktisadî pek çok etken tarafından belirlendiğini dikkate alarak, 1858 Kanunnamesi'nin kendi başına etkilerinin sınırlı kaldığını söylemek gerçekçi olacaktır.

Kırsal alanlarda büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi bu kesimin tarımsal artıktaki payını devlet aleyhine genişletmesi anlamına gelecekti. Oysa küçük üreticiler, kolaylıkla vergilendirilebilen bir kesim olarak, merkezî devletin malî temelini oluşturuyorlardı. Nitekim 19. yüzyıl boyunca merkezî devlet bir yandan yerel unsurların ve büyük toprak sahiplerinin gücü-

nü sınırlamaya çalışırken, öte yandan da küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır biçimde vergilendirmiştir.

Öşür ile hayvanlardan alınan ağnam vergisi, merkezî devletin en önemli gelir kaynaklarını oluşturuyordu. Tanzimat Fermanı, imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı oranlarda toplamakta olan öşürü her yerde gayrısafi üretim üzerinden yüzde on olarak saptıyordu. Ancak, devletin malî bunalımının yoğunlaştığı dönemlerde öşürün oranı yüzde 15'e kadar yükselmiştir. İltizam sisteminin sürdürülmesi küçük üreticilerin üzerindeki vergi yükünü daha da artırmıştır. Hasat yerine gelen mültezim, kendi takdirine göre her üreticinin ödeyeceği miktarı saptamaktaydı. Böylece büyük toprak sahipleri kollanıyor, küçük üreticiler çok daha yüksek oranlarda vergi ödüyorlardı.

19. yüzyıl boyunca küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesinin bir diğer nedeni de Anadolu'da kırsal alanlarda emeğin göreli kıtlığı, toprağın ise göreli bolluğudur. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'da toplam nüfus 16. yüzyılın sonlarındaki düzeyinin altında bulunuyordu. 19. yüzyıl boyunca nüfusun artmasına karşın, Anadolu'nun pek çok yöresinde emek kıtlığı kendini duyurmaya devam etti.

Ekilebilir toprakların göreli bolluğu ise aynı madalyonun öteki yüzünü oluşturuyordu. Ulaştırma olanakları sağlandığında ya da dış talep arttığında, yeni toprakların üretime sokulabilmesi, 19. yüzyıl boyunca toprak kıtlığının yaygın bir sorun olmadığını göstermektedir. Ayrıca, yüzyıl boyunca tarımsal teknolojide önemli değişiklikler görülmemesine karşın, tarımsal nüfusun artışıyla birlikte işlenen toprak miktarlarının ve tarımsal üretimin de artması, yeni toprakların kolaylıkla üretime açılabildiğini gösteren bir diğer kanıttır.

Emeğin göreli kıtlığı ve üretime sokulabilecek toprakların bolluğu, küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme gücünü artırmaktaydı. Anadolu'nun pek çok yöresinde en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ile yüzyıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletlerini sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işleyebiliyorlardı. Ekilebilir toprakların varlığı nedeniyle kırsal alanlarda ücretler her zaman yüksek kalmış, ücretli işçi çalıştıran büyük kapitalist işletmeler Çukurova'nın dışında yaygınlaşmamıştır. Boş toprakların olmadığı yörelerde ya da boş topraklar olduğu halde bir çift öküzü olmayan, kötü hasatlar ve sürekli borçluluk nedeniyle öküzlerini elden çıkarmak zorunda kalan köylü haneleri ise ağaların topraklarında ortakçı olarak çalışmak zorunda kalıyorlardı.

Yaratılan tarımsal artığa el koyanlar yalnızca devlet, mültezimler ve büyük toprak sahipleri değildi. Verimliliğin düşük olması, üretimin hava ko-

şullarına bağlılığı ve devlet vergileriyle mültezimlerin baskılarının ağırlığı nedeniyle, hem kendi topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli üreticiler, hem de ağaların topraklarını işleyen kiracılar tefecilere sürekli olarak borçluydular. Tefecilik Anadolu'nun farklı yörelerinde farklı kesimlerin denetimindeydi. Toprak ağalarının güçlü olduğu yörelerde ağalar aynı zamanda faizle borç da veriyorlardı. Böylece büyük toprak sahipleri yalnızca artıktan daha büyük bir pay almakla kalmıyor, gerekirse tefecilik yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak kullanıyorlardı. Küçük mülkiyetin egemen olduğu, pazar için üretimin daha yaygın olduğu yörelerde ise tefecilik faaliyetleri üreticinin daha yaygın olduğu yörelerde ise tefecilik faaliyetleri üreticinin malını satın alan tüccarların, mültezimlerin ve kentlerde oturan diğer kesimlerin elindeydi.

Pazar için üretim

19. yüzyıl Anadolu tarımına uzun dönemli bir bakış açısıyla yaklaşarak, 1800 yılındaki yapıları Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yapılarla karşılaştırdığımızda, görülen en önemli değişiklik teknolojide veya tarımsal artığa el konuş biçimlerinde değildir. Küçük üreticilik ve esas olarak aile emeği ile bir çift öküze dayalı işletme modeli, birkaç ufak yöre dışında, ağırlığını korumuştur. 19. yüzyıl Anadolu tarımında görülen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygınlaşması, Anadolu köylülerinin önceki dönemlerden çok daha güçlü bir biçimde pazar ilişkilerinin içine çekilmeleridir.

Pazar için üretimin yaygınlaşmasının iki temel nedeni vardı. Birincisi, daha önce tartıştığımız gibi, 19. yüzyıl boyunca Anadolu'dan Avrupa pazarlarına yapılan ihracat büyük artışlar göstermiştir. Bu ihracatın yüzde 90'dan fazlası tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi tarımsal mallardan oluşuyordu. İkinci olarak, yüzyıl boyunca Anadolu'nun ve bu arada kentlerin nüfusu artmış ve demiryolları yapımının da etkisiyle iç pazarlar için tarımsal üretim genişlemiştir. Şimdi 19. yüzyıldaki demografik gelişmeler üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak duralım.

Göçmenler ve küçük üreticilik

19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun ve daha genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayan bölgelerin nüfusu sürekli olarak arttı. Örneğin, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanların nüfusunun 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde 9-10 milyondan Birinci Dünya Savaşı öncesinde 16-17 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir. Bu hızlı artışın bir bölümü nüfusun

kendi büyümesinden kaynaklanıyordu. Ancak bunun yanı sıra, yüzyıl boyunca imparatorluktan ayrılan bölgelerdeki Müslüman nüfus, Kırım'dan, Kafkaslar'dan, Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan, Makedonya'dan ve Ege'deki adalardan Anadolu'ya göç etmiştir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir miktar Rum ve Ermeni nüfus da Anadolu ve Ege adalarından Kuzey ve Güney Amerika'ya göç etmiştir. Ancak, ayrılanların sayıları gelenlerle karşılaştırıldığında çok sınırlı kalmaktadır.

19. yüzyılda Anadolu'ya göç eden nüfus içinde üç büyük unsur görülmektedir. İlk olarak Kırım'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göçler 1780'lerde başlamış ve özellikle 1850'lerde ve 1860'larda büyük miktarlara varmıştır. İkinci olarak, Kafkasya'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göç eden Çerkezler de en yoğun olarak 1850'lerde ve 1860'larda gelmişlerdir. Nihayet, Balkanlar'dan ve Makedonya'dan Anadolu'ya gelen nüfus ise 1877-78 Rus Savaşı ile ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında göç etmiştir. Balkanlar'dan gelen nüfus içinde daha önce Kırım ve Kafkasya'dan Rumeli'ye geçenler de bulunmaktaydı.

Kabaca bir hesapla, bu üç göç hareketinin her birinde yüzyıl boyunca gelen nüfusun bir milyonu aştığı, bir buçuk milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir. Bu durumda Anadolu nüfusunun 19. yüzyılda gösterdiği toplam artışın yaklaşık olarak üçte birinin, belki de biraz daha fazlasının, dış göçlerden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Osmanlı yönetimleri gelen nüfusun kırsal alanlara yerleştirilerek tarımla uğraşmasını özendirmeye çalışmıştır. Yüzyıllar boyunca deniz yoluyla İstanbul'un hububatını sağlayan Balkan bölgelerinin imparatorluktan ayrılması, Osmanlı yönetiminin dikkatlerini Anadolu'ya çevirmesine yol açmıştı. Öte yandan, Anadolu'da tarıma elverişli topraklar işlenmeden boş duruyordu. 1857 yılında çıkarılan bir kararname ile gelen nüfusa devlet mülkiyetindeki topraklar verildiği gibi, Rumeli'ye yerleşen ve tarımla uğraşmaya başlayan göçmenlere altı yıl, Anadolu'da tarımsal üretime başlayanlara ise on iki yıl süreyle vergi bağışıklığı tanındı.

Göçmenlerin büyük bir kısmı zaten kırsal alanlardan geliyordu. Savaş koşullarında göç etmek zorunda kaldıkları için yanlarında önemli bir para veya mal varlığı getirmemişlerdi. Anadolu'ya gelenlerin çoğunluğu, ekime elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere ve İç Anadolu'da demiryolu çevresine yerleştirildi. Hububat üretimine çok elverişli olan Eskişehir-Ankara-Konya üçgeni, Isparta, Bursa, Balıkesir yöreleriyle Karadeniz ve Ege kıyıları gelen nüfusun en fazla yerleştiği yerler oldu.

Göçmenlerin bir bölümü ise İstanbul ve diğer kentlerde yaşamaya başladılar. Toplam nüfusun artışıyla birlikte hem tarımsal üretim ve hem de kent

pazarları için üretim genişlemeye başladı. 1890'lardan itibaren Konya-İstanbul ve Ankara-Eskişehir demiryolu hatlarının devreye girmesiyle birlikte, iç pazarlar için hububat üretiminde önemli artışlar oldu. İstanbul'un tükettiği buğdayın bir bölümü İç Anadolu'dan gelmeye başladı.

Dış göçlerin yalnızca demografik ve iktisadî alanlarda değil, toplumsal ve kültürel alanlarda da sonuçları günümüze kadar uzanan geniş etkileri olmuştur. Dalga dalga Anadolu'ya ulaşan nüfus hareketlerini 19. yüzyılın en önemli toplumsal gelişmeleri arasında görmek gerekir.

Şimdi tarımsal mallar ihracatındaki ve Anadolu nüfusundaki artışların pazar için tarımsal üretim üzerindeki etkilerini göstermek üzere bir-iki sayı verelim. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Anadolu'daki tarımsal üretimin yüzde 20'ye yakın bir bölümünün ihraç edildiği tahmin edilmektedir. Öte yandan, yine aynı tarihlerde bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanlardaki nüfusun yaklaşık yüzde 20'si kentlerde yaşamaktaydı. Kentli nüfusun tükettiği tarımsal malların büyük bir bölümü de kırsal alanlardaki üretimle karşılanıyordu. Bu kaba veriler Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu tarımında pazar için üretimin ne ölçüde yaygınlaşmış olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyuyor.

Ancak, tarımın pazara yöneliş süreci Anadolu'nun her bölgesini aynı ölçüde etkilememiştir. İhracata yönelik üretim esas olarak Batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle Adana yöresinde yoğunlaşmıştır. Demiryollarının yapımından sonra Orta Anadolu bölgesi de uzun mesafeli pazarlara yönelmiştir. Buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlardan kaynaklanan gelişmelerin büyük ölçüde dışında kalmıştır. Balkanlar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya yönelen göçlerden de fazla etkilenmeyen bu bölgelerde pazar için tarımsal üretimin artışı sınırlı kalmıştır.

Toprak mülkiyeti ve kiracılık ilişkileri

19. yüzyıl Anadolu tarımında küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemli bir yeri vardı. Büyük toprak sahiplerinin topraklarını büyük ölçekli birimler olarak işletmek yerine küçük parçalara bölerek köylü hanelerine kiralamayı tercih etmelerinin de etkisiyle, pazar için yapılan üretimin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştiriliyordu.

Ancak, bu tablo Anadolu ölçeğinde genel olarak doğru olmakla birlikte, mülkiyet ve kiracılık ilişkileri, pazar için üretimin yaygınlık derecesi, iklim ve toprak koşulları, üretimin bileşimi gibi temel konularda bölgeden bölgeye önemli farklılıklar görülmekteydi. Hatta, 19. yüzyıl Anadolu tarımının

en önemli özelliklerinden birinin bölgesel farklılıklar olduğu söylenebilir. 19. yüzyıl boyunca kapitalizmin ve pazar için üretimin yayılışı sürecindeki eşitsizlikler bölgesel farklılıkları artırmıştır. Bu farklılıkların irdelenmesi, hem 19. yüzyıldaki yapıların, hem de 20. yüzyıla aktarılan mirasın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Elverişli toprak ve iklim koşulları ile ana limanlara yakınlık sayesinde Batı Anadolu, 18. yüzyılda Anadolu'nun ihracata en fazla yönelen bölgesi durumundaydı. 19. yüzyılda tarımsal mallar ihracatı hızla büyürken bu eğilim daha da güçlendi. Yüzyıl boyunca üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytinyağı gibi ürünler Batı Anadolu'nun ve özellikle İzmir'in hinterlandının temel ihraç mallarını oluşturdu.

18. yüzyılda Batı Anadolu'da âyanın, hem devlet adına vergi toplaması nedeniyle hem de geniş toprakların fiilî sahibi olarak büyük iktisadî gücü vardı. Ancak, 19. yüzyılın başlarındaki merkezîleşme girişimleri sırasında âyanın siyasal gücü sınırlandı, devlet adına vergi toplama tekelleri ellerinden alındı. Denetimleri altındaki toprakların bir bölümü de ellerinden alınarak Türk ve Rum küçük üreticilere dağıtıldı. Yüzyılın geri kalan bölümünde Batı Anadolu bölgesinde büyük toprak mülkiyetiyle küçük ve orta mülkiyet birlikte var oldular. Yıl boyu ücretli işçi kullanan büyük işletmelere de rastlanmakla birlikte, büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu topraklarını ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih ediyorlardı.

İzmir yöresindeki önemli gelişmelerden biri, 1867 yılında yabancılara toprak mülkiyeti hakkının tanınmasından sonra, İngiliz sermayedarların büyük miktarlarda toprak satın alarak kapitalist çiftlikler kurmaya girişmeleridir. Ancak, toprağın görece bol ve emeğin görece kıt olduğu Batı Anadolu koşullarında, İngiliz sermayedarları büyük işletmeleri için gerekli olan ücretli işçileri kolayca sağlayamadılar. Kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan köylüleri topraklarından koparamadılar. Kısa bir süre sonra da bu girişimlerden vazgeçerek topraklarını satmak zorunda kaldılar.

Bu projenin ve Anadolu'ya Avrupalı nüfus yerleştirmeyi amaçlayan diğer girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması, Anadolu toplumsal kuruluşunun özellikleri hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Avrupalıların sömürge yönetimleri kurabildikleri ülkelerde, sömürge idareleri gerektiğinde vergiler koyarak veya zor kullanarak var olan üretim ilişkilerini parçalamakta, kırsal alanlarda ücretli işçiler yaratabilmekteydi. Oysa Osmanlı Devleti siyasal bağımsızlığını kaybetmemişti ve küçük üreticiler devletin malî temelini oluşturuyorlardı. Osmanlı yöneticileri, İngiliz sermayedarlarının baskılarına karşın, köylü üreticileri topraklarından koparmak için zor kullanmaya yanaşmamışlardır.

İhracata yönelik tarımsal üretimin yaygınlaştığı diğer iki bölge ise Doğu Karadeniz ile Çukurova'ydı. Doğu Karadeniz bölgesindeki fındık ve daha sonraları tütün ihracatı genişlerken, küçük işletmeler önem kazandılar. Çukurova'da ise 1860'larda ovanın tekrar kurutulmasından sonra, yörenin verimli toprakları yerel olarak güçlü kesimlerin eline geçti. Ovada pamuk üretimi gelişmeye başlarken emek darlığı önemli bir sorun oluşturuyordu. Bu durumda hem büyük toprak sahipleri hem de tarımsal üretimden sağladığı vergi gelirlerini artırmak isteyen merkezî devlet, yöredeki göçebe Türkmenler'in ovada yerleşmelerini ve yöreye mevsimlik işçi akımını destekledi.

20. yüzyılın başlarında, Bağdat demiryolunun İç Anadolu'yu aşarak Mersin'e varması ve Mersin-Tarsus bağlantısının İngilizler'den satın alınmasıyla Çukurova yöresinde Alman nüfuzu arttı. Alman sermayesinin elindeki demiryolu şirketi, yüksek nitelikli tohum kullanmaları, Almanya'dan tarımsal araç ve makineler ithal edebilmeleri için toprak sahiplerine kredi sağlamaktaydı. Öte yandan, 100 bine yakın göçmen işçi her yıl Harput, Bitlis ve Musul gibi uzak yörelerden kalkarak ovadaki büyük işletmelere pamuk toplamaya gelmekteydi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Çukurova, imparatorluk içinde tarımın en fazla ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla yayıldığı yöre olmuştu.

İç Anadolu bölgesinde ise deve kervanlarıyla yapılan taşımacılığın yüksek maliyeti nedeniyle, uzun mesafeli pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyon gibi mallarla sınırlı kalmaktaydı. Ancak, 1890'ların başlarında, Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu demiryolunun inşa edilmesinden sonra, bu bölgeden İstanbul ve dış pazarlar için buğday ve arpa üretimi hızla arttı. Demiryolunun yapımından sonra devlet mülkiyetindeki toprakların Karadeniz'in kuzeyinden ve Balkanlar'dan gelen göçmen ailelerine dağıtılması, bölgede küçük bir orta mülkiyete dayanan yapıyı daha da güçlendirdi. 20. yüzyılın başlarından itibaren İç Anadolu bölgesi Almanya için bir hububat ambarı olarak önem kazanmaya başladı. Alman sermayesinin elindeki Anadolu Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohumlar getirterek, tarımsal araçlar ithali için kredi sağlayarak ve büyük ölçekli sulama projelerini başlatarak tarımsal üretimi artırmaya çalışıyordu.

Anadolu'nun batı ve orta bölgelerinde pazar için tarımsal üretimin yaygınlaşması eğilimine karşılık, doğu ve güneydoğu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca dünya ekonomisine açılış sürecinin büyük ölçüde dışında kaldılar. Özellikle hububat gibi taşınması güç tarımsal mallarda, pazar için üretim yerel kent pazarlarıyla sınırlı kaldı.

Nüfusun önemli bir bölümünü göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu

Güneydoğu Anadolu bölgesinde, merkezî devlet hiçbir zaman güçlü olamamıştı. Bu bölgede tımar düzeni ancak sınırlı bir biçimde uygulanabilmiş, devlet askerî yükümlülükler ve düzenli vergi ödemeleri karşılığında Kürt aşiretlerine özerklik tanımak zorunda kalmıştı. 19. yüzyılın başlarındaki merkezîleşme girişimlerine karşın, bölgedeki aşiret reisleri siyasal, toplumsal ve iktisadî güçlerini sürdürdüler. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçmeye başlamalarıyla birlikte, aşiret reisleri de büyük toprak sahiplerine dönüşüyor, yarı-feodal olarak nitelendirilebilecek üretim ilişkileri ağırlık kazanıyordu. 20. yüzyılın başlarındaki Osmanlı Tarım Sayımları, Güneydoğu Anadolu'nun Adana'dan sonra Anadolu'nun en eşitsiz toprak dağılımına sahip bölgesi olduğunu gösterir.

Doğu Anadolu'nun Erzurum, Elazığ ve Van yörelerindeki mülkiyet ve kiracılık ilişkileri ise daha farklıydı. Bu yörelerde kırsal nüfus yerleşik tarımla uğraşan Türk ve Ermeni köylülerinden oluşuyordu. Uzak pazarlar için üretim sınırlı kalmakla birlikte, yerel kent pazarları için meyve ve sebzecilik, bağcılık, diğer ticarî ürünler yaygınlaşmıştı. Etnik, toplumsal ve iktisadî pek çok etken bir araya gelince, bölgede küçük ve orta işletmelerin egemen olduğu bir mülkiyet yapısı ağırlık kazanmıştı.

Kırsal alanlarda tarım dışı üretim faaliyetleri

19. yüzyılın başlarında Anadolu'da kentlerle kırsal alanlar arasındaki iktisadî bağlar oldukça zayıftı. Kırsal alanlarda yaşayan nüfus, giyim eşyaları, tarımsal aletler gibi gereksinimlerinin büyük bir bölümünü köy ekonomisi çerçevesinde üretmekte ve tüketmekteydi. Köylüler, tarımsal mallar üretiminin sınırlı bir bölümünü yerel pazarlarda satmakta, buna karşılık temel gereksinimlerinin de ancak sınırlı bir bölümünü pazarlardan karşılamaktaydı.

Örneğin köydeki hayvanlardan sağlanan yün veya yerel olarak üretilen pamuk, tarımsal faaliyetlerin yavaşladığı mevsimlerde köylü kadınlar tarafından temizlenip eğrilerek iplik haline getiriliyor daha sonra da bu iplikler kullanılarak el tezgâhlarında kumaş dokunuyordu. Hemen her köy evinde hane halkının tüketim gereksinimlerini karşılamaya yönelik el tezgâhlarını bulmak mümkündü.

19. yüzyıl boyunca imparatorluk nüfusunun yüzde sekseninin kırsal alanlarda yaşadığı düşünülürse, örneğin dokumacılık alanında toplam üretimin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği, buna karşılık kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatların üretiminin hacim olarak çok daha sınırlı kaldığı ortaya çıkar. Bir başka deyişle, özellikle dokumacılık alanında kentlerdeki zanaatların üretimi, buzdağının su yü-

zünde kalan ve kentlerdeki gözlemcilere görünen küçük bölümünü oluşturuyordu. Üretimin çok daha büyük bölümü ise kentlerden pek ayrılmayan gözlemcilerden çok uzaklarda, köy evlerinde gerçekleştirilmekteydi.

Köy hanelerinin kendi tüketimlerine yönelik üretiminin yanı sıra, kimi kırsal alanlarda ve özellikle zanaatlar üretiminin daha gelişmiş olduğu kentlerin çevresinde, tüccarlar veya imalathane sahipleri köylü kadınları parça başına ödeme düzeni çerçevesinde örgütlüyorlardı. Bu sermayedarlar, yün, pamuk ve diğer hammaddeleri sağlayarak, iplik eğirmeciliği ve basit kumaş dokumacılığı faaliyetlerinin bir bölümünü köylü hanelerine sipariş ediyorlardı.

19. yüzyılda bir yandan pazar için tarımsal üretim yaygınlaşırken, öte yandan da Avrupa'da üretilen mamul mallar ve bu arada özellikle pamuklu iplik ve kumaş gibi tekstil ürünleri Anadolu'daki yerel pazarlara girmeye başlayınca, kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetleri hızlı bir dönüşüm içine girdiler. Kırsal alanların pazarlarla olan bağları güçlendikçe, köylüler zamanlarının daha büyük bir bölümünü pazara yönelik tarımsal faaliyetlere ayırmaya, buna karşılık giyim ve diğer temel gereksinimlerinin artan bir bölümünü pazardan satın almaya başladılar.

Örneklerimizi yine kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetleri içinde en ön sırada gelen dokumacılık alanından seçecek olursak, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiliz sanayisi tarafından üretilen ucuz ve sağlam pamuklu iplik yerel pazarlara girmeye başlayınca, kırsal nüfus ipliğini pazardan satın almaya başladı. Yüzyılın son çeyreğine girilirken, kırsal alanlarda pamuklu iplik eğirmeciliği büyük ölçüde silinmişti. Böylece köy ekonomisi içinde önemli bir yer tutan bir tarım dışı faaliyet, ithal mallarının rekabeti karşısında önce kıyı bölgelerde, daha sonraları da Anadolu'nun iç bölgelerinde ve en uzak köylerinde ortadan kalkıyordu.

Ancak, pamuklu iplik eğirmeciliğinin terk edilmesi, pamuklu kumaş, dokumacılığının da terk edilmesi anlamına gelmedi. Avrupa'daki Sanayi Devrimi pamuklu iplik üretiminde büyük verimlilik artışları sağlamış, buna karşılık dokumacılık aşamasındaki verimlilik artışları sınırlı kalmıştı. Ayrıca, Anadolu ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde yerel beğeniler önemlerini koruyor, İngiltere'nin Lancashier pamuklu dokuma sanayisi her yörenin değişen beğenileri için farklı kumaşlar üretemiyordu.

Böylece Anadolu'nun kırsal alanlarında ithal malı iplik kullanan kumaş dokumacılığı varlığını sürdürdü. Özellikle yoksul ve orta halli köylüler tükettikleri pamuklu kumaşların bir bölümünü kendileri dokumayı sürdürdüler. Buna karşılık daha zengin köylüler, tükettikleri kumaşları yerel pazarlardan satın almaktaydılar. Kent ve kasaba pazarlarında satılan kumaşla-

rın bir bölümü Avrupa'dan gelirken, bir bölümü de yine ithal malı iplik kullanılarak kentlerdeki imalathanelerde dokunmaktaydı.

19. yüzyılda kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetlerinde görülen bir diğer önemli gelişme de ihracata yönelik halı dokumacılığının yaygınlaşmasıdır. Bu üretim dalının gösterdiği genişleme, Avrupa kapitalizminin kırsal alanlara giriş süreci açısından çarpıcı bir örnek oluşturuyor. Yüzyılın büyük bir bölümünde yerel ve Avrupalı tüccarlar kırsal alanlarda dolaşarak köylü kadınların dokudukları halıları ucuz fiyatlarla toplar ve ihraç ederlerdi. Avrupa ve Amerika'dan gelen talebin genişlemesiyle birlikte, yabancı sermaye üretimi daha büyük ölçeklerde örgütlenme gereği duydu. Avrupalı sermayedarlar tarafından kurulan Oriental Carpet Manufacturers ya da Şark Halı Şirketi, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde, özellikle tarımsal üretim olanaklarının sınırlı kaldığı yörelerde, köylü kadınlara iplik ve diğer girdileri sağlayarak ve parça başına ödeme yöntemini uygulayarak halı dokumacılığını yaygınlaştırdı. 1910'lara gelindiğinde, Şark Halı Şirketi için çalışanların sayısı 15 bine ulaşıyor, elde dokunan halılar Anadolu'nun toplam ihracatının yaklaşık yüzde 5'ini oluşturuyordu.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998.

Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu, Demografik ve Sosyal Özellikleri, 1830-1914*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, Beşinci Bölüm.

25

Zanaatlar ve Sanayi

Kentlerdeki zanaatların direnişi

19. yüzyılın başlarında Anadolu kentlerinde imalathaneler çevresinde üretim yapan ve bir ölçüde loncalara bağlı olan zanaatların, büyük bir canlılık ve gelişme içinde oldukları ya da kapitalist biçimlere doğru evrim gösterdikleri söylenemez. Ancak 19. yüzyılın başlarında, tüketimle karşılaştırıldığında ithalatın hacmi çok sınırlı kalmaktaydı. Zanaatların üretimi, pahalı yünlü kumaşlar, kâğıt ve cam ürünleri gibi belirli istisnalar dışında, Anadolu ve imparatorluk nüfusunun talebini karşılayabiliyordu.

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi. Sanayi Devrimi'nin ürünlerinin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri kimi dallarda direnebilmiş, pek çok dalda gerilemiş, kimi dallarda da tümüyle yıkılıp gitmiştir. Ulaşım kolaylıkları nedeniyle ilk aşamada İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri, daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, ithal mallarının rekabetinden en fazla etkilenen alanlar oldu. Aynı biçimde, ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı örneğin tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi daha güçlü olmuş, buna karşılık ulaştırma maliyetlerinin önemli bir engel oluşturduğu dallarda Avrupa mallarının rekabeti sınırlı kalmıştır.

Kentlerdeki zanaatların ithal mallarının rekabeti karşısında gösterdikleri direnişi de vurgulamak gerekiyor. Pek çok üretim dalında yerel zanaatlar, direnmeye ve ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmışlardır.

Daha önce ele aldığımız dokumacılık dalından örnekler verecek olursak, ithal mallarının rekabeti karşısında kentlerdeki zanaatların toplam tüketim içindeki payı sürekli olarak gerilemiştir. Ancak, kentlerdeki imalathaneler ithal malı iplik kullanarak, yerel beğenilere yönelik kumaşlar dokuyarak ve hepsinden önemlisi, daha düşük ücretleri ve kârları kabullenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Daha genel olarak bakıldığında, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatların emek yoğun dallarda ve süreçlerde uzmanlaşmaya başladıkları görülmektedir. 19. yüzyıldaki bu gelişmelerin, 20. yüzyılda Üçüncü Dünya ülkelerinde örneklerini yaygın olarak gördüğümüz uzmanlaşma kalıplarının habercisi oldukları söylenebilir.

Büyük ölçekli kapitalist sanayi?

Basit bir sınıflandırma yapacak olursak, 19. yüzyılda İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki mamul mallar üretiminin üç ayrı biçimde örgütlendiğini söyleyebiliriz. Yukarıda ele aldığımız köy ekonomisi çerçevesindeki tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknolojiyi kullanıyordu. Mamul mallar üretiminin üçüncü örgütlenme biçimi ise, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalardır. İstanbul yöresinde ve Anadolu'daki bu büyük ölçekli kapitalist sanayi işletmeleri iki ayrı dalga halinde gelişmiştir.

Büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ilk dalgası, daha önce tartıştığımız gibi, 1830'lar ve 1840'larda devlet tarafından ve esas olarak ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamak üzere başlatılmış, ancak kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmışlardı. İthal malı teknoloji kullanan kapitalist sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ise 1880'lerden itibaren gelişti. Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret anlaşmalarıyla açık tutulduğu, yerli sanayinin ithal mallarının rekabetinden korunamadığı koşullarda, bir bölümü yerli bir bölümü de yabancı sermayedarlar tarafından kurulan bu işletmeler, ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu, hammaddelerin yerel olarak ve ucuza sağlanabildiği ve hepsinden önemlisi düşük ücretlerin önemli bir avantaj oluşturduğu dallarda üretime geçebiliyor ve ithal mallarıyla rekabet edebiliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneler kurulmuştu.

Bu fabrikalar esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ile Adana yörelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Osmanlı Devleti'nin sanayi sayımları, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu üç yöredeki büyük ölçekli sanayi işletmelerinde ancak beş bin dolaylarında işçinin çalıştığını belirtmektedir.

İmparatorluğun en önemli sanayi merkezi ise, 1912 yılında Balkan savaşları sonucunda Yunanistan'a katılana kadar Selanik'ti. Örneğin pamuklu tekstil dalında, imparatorluktaki toplam fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selanik ve çevresinde yoğunlaşmıştı. 1908 Devrimi'nin getirdiği kısa süreli özgürlük ortamında Selanik, grevlerin ve işçi hareketlerinin merkezi durumuna gelmişti.

Yerli sanayinin korunması

1838 Ticaret Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı yöneticilerinin temel kaygısı, imparatorluğun toprak bütünlüğü konusunda İngiltere'nin siyasal ve askerî desteğini sağlayabilmekti. Tanzimat paşalarının serbest ticaretin uzun dönemli iktisadî sonuçları üzerinde yeterince düşündükleri söylenemez. 19. yüzyıl boyunca ekonomiye ilişkin geleneksel yaklaşım sürdürülmüş, merkezî devletin iaşe ve malî öncelikleri iktisat politikalarına yön vermeye devam etmiştir.

Öte yandan, yüzyıl boyunca pazar için tarımsal üretimin yaygınlaşması ve dış ticaretin genişlemesi, serbest ticaretten yana olan tarımsal ve ticarî çıkarların da güçlenmesine yol açmıştır. Örneğin 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesi, uluslararası işbölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun payına tarımın düştüğünü, devletin elindeki sınırlı kaynakları tarımsal kesime aktarması gerektiğini, yerli ve yabancı sermayenin tarımsal üretimin ve dış ticartin gelişmesini sağlayacak demiryolu, yol ve liman gibi altyapı yatırımlarına yönelmesi gerektiğini savunuyorlardı.

Serbest ticaret ve açık ekonomiden yana olan kesimlerin daha güçlü olmalarına karşın, koruyucu gümrük politikalarını savunan sanayileşmeden yana görüşlere de rastlanmaktaydı. Özellikle 1908 Devrimi'nden sonra İstanbul ve İzmir'deki yayın organlarında seçici bir gümrük politikası izlenmesi gerektiğini, ılımlı bir korumacılıkla tarımın yanı sıra tarıma dayalı sanayileşmenin de başlatılabileceğini savunanlar artmaya başladı. Korumacılıktan yana olanlar Amerika Birleşik Devletleri'nin yanı sıra Almanya ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinin de ancak bu sayede güçlenebildiğini, Osmanlı ekonomisi üzerindeki Avrupa denetiminin ancak bu sayede aşılabileceğini savunuyorlardı.

Ancak açık ekonomi politikalarının terk edilmesi, korumacı politikaların gündeme gelmesi ve millî ekonomi kurma hedefinin iktisat politikalarını yönlendirmeye başlaması için Birinci Dünya Savaşı yıllarını beklemek gerekecektir. Savaşın patlak vermesiyle birlikte dış ticaret kesilmiş, imparatorluğun toplam tüketiminin yaklaşık yüzde yirmisini oluşturan mamul mallar ve gıda maddeleri ithalatı hemen hemen tümüyle durmuştur. Böylece 1915 ve sonrasında Osmanlı ekonomisi, daha önce ithal ettiği malları kendi olanaklarıyla sağlamak durumunda kalmıştı.

Öte yandan, 1908 Devrimi sonrasında izlenilen ve imparatorluk içindeki değişik etnik unsurları Osmanlı milleti kavramı çevresinde bir araya getirmeyi amaçlayan liberal politikalar Balkan Savaşları'nda uğranılan yenilgilerden sonra terk ediliyor, iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki yönetimi Türk milliyetçiliğine yöneliyordu. İttihat ve Terakki yönetimi savaş yıllarında bir Türk burjuvazisi yaratmaya çalışacaktır. Liberal iktisat politikalarını bir kenara iterek, korumacı gümrük duvarları ardında tarımı ve sanayisiyle birlikte kendi yağıyla kavrulacak bir ekonomi oluşturmak, millî şirketler, millî bankalar kurmak ve Müslüman esnaf ve tüccarı örgütlemek gibi fikirler, güçlenmeye başlayan Türk milliyetçiliği fikirleriyle uyum gösteriyor, onunla birlikte yayılıyordu. 1913 yılının Aralık ayında yayınlanarak yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı bu doğrultudaki ilk adımlardan biridir. Bu geçici yasa yerli sanayiye çeşitli ayrıcalıklar tanıyor, devlet desteği sağlıyordu.

Bütün bunların yanı sıra Dünya Savaşı, millî iktisat politikalarının uygulanabilmesi için gerekli dış koşulları da yaratmıştır. Savaşın başlamasından sonra, Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin itirazlarına karşın, kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırıldı. 1916 yılından itibaren de seçici tarifelerle belirli dallarda yerli üretimi korumayı amaçlayan yeni gümrük rejimi uygulanmaya başlandı. Böylece korumacı politikalara geçiş, ancak dış iktisadî ve siyasal ilişkilerin kesintiye uğraması sayesinde mümkün olabiliyordu.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Zafer Toprak, *Millî İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

26

Malî Sorunlar ve Dış Borçlanma

Yeni para düzeni

Osmanlı Devleti 17. ve 18. yüzyıllarda da sık sık malî bunalımlarla karşı karşıya kalmıştı. Malî bunalımlar ekonominin güçsüzlüğünden çok merkezî devletin güçsüzlüğünden kaynaklanıyordu. Çünkü vergi gelirlerinin büyük bir kısmına taşradaki âyan ve yerel olarak güçlü diğer kesimler el koymaktaydı. Devletin en büyük zaafı vergi toplayamamasıydı. Devlet adına toplanan vergilerin büyük bölümüne aracılar el koyuyordu. 1760'ların sonlarından itibaren, savaşların sıklaşması ve büyüyen orduların masraflarının artması nedeniyle, malî bunalım süreklilik kazandı. Devlet, bütçe açıklarını kapatabilmek için bir yandan Galata bankerleri olarak adlandırılan büyük sarraflardan faizle borç para alıyor, öte yandan da tedavüldeki sikkelerin sık sık tağşişi yoluyla ek gelir sağlamaya çalışıyordu. İşte bu nedenle, 1780 ile 1850 yılları arasında Osmanlı ekonomisinin tarihinin en hızlı enflasyonunu yaşadığına, bu dönemde genel fiyat düzeyinin 12-15 katı arttığına Dördüncü Bölüm'de değinmiştik. Sık sık başvurulan tağşişler nedeniyle, II. Mahmud Osmanlı tarihinin en fazla sayıda sikke basan padişahı olarak bilinir. II. Mahmud'un otuz yılı aşan saltanatı sırasında bastırdığı paraların sayısı yaklaşık 1500 kadardır. Gümüş sikkelerin değerli maden içeriğinin sık sık düşürülmesi sonucunda, 1814'te 23 Osmanlı Kuruşu bir İngiliz Sterliniyle eşit değerdeyken, 1839'a gelindiğinde bir sterlin 104 kuruş ediyordu.

İşte bu koşullarda ek gelir sağlamak amacıyla piyasaya sürülen kâğıt paralar, varolan iktisadî ve malî sorunları daha da ağırlaştırdı. Kaime adı veri-

len ilk kâğıt paralar 1840 yılında tedavüle çıkarıldı. Aslında kaimeleri hem kâğıt para, hem de devlet tahvili olarak kabul etmek gerekir. Çünkü aynı zamanda yılda yüzde 8 faiz getiriyorlardı. Çok fazla miktarlarda basılınca, kaimeler kısa süre içinde değerlerini yitirdiler, madeni paralar karşısında üzerlerinde yazılı değerlerin çok altında işlem görmeye başladılar. Kaimeleri piyasadan çekme çabaları 1860'lara kadar sürmüş ve Osmanlı Bankası'nın kurulmasından sonra ülke içinde kâğıt para basma ayrıcalığı devlet tarafından bu kuruluşa bırakılmıştı. Osmanlı Bankası Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar sınırlı miktarlarda kâğıt parayı dolaşıma çıkardı.

1840'lara gelindiğinde, bir ek gelir sağlama kaynağı olarak madeni paraların tağşişi artık çok maliyetli bir yöntem olmuştu. Sık sık uygulanan tağşişler ve onları izleyen enflasyon dalgaları, toplumsal ve siyasal bunalımlara yol açıyordu. Ayrıca, para biriminin değerindeki dalgalanmaların yarattığı belirsizlikler ekonomiyi olumsuz etkiliyor, zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin daha da düşmesine yol açıyordu. Öte yandan, imparatorluğun değişik yörelerindeki kur dalgalanmaları dış ticareti de olumsuz etkilemekteydi. Avrupalı tüccarlar ve devlet temsilcileri para sisteminin istikrara kavuşturulması için baskı yapıyorlardı.

İşte bu koşullarda devlet önemli bir girişimde bulundu. 1844 yılında Tashih-i Ayar ya da Tashih-i Sikke olarak adlandırılan bir işlemle, madeni para sistemi yeniden düzenlendi. Bir gram saf gümüş içeren kuruş ile yüz gümüş kuruş değerindeki yeni altın lira temel para birimleri olarak kabul edildi. Altın liralar 6,6 gram saf altın içeriyordu. (Avrupa'dan ithal edilen makinelerle üretilen yeni altın liranın içerdiği altın miktarı o dönemin ağırlık birimleriyle "iki dirhem bir çekirdek" kadardı!) Bu tarihten sonra devlet tağşiş girişimlerini durdurdu ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar liranın dış kur değeri 1,10 Osmanlı Lirası=1 İngiliz Sterlini düzeyinde değişmeden kaldı.

Tashih-i Sikke'den sonra da ülke içindeki para birliğinin tam olarak sağlandığı söylenemez. Önceki dönemler kadar olmasa da, 19. yüzyıl boyunca değişik bölgelerde değişik ülkelerin paraları özellikle de Avrupa, Rus ve İran paraları kabul görmeye devam etti. Ayrıca, yüzyıl sonlarına doğru gümüşün altın karşısında değerini yitirmeye başlamasından sonra, gümüş paralarla altın lira arasındaki kur farklılıkları yaygınlaşmış ve gümüş kuruşlar altın lira karşısında İstanbul dışındaki her bölgede farklı kurdan işlem görmüştür. Bu tür bölgesel farklılıklar iç ve dış ticareti olumsuz etkiliyordu.

Dış borçlanmanın başlaması

17. ve 18. yüzyıllarda merkezî devletin gücü çok sınırlı kalmıştı. Vergi gelirlerinin büyük bir kısmına taşradaki âyan ve yerel olarak güçlü diğer kesimler el koymaktaydı. İmparatorluk ölçeğindeki yıllık üretim ve gelirin (bugünkü deyimiyle "ulusal" hasılanın) sadece yüzde üçü merkezî devletin hazinesine giriyordu. 19. yüzyılda askerî ve diğer teknolojik gelişmelerin de katkılarıyla güç dengeleri tekrar merkez lehine dönmeye başladı. II. Mahmud 1820'lerin sonundan itibaren taşradaki muhalefetin malî ve iktisadî gücünü kırmaya yöneldi. Vergi toplama yetkileri güçlü âyandan alınarak başka kişilere verilmeye başlandı. Özellikle Tanzimat sonrasında devlet iltizam düzenini daha etkin kullanarak daha fazla vergi toplamaya başladı. Bu eğilim 19. yüzyıl boyunca devam etti, vergi gelirleri yavaş fakat sürekli olarak arttı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde merkezî devletin yıllık vergi gelirleri, imparatorluk ölçeğindeki toplam üretim ve gelirin yüzde on birini aşıyordu. Ancak vergi gelirlerinin artması, devletin malî sorunlarını hafifletmedi. Osmanlı Devleti'nin ek kaynak arayışları 19. yüzyıl boyunca devam etti.

1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri, malî sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda merkezî bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edeceklerdi. Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacaktı. Öte yandan merkezî devlet eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve özellikle askerî araç ve gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayiine ek talep yaratılmış olacaktı.

İlk dış borçlar 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlandı. Ancak, yoğunlaşan iç ve dış baskılara karşın, merkezî bürokrasi uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda tereddüt gösteriyordu. Nihayet, Kırım Savaşı'nın gerektirdiği yeni harcamalar ve gelir-gider dengesinde yarattığı büyük açık, Avrupa para piyasalarında borçlanma sürecini başlattı. Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki 60 yıllık sürede Osmanlı dış borçlanmasını iki ayrı dönemde incelemek gerekiyor. Dış borçlanmanın başladığı 1854 yılından Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadarki süre ilk dönemi oluşturuyor. Bu dönemde Osmanlı Devleti çok elverişsiz koşullarla, diğer ülkelerin ödediği faizlerden

çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda borç para aldı. Bu fonların büyük bir bölümü cari harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve bürokrasinin maaşlarının karşılanmasında kullanıldı. Ekonomiyi canlandıracak, mali gelirleri artıracak yatırımlara hemen hiç kaynak ayrılmadı.

Böylece kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti varolan borçların anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmek için yeniden borç almak durumunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyebilmesi her geçen yıl daha güçleşiyor, ancak Avrupa para piyasalarındaki hemen her kesim bu süreçten kazanç sağlıyor gibi gözüküyordu. Osmanlı Devleti'nin borç almayı sürdürmesi Avrupalı bankalar ve spekülasyoncular için kolay ve çabuk kârlar, tahvilleri satın alan tasarruf sahipleri için de yüksek faiz gelirleri anlamına geliyordu. Büyük bankalar ve spekülasyoncular, her yıl geri ödenmesi gereken miktarlardan daha fazlasını para piyasalarından bularak borçlanma furyasının sürmesini sağladılar.

Yeni borç bulmanın zorlaşması durumunda, Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi kaçınılmazdı. Nitekim 1873 yılında yeni bir dünya bunalımının habercisi olan borsa krizleri Avrupa ve Amerika para piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulması olanaksızlaştı. 1875 sonbaharında Osmanlı devleti borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini açıkladı; ertesi yıl tüm borç ödemelerini durdurdu.

Yirmi yıllık hızlı dış borçlanma sürecinin vardığı noktayı birkaç sayı ile özetleyelim. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaşıyordu. Anapara ve faiz ödemeleri ise yılda 11 milyon sterlin tutuyordu. Buna karşılık aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin dolaylarındaydı. Bir başka deyişle, dış borç ödemelerini sürdürebilmek için devletin gelirlerinin yüzde 60'ını dış borç ödemelerine ayırması gerekecekti. Bu arada, 1873 borsa krizleri sonrasında borçlarını ödeyemez duruma gelen tek ülkenin Osmanlı İmparatorluğu olmadığını da ekleyelim. 1870'lerin bunalım ortamında Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulamayınca, Orta Doğu ve Latin Amerika'da yirmiyi aşkın ülke, borç ödemelerini durdurmuştur.

Düyun-u Umumiye İdaresi

1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden sonra Osmanlı hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-78 Os-

manlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler, 1881 yılının Aralık ya da Hicri takvime göre Muharrem ayında imzalanan bir antlaşmayla sonuçlandı.

Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan bu antlaşma ile dış borçların miktarları indiriliyor, ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Ancak buna karşılık Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasını kabul ediyordu. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi adı verilen ve yabancı alacaklılar tarafından yönetilen bu yeni kuruluşa teslim ediliyordu.

Ayrıca, Osmanlı Devleti, 1883 yılında yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketi'ne imparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Reji Şirketi'nin yıllık kârlarının bir bölümü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'ne aktarılacaktı.

Böylece, 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa malî sermayesine borç ödemelerini güvence altına alacak yeni bir yöntem izleme olanağı vermiş oluyordu. Osmanlı maliyesinin vergi kaynaklarının bir bölümü üzerinde ayrıntılı bir denetim kuruluyor ve bu kaynakların gelirleri doğrudan Avrupa'daki alacaklılara aktarılıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi, kendi denetimine bırakılan vergi kaynaklarını geliştirmek ve vergileri daha etkin bir biçimde toplamak amacıyla, imparatorluğun yirmiyi aşkın kentinde beş binden fazla çalışanıyla geniş bir örgüt kurdu. Esas ağırlığı taşrada olan bu örgütün en üst düzeylerinde iki yüze yakın Avrupalı çalışmaktaydı. Diğer çalışanlar ise Osmanlı vatandaşlarıydı. Düyun-u Umumiye İdaresi, tütün ve ipek gibi vergileri kendisine bırakılan tarımsal malların üretimine ve ihracatının geliştirilmesine ağırlık verdi. Böylece ihracata yönelik tarımsal üretim de özendirilmiş oluyordu.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra, Osmanlı Devleti Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borç almayı sürdürdü. Osmanlı maliyesi üzerinde kurulan ayrıntılı ve etkin denetim, Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmıştı. Bu nedenle, Avrupa para piyasalarında daha elverişli koşullarla, daha düşük faizlerle borç bulunabiliyordu. Ancak, Düyun-u Umumiye İdaresi sayesinde Avrupalı alacaklılar borç ödemelerinin eksiksiz olarak ve zamanında yapılmasını sağladılar. Böylece 1881 sonrasında Osmanlı Devleti'nin anapara ve faiz ödemeleri, alınan yeni borçların çok üzerinde

seyretti. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Avrupa malî sermayesi, Osmanlı Devleti'ne verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını anapara ve faiz ödemeleri olarak Avrupa'ya aktardı.

1914 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterlinine ulaşıyordu. Malî bunalım yine ağırlaşmış, eski borçların anapara ve faizlerini ödeyebilmek için giderek artan miktarlarda yeni borç bulmak zorunluluk haline gelmişti. Osmanlı yöneticileri Avrupa para piyasalarında yeni tahviller satabilmek, yeni borç bulabilmek için Almanya ile Fransa arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışıyor, ancak her yeni borçlanma için Avrupalı devletlere yeni ödünler vermek zorunda kalıyorlardı.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

D. C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Denetimi*, çev. A. İhsan Dalgıç, Ankara, 1978 (İngilizce ilk basım: New York, 1929).

Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, Dördüncü Bölüm.

27

Diğer Yabancı Sermaye Yatırımları

Osmanlı Bankası

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamda banka kurma girişimleri 1830'larda başladı. Bu girişimlerin bir bölümü Galata bankerleri olarak adlandırılan ve devlete borç verecek kadar büyük birikimlere sahip Levanten sermayedarlardan, bir bölümü de dış ticarete ilişkin kredi sorunlarını çözmeye çalışan yabancı sermayedarlardan geliyordu. Bu alandaki en önemli devlet girişimleri, yüzyılın ikinci yarısında kurulan Ziraat Bankası ile Emniyet Sandığı'dır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda para ve kredi kurumlarının gelişmesi sürecinde Osmanlı Bankası'nın özel bir yeri vardır. 1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından eşit paylarla kurulan bu banka, pek çok konuda Osmanlı Devleti'nde merkez bankası gibi işlev görmüştür. Bu nedenle Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye İdaresi'yle birlikte maliye ve ekonomi üzerindeki yabancı sermaye denetimini simgeleyen ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Osmanlı Bankası'nın kurulmasına yol açan nedenlerin başında merkezî devletin malî güçlüklerine çözüm bulma çabaları ile Avrupa sermayesinin dış ticaretin gelişmesini sağlayacak parasal istikrar ortamını yaratma arzusu geliyordu. 19. yüzyılın başlarında malî bunalımın derinleştiğine yukarıda değinmiştik. Ek malî gelir sağlamak amacıyla merkezî devletin sık sık başvurduğu tağşişler, para biriminin değerinde dalgalanmalara yol açıyor, eski paraların tümüyle piyasadan çekilmeden yeni tağşişlere girişilmesi, madenî para sistemini çıkmazlara sokuyordu. 1840 yılında başlatılan kâğıt para basma süreci malî sorunlara çözüm getiremediği gibi parasal sorunları daha da ağırlaştırmıştı.

Öte yandan, 1850'lerden itibaren Avrupa para piyasalarında tahvil satmaya başlamasına karşın, merkezî devlet Galata bankerlerinden kısa vadeli borçlar almayı sürdürüyordu. Dış ticaretin genişlemesiyle birlikte Galata bankerleri büyük liman kentlerinde ithalatın ve ihracatın finansmanı işlerine girişmişler, kendilerine yeni bir faaliyet alanı açmışlardı. Ancak, merkezî devletin giderek büyüyen ihtiyaçları Galata bankerlerinin boyunu aşıyordu. Kısa vadeli kredi gereksinimleri için devlet daha güçlü kurumların arayışı içindeydi.

Osmanlı Bankası ya da o günlerdeki adıyla Bank-ı Osmani-i Şahane, işte bu koşullarda kuruldu. Bankanın kurulmasıyla devlet, imparatorluk içinde kâğıt para basma yetkisini Osmanlı Bankası'na veriyor, böylece bağımsız para politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu. Osmanlı Bankası'nın piyasaya sürdüğü sınırlı miktardaki banknotlar İstanbul ve yöresinde altına çevrilebiliyordu. Devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faizlerinin ödenmesi, yıpranmış paraların dolaşımdan çekilmesi gibi işlemler de Osmanlı Bankası'na bırakılıyordu. Ayrıca banka devlete kısa vadeli borçlar vermek işlevini de üstlendi.

Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi'nin kurucuları arasında da yer almış, yabancı sermaye yatırımlarına ortak olarak katılmış ve ilerleyen yıllarda imparatorluk içinde yabancı sermaye çıkarlarının ve özellikle Fransız sermayesinin çıkarlarının etkili bir savunucusu olmuştur. Banka, Düyun-u Umumiye İdaresi'yle birlikte Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin Avrupa sermayesi tarafından denetimi ve yönlendirilmesinde önemli rol oynadı.

Bir devlet bankası olarak çalışmasına karşın, Osmanlı Bankası ile devlet arasında önemli anlaşmazlıklar da çıkmıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden kısa bir süre sonra, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı patlak vermişti. Osmanlı Bankası, bu savaş süresince merkezî devlete borç vermeyi reddetmiştir. Bu durumda savaş harcamalarını karşılamak amacıyla merkezî devet, Osmanlı Bankası'na tanıdığı yetkiyi bir kenara iterek, savaş süresince kâğıt para basımına girişmiştir. Osmanlı Devleti'nin üçüncü ve son kâğıt para basma girişimi de, bir diğer olağanüstü dönemde, Birinci Dünya Savaşı yıllarında olmuştur.

Osmanlı Bankası'nın izlediği politikalar arasında şimdiye kadar pek az değinilen bir boyuta da dikkati çekelim. Avrupa sermayesi açısından Osmanlı parasının istikrarı, en önemli amaçlardan biriydi. Bu nedenle Osmanlı Bankası, Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde çok sınırlı miktarda kâğıt para basmıştır. Oysa dış ticaretin istikrar koşullarında yürütülmesi yerine, Osmanlı ekonomisini canlandırmayı temel amaç olarak kabul eden bir merkez bankasının, belirli dönemlerde daha fazla para basarak ekonomiyi canlandırması mümkün olabilirdi. Osmanlı Bankası'nın izlediği

sıkı para politikalarının 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerindeki maliyetlerinin daha ayrıntılı olarak araştırılması gerekiyor.

Demiryolları

1850'lerden sonra Avrupa sermayesi dış borçlar dışındaki alanlarda da yatırım yapmıştır. Yatırım yapmak isteyen Avrupalı sermayedarlar, Osmanlı hükümetine başvurarak gerekli imtiyazı koparıyor ve bir anonim şirket olarak örgütleniyorlardı. Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde dış borçlar dışındaki alanlara 75 milyon İngiliz Sterlini dolaylarında yabancı sermaye yatırıldı. Bu miktar, Osmanlı dış borçlarına yatırılan yabancı sermayenin yaklaşık yarısı kadardır.

Dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarının üçte iki gibi büyük bir bölümü demiryolları şirketlerine yatırıldı. Borçlar dışındaki yabancı yatırımların bir bölümü ticaret, bankacılık, sigortacılık ile limanlara, su ve gaz şirketleri gibi belediye hizmetlerine kaydı. Buna karşılık, dış borçlar dışındaki yabancı sermayenin ancak yüzde 10 kadarı madencilik, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırıldı. Bu sektörel dağılıma bakarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermayenin doğrudan üretim alanlarına değil, dış borçlara ve demiryolları da dahil olmak üzere dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarına yöneldiği söylenebilir.

Yabancı sermaye tarafından demiryolları yapımını, iktisadî sonuçlarının yanı sıra, siyasal ve malî boyutlarıyla ele almak gerekiyor. Osmanlı yöneticileri demiryolları yapımından çeşitli yararlar bekliyorlardı. Bunların en başında iç güvenliğin sağlanması, merkezî devletin gücünün imparatorluğun uzak köşelerine ulaştırılması ve savaş dönemlerinde cepheye asker ve malzeme sevkedilebilmesi geliyordu. Demiryolları sayesinde merkezî devletin tarımsal vergileri daha etkin bir biçimde toplayabileceği, vergi gelirlerine ortak olan yerel unsurların payının gerileyeceği umulmaktaydı.

Daha da önemlisi, demiryolları İç Anadolu gibi boş toprakların bulunduğu bölgelerle İstanbul gibi iç pazarlar ve ihraç limanları arasındaki ulaştırma maliyetlerini düşürerek yeni alanların tarımsal üretime açılmasını sağlayabilirlerdi. Tarımsal üretimin artması ise merkezî devlet için daha fazla vergi geliri demekti. İşte bu beklentilerle merkezî devlet yabancı sermayeli şirketlere demiryolu yapımı için imtiyaz veriyor, hatta gerektiğinde, inşa edilen her kilometre için yapımcı ve mülk sahibi durumundaki şirketlere her yıl kilometre garantisi adı altında belirli miktarlarda ek ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. Bu ödemeler, Osmanlı maliyesine ek yükler getirmiş ve bu nedenle demiryolları umulan malî yararları sağlayamamıştır.

Demiryollarının yapımını ve işletmesini üstlenen İngiliz-Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarlar açısından ise demiryolları özellikle Osmanlı Devleti'nin kilometre garantisi uygulaması sonucunda kendi başlarına kârlı birer yatırım durumuna gelmişlerdi. Ayrıca demiryolları, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılması sürecinde önemli rol oynamıştır. İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde demiryollarının yapımıyla birlikte bir yandan tarımsal üretim, özellikle de dış pazarlara yönelik tarımsal üretim genişliyor, öte yandan da bölgenin zanaatları Avrupa mamul mallarının rekabeti karşısında geriliyordu. Daha sonraki aşamalarda ise aynı Avrupa ülkesinin sermayedarları bölgede başka yatırımlara girişiyordu. Demiryolunu inşa eden Avrupa ülkesinin tüccarlarının ve bankalarının bölgedeki gücü ulaştırmadaki tekelle birleşince, diğer Avrupa ülkelerinin sermayedarlarının, özellikle de tüccarlarının bölgede faaliyet gösterebilmeleri güçleşmekteydi.

Ana hatlarıyla bu süreç, 1850'lerin sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki yarım yüzyılda Avrupa sermayesinin Anadolu'ya ve imparatorluğun diğer bölgelerine girişinde gözlenebilir. Örneğin 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İzmir-Aydın demiryolunun, daha sonra da İzmir-Kasaba hattının yapımı, Batı Anadolu'da İngiliz sermayesini güçlendirmiştir. Demiryollarının yapımından sonra bölgenin İngiltere ile olan ticareti hızla büyümüş, İngiliz sermayedarlar madencilik, sanayi ve belediye hizmetleri alanlarında yatırımlara yönelmişlerdir.

1880'lerin sonundan itibaren İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya hatlarının, 20. yüzyıl başlarında da Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan Bağdad demiryolunun yapımları da Orta ve Güney Anadolu'ya Alman sermayesinin girişi sürecini başlattı. Demiryolları, bölgenin Almanya ile olan ticaretini genişletti. Ankara, Konya ve Adana yöreleri Alman sermayesi tarafından bu ülkenin gelecekteki buğday ve pamuk gereksinimlerini karşılayabilecek alanlar olarak görülmeye başlandı. Bölgedeki Alman yatırımları, Çumra'daki büyük sulama projesi örneğinde görüldüğü gibi, tarımsal üretimi artıracak altyapı yatırımlarına yöneltildi. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın Almanya'nın yenilgisiyle sonuçlanması, Orta ve Güney Anadolu'da bir yarısömürge yaratmaya yönelik tasarıların gerçekleşmesini engelledi.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş, 1881-1908*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınevi, Ankara, 1987.

28

Bağımlılık ve Büyüme

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. Yüzyılın başlarında, Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde kendi kendine yeterliydi. Merkezî devletin gücünün gerilemesine karşın, tarımda devlet mülkiyeti ve kentlerde loncalara dayalı Osmanlı iktisadî yapıları henüz çözülmemişti. Taşradaki âyan, iktisadî güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek, üretim ilişkilerini dönüştürerek değil, devlet adına vergi toplayarak sağlıyordu.

Ancak, 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede, Osmanlı Devleti Batı'nın askerî, siyasal ve iktisadî gücüyle karşı karşıya geldi. Ekonomi Batı kaynaklı yeni bir iktisadî düzene, kapitalizme açılmaya başladı. Bir yandan taşradaki âyan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi Batı türü reformu uygulamaya koyarak merkezî devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler, kurumları, toplumsal ve iktisadî yapıları hızla dönüştürmüş, ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkmaya başlamıştır. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'sinin toplumsal ve iktisadî kökenlerini her şeyden önce 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ile iç yapıların karşılıklı etkileşiminde aramak gerekiyor.

19. yüzyıldaki en önemli gelişmelerden biri, bir yandan Avrupa'nın artan askerî ve iktisadî gücü, öte yandan da taşradaki âyan ile Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri karşısında, Osmanlı yöneticilerinin başlattıkları merkeziyetçi girişimler ve reform hareketleridir. Bu çabalar sonu-

cunda taşradaki âyanın gücü geriletildi. Merkezî devletin askerî ve siyasal etkinliği artırıldı. Osmanlı yöneticileri bu amaçla Avrupa'dan yeni teknolojiler ithal etmeye de önem verdiler. Daha güçlü bir ordunun kurulmasının yanı sıra ve belki de daha önemlisi, yüzyılın ikinci yarısında telgrafın yayılışı ve demiryollarının yapımı, devletin taşradaki ağırlığını artırmıştır. Ancak reform hareketleri, Avrupalı devletlerin desteği ve baskılarıyla birlikte ilerliyordu. Reform girişimlerine sağladıkları destekler karşılığında Avrupalı devletler ekonominin dışa açılması doğrultusunda taleplerde bulundular. Böylece reformlar ile ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması el ele yürüdü.

1820'lerden itibaren hızla büyüyen Osmanlı-Avrupa ticareti, bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimini yaygınlaştırırken, öte yandan da zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinin gerilemesine yol açtı. 1850'lerden sonra imparatorluğa girmeye başlayan yabancı sermaye ise devlet borçları ile demiryolları gibi dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarında yoğunlaştı. Tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılan yabancı sermaye sınırlı kaldı. Bu nedenle yabancı sermayenin Osmanlı toplumsal ve iktisadî yapıları üzerindeki etkisi doğrudan değil, pazar için üretiminin ve özellikle dünya pazarlarına yönelik üretimin yaygınlaşmasını sağlamak yoluyla olmuştur.

1910'lara gelindiğinde iç ve dış pazarlar için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmış, ortaya yeni üretim yapıları ve yeni birikim kaynakları çıkmıştı. Devlet adına vergi toplamak önemini yitirirken, büyük toprak mülkiyeti ve dış ticaret en önemli birikim kaynakları durumuna gelmiştir. İmparatorluğun dış ticaretini yabancı sermayedarlarla birlikte ellerinde tutan azınlık tüccarların gücü artmıştı.

Ancak pazar için üretimin yayılması, Çukurova'daki pamuk üretimi gibi istisnaların dışında, ücretli işçiler kullanan kapitalist çiftliklerin yayılmasına yol açmadı. Tarımsal meta üretimi, çok büyük bir bölümü ya kendi topraklarını ya da ortakçı olarak büyük toprak sahiplerinin topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemini artıran bir gelişme de yüzyıl boyunca imparatorluktan ayrılan bölgelerden Anadolu'ya göç eden nüfusun Anadolu'daki boş topraklara yerleştirilmesi olmuştur.

Öte yandan, zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinin toplam tüketim içindeki payı büyük ölçüde geriledi. Gerçi devlet geleneksel Osmanlı düzeninin önemli bir parçası olan loncalardan vazgeçemiyordu. Ancak, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatlar, varlıklarını sürdürebilmek için daha düşük ücretleri kabullenmek zorunda kalıyordu. Yeni yeni kurulmaya

başlayan büyük ölçekli kapitalist sanayi işletmelerinin sayıları ise, açık ekonomi koşullarının da etkisiyle, çok sınırlı kalmıştır.

İktisadî büyüme

İktisadî büyüme ile kişi başına gelirlerin uzun vadeli ve kalıcı olarak artışı kastedilir. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisi dışa açılırken, acaba ekonominin tümünü olmasa da önemli bir bölümünü etkisi altına alan bir büyüme eğiliminden, ortalama gelirlerin artışından söz edilebilir mi? 1820 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar bugünkü Türkiye sınırları içindeki nüfusun neredeyse iki katına çıktığını biliyoruz. Bu durumda toplam üretim hacminde önemli artışlar olduğu açıktır. Ancak, kişi başına üretim düzeylerinin gösterdiği eğilimler konusunda daha dikkatli olmak gerekir. Vedat Eldem'in 1880 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre için merkezî devletin gerçekleşen vergi gelirlerini kullanarak yaptığı hesaplamalar, kişi başına üretimin ve ortalama gelirlerin bu dönemde yaklaşık yüzde 30 arttığına işaret ediyor. Bu hesaplamalara ihtiyatla yaklaşsak bile, 1880 sonrasında kişi başına üretim ve gelirlerin yönünün yukarıya doğru olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca, 1870 öncesindeki yarım yüzyılda da kişi başına üretim ve gelirlerin bir miktar daha arttığını tahmin ediyoruz. Kitabın Dördüncü Bölüm'ünün sonunda özet sonuçlarını tartıştığımız ücretler araştırması de aynı yönde bulgular sunuyor. İstanbul ve Anadolu kentlerindeki inşaat işçilerinin ücretlerinin satın alma gücünün 19. yüzyıl boyunca yüzde 50'nin üzerinde arttığı anlaşılıyor. Ortalama gelirlerdeki artışların ücretler kadar hızlı olmadığı söylenebilir ama genel eğilimin yukarıya doğru olduğu açıktır. Bu konuda başka kanıtları da dikkate alarak, 1820-1914 döneminde kişi başına gelirlerin yüzde 30 ile yüzde 50 arasında arttığını söyleyeceğiz. Bu durumda Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisine yaklaşırken, yıkım ya da durgunluk yerine bağımlılık ile büyümeyi birlikte düşünmek daha doğru olur. Son yıllarda yapılan araştırmalar Balkanlar ve Orta Doğu'daki diğer ülkelerde de (örneğin Yunanistan ve Mısır'da) ortalama gelirlerin artış eğilimi içinde olduğuna işaret ediyor. Öte yandan, sanayileşen Batı Avrupa ekonomilerinde gelirlerin artış hızı daha yüksek olduğu için, Batı Avrupa ile Türkiye arasındaki gelir farklarının 19. yüzyıl boyunca arttığını da ekleyelim.

İktisadî büyüme eğiliminin nedenleri ya da kaynakları hakkında da bir iki söz söylemek yararlı olur. Ortalama gelirlerdeki artışın Tanzimat'la birlikte başlayan ve yüzyıl boyunca inişli çıkışlı olarak devam eden kurumsal dönüşümlerden beslendiğini söyleyebiliriz. Ancak kanımızca Tanzimat

sonrası kurumsal dönüşümler iktisadî büyümeyi tümüyle açıklamakta yetersiz kalıyor. Biz tarımın ve tarımsal mallar ihracatının da bir ölçüde sürükleyici rol oynadığını düşünüyoruz. Dünya ticaretinin hızlı sayılabilecek bir büyüme eğilimi gösterdiği 19. yüzyılda, Osmanlı ekonomisinin tarımsal mallar ihracatına yönelmesinin, hem ekili toprakların miktarını artırarak ve belki de tarımda verimlilik artışlarına yol açarak ortalama gelirlerde artış sağladığını söyleyebiliriz.

Cumhuriyet Türkiye'sine devredilen miras

20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteriyordu. Örneğin, imparatorluğun ve Anadolu'nun ihracatı içinde tarımsal malların payı yüzde 90'ı aşıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası gibi kurumlar, Avrupa sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgeleri durumuna gelmişlerdi. Ancak bu özellikler, Osmanlı döneminden 20. yüzyıl Türkiye'sine devredilen mirasın anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü bu özelliklere 20. yüzyıl başlarındaki azgelişmiş ekonomilerin pek çoğunda rastlamaktayız. Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin diğer azgelişmiş ekonomilerinden ayıran özellikler var mıydı, bunlar nelerdi? Osmanlı döneminin Cumhuriyet Türkiye'sine devrettiği mirası değerlendirirken, bu özgül noktalar üzerinde de durmak gerekiyor. Biz burada iki önemli özellik üzerinde duracağız.

Osmanlı toplumunu 19. yüzyılın pek çok azgelişmiş ülkesinden ayıran özelliklerden biri, merkezî devletin diğer toplumsal kesimler ve yerel unsurlar karşısındaki gücüdür. II. Mahmud dönemi ve sonrasında merkezî devlet, Avrupa'da geliştirilen teknolojilerden de yararlanarak, konumunu güçlendirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar merkeziyetçi eğilimler daha ağır basmıştır. Buna karşılık, taşradaki unsurların, büyük toprak sahiplerinin ve tüccarların siyasal gücü sınırlı kalmıştır.

Öte yandan, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın birbirleriyle rekabet halindeki devletlerinden hiçbiri imparatorluk üzerinde tek başına etkili olamadı. Merkezî devletin askerî gücünü sürdürebilmesinin de etkisiyle, imparatorluk hiçbir Avrupalı devletin resmi ya da gayriresmi sömürgesi durumuna gelmedi, siyasal bağımsızlığını tümüyle yitirmedi. Bu nedenle de dünya tarihinin ilk küreselleşme çağı olarak da adlandırılan 19. yüzyılda dünya ekonomisine açılış süreci, dışarda yabancı sermaye ile içerde büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesinden oluşan koalisyonun işbirliği yoluyla değil, Avrupa devletleri ve sermayedarlarıyla merkezî devlet arasındaki müca-

deleler, pazarlıklar ve uzlaşmalar yoluyla ilerledi. Merkezî devlet, gücünün yettiği ölçüde, bu süreci etkilemeye ve yönlendirmeye çalıştı.

Merkezî devletin hem iç unsurlar hem de dış müdahaleler karşısında gücünü koruyabilmesi, bizi Osmanlı döneminden kalan mirasın ikinci özgül boyutuna getiriyor: Anadolu'daki tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemi. Tarımsal kesimde yaygın bir küçük üretici kitlesinin varlığı merkezî devlet için tarımsal artığa el koymanın en elverişli koşullarını oluşturuyordu. Merkezî devlet, hem malî tabanını korumak hem de taşrada toprağa bağlı yerel unsurların güçlenmesini engellemek amacıyla, 19. yüzyıl boyunca, küçük üreticileri bir yandan vergilendirirken öte yandan da büyük toprak sahiplerine karşı destekledi.

Tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemini koruyabilmesinin önemli bir diğer nedeni de Anadolu'daki insan ve toprak dengeleridir. 19. yüzyılda Anadolu'da ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşılmamıştır. Toprağın göreli bolluğu ve emeğin göreli kıtlığı sürmüştür. Bu koşullarda küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük çiftlikler karşısında varlıklarını koruyabilmeleri daha kolay oldu. Öte yandan, imparatorluktan ayrılan bölgelerden göç eden nüfus, aile işletmeleri çerçevesinde, boş topraklara yerleştirilince, hem tarımsal üretimde önemli artışlar görüldü, hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin konumu güçlendi. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretiminin büyük bir bölümü bu işletmeler tarafından gerçekleştirildi.

Sonuç olarak, Osmanlı döneminden 20. yüzyıl Türkiye'sine devredilen mirasın temel özelliklerini iki kümede toplamak mümkün. Bir yanda, tarıma dayalı ve dış ticarete açılmış yapılar. Bu özelliklerin 20. yüzyıl başlarındaki azgelişmiş ülkelerin pek çoğunda görüldüğünü biliyoruz. Öte yanda ise güçlü merkezî devlet, siyasal bağımsızlığın kaybedilmemiş olması ve hem kırlarda hem de kentlerde küçük üreticiliğin ağır bastığı yapılar. Bu özellikler Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin pek çok azgelişmiş ülkesinden ayırıyor, Osmanlı mirasının özgül boyutlarını oluşturuyor. Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı yapıları anlamaya çalışırken, her iki küme üzerinde de durmak gerekiyor.

KAYNAKLAR VE EK OKUMA

Osman Okyar, "A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire, 1800-1914", *The Journal of European Economic History*, 1987, s. 7-49.

Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1970.

İletişim'den

Araştırma-İnceleme Dizisi

İkinci Meşrutiyet Basınında
İmge ve Emperyalizm; 1908-1911
Palmira Brummett
Çev. AYŞEN ANADOL / 563 SAYFA

Kent, Aile, Tarih
Alan Duben
Çev. LEYLA ŞİMŞEK / 222 SAYFA

Türkiye'de Devlet ve Sınıflar
Çağlar Keyder
300 SAYFA

Türkler, Türkiye ve İslâm
Ahmet Yaşar Ocak
190 SAYFA

Memâlik-i Osmaniye'den
Avrupa Birliği'ne
Çağlar Keyder
246 SAYFA

İletişim'den

Araştırma-İnceleme Dizisi

Modern Devlet ve Polis
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Toplumsal Denetimin Diyalektiği
Ferdan Ergut
400 SAYFA

Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler; 1839-1950
Derl. Donald Quataert - Erik Jan Zürcher
Çev. CAHİDE EKİZ / 242 SAYFA

Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik
Jale Parla
84 SAYFA

Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği
Masami Arai
Çev. TANSEL DEMİREL / 222 SAYFA

Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme
Ali Akyıldız
230 SAYFA

İletişim'den

Araştırma-İnceleme Dizisi

Tanzimat Romanının
Epistemolojik Kökenleri
Jale Parla
157 SAYFA

İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği
Türk Ocakları (1912-1931)
Füsun Üstel
422 SAYFA

Ziya Gökalp, Kemalizm ve
Türkiye'de Korporatizm
Taha Parla
Yay. Haz. FÜSUN ÜSTEL / SABİR YÜCESOY / 232 SAYFA

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm
ve Milliyetçilik (1876-1923)
Derl. Mete Tunçay Erik Jan Zürcher
264 SAYFA, 8 SAYFA ALBÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî tarihi genellikle malî tarih şeklinde ele alınmıştır. Bu yaklaşımda devlet ve devletin hazinesinin işleyişi, gelir ve giderlerin muhasebesi asıl meseleler olarak incelenir. İktisat, elinde idarî, siyasî, hukukî donanımları olan yöneticiler tarafından kullanılabilen ve sırrına erilemeyen bir araç olarak görülür. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*'te ise Şevket Pamuk, bu tablonun aslî unsurları olan insanları taraf oldukları iktisadî ilişkiler içine yerleştirerek imparatorluğun iktisadî tarihini öne çıkarıyor. Sıradan insanların varoluş koşullarını, direnişlerini, devletle başetme pratiklerini izliyor. Osmanlı toplumsal düzenini, toprak rejimini, belirli bir toplumsal kültürün iktisadî yapıları nasıl algılayıp, kendi gündelik hayatı içinde nasıl konumlandırdığını inceliyor. Kendi içindeki kırılmalara rağmen uzun dönemli bir iktisadî sürekliliğin altını çiziyor. Yönetici sınıfların iktisadî düzeni algılayışları kadar, esnafın, tüccarların ve köylülerin kendi hayatlarına doğrudan etki eden kararlar karşısında nasıl davrandıklarını ve toplumsal huzursuzluk dönemlerinde bu algılayış farklarının sonuçlarını tartışıyor. Geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluğun dört yüz yıllık bir zaman dilimi içerisindeki hareketli toplumsal hayatını akıcı bir dille anlatıyor. Öğrenciler ve akademisyenler kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine meraklı okurlar için de vazgeçilmez bir başvuru kaynağı.

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0355-9

9 789750 503559